

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय चरित्र

सं. क्र. १४२५

REFBK-0016041

REFBK-0016041

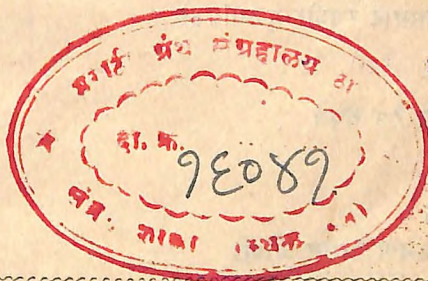
असे हे पु. ल.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलमठ.
अनुक्रम ४१२१२ वि: चरित्र
क्रमांक १४३५ नोंद क्र: १४३५

REFBK-0016041

REFBK-0016041

म नो रं ज न प्र का श न , मुं ब ई ७ .

प्रकाशक :

सौ. मंदाकिनी टेकाडे

अभ्यंकर बिल्डिंग

स्लेटर रोड, मुंबई-७.

□

© सर्व हक्क सौ. पद्मावती देशपांडे (उमरखेडकर)

यांच्या स्वाधीन

□

प्रथमावृत्ति : जानेवारी १९६८

□

मुखपृष्ठ :

चित्रसम्राट रघुवीर मुळगांवकर

□

मूल्य १० रुपये

□

मुद्रक :

चिंतामण वामन जोशी

माधव प्रिंटिंग प्रेस,

अलिबाग-कुलाबा.

प्रकाशक :

सौ. मंदाकिनी टेकाडे

अभ्यंकर बिल्डिंग

स्लेटर रोड, मुंबई-७.

□

© सर्व हक्क सौ. पद्मावती देशपांडे (उमरखेडकर)

यांच्या स्वाधीन

□

प्रथमावृत्ति : जानेवारी १९६८

□

मुखपृष्ठ :

चित्रसम्राट रघुवीर मुलगांवकर

□

मूल्य १० रुपये

□

मुद्रक :

चिंतामण वामन जोशी

माधव प्रिंटिंग प्रेस,

अलिबाग-कुलाबा.

समर्पण

ज्योत्स्ना, साहित्य, रागिणी इत्यादि मासिकांच्या संपादना-
पासून तों मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या कार्यवाह पदापर्यंत
अनेक जबाबदाऱ्या यशस्वीपणे पार पाडणाऱ्या (अन् उद्योग,
उत्साह, आत्मोन्नति यांना केवळ मासिकच वाहिलेले असते या
माझ्या भावड्या समजुतीस धक्का देणाऱ्या) श्री. वा. रा. ढवळे
यांच्या निरलस व्यक्तिमत्वास—

— बालशंकर.

अनुक्रमणिका

भाग पहिला

व्यक्तिदर्शन

भाग दुसरा

वाङ्मयविवेचन

- १ भावाशैली
- २ त्रिनोदी लेखसंग्रह
- ३ कादंबरी
- ४ प्रवासवर्णन
- ५ एकांकिका
- ६ नाट्यकृति
- ७ व्यक्तिचित्रण
- ८ लोक-नाट्य
- ९ विडंबन
- १० बालवाङ्मय

ऋणनिर्देश

श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या वाङ्मयाचा व व्यक्तित्वाचा परिचय करून देणारा ग्रंथ लिहावयास घेतला त्या क्षणापासून तो प्रकाशनाच्या तारखेपर्यंत त्यासंबंधीं अनेक सुहृद आस्थेवाईकपणानं चौकशी करित होते. विशेषतः विदर्भातील सुविख्यात कवि व टीकाकार श्री. वा. ना. देशपांडे, पार्ल्याचे वयोवृद्ध नाट्यरसिक श्री. सुमंत जोशी, पु. लं.च्या वाङ्मयाचे एक रसिक चाहते श्री. नानासाहेब अक्षीकर (माजी प्रमुखाध्यापक, छ. ल. मुलांचें विद्यालय, दादर) छबिलदास हायस्कूलमधील माझे सहकारी मित्र श्री. र. भा. टिल्कू, श्री. किराणे, श्री. पारनाईक इत्यादि मंडळींनीं माझं लेखन चालू असतांना मधून मधून कांहीं भाग वाचून, त्यासंबंधीं प्रोत्साहनपर अभिप्राय देऊन माझा लेखनविषयक उत्साह सतत जागता ठेवला याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

कॉलेजचा व इतर कामांचाहि बराच मोठा व्याप पाठीमागें असूनहि प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष यांनीं वेळांत वेळ काढून मार्मिक व विवेचक प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल त्यांचा मी सदैव ऋणी राहीन.

मराठी नाट्यपरिषद व विलेपार्लें म्युझिक सर्कल या दोन संस्थांनीं आपल्या संग्रहांतील अनेक दुर्मिळ छायाचित्रें देऊन जें निरपेक्ष साहाय्य दिलें त्याचाहि कृतज्ञतेनें निर्देश करणें मी आपलें कर्तव्य समजतो. या बाबतींत आलमगीरचे संपादक श्री. चं. वि. बावडेकर, श्री. अंधटकर (मुं. म. साहित्य संघ), श्री. घैसास (मराठी नाट्यपरिषद) व श्री. विद्याधर चेंबूरकर (विलेपार्लें म्युझिक सर्कल) यांनीं दिलेलें सहकार्य विशेष मोलाचें आहे. या सर्वांचा मी आभारी आहे.

श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या वाङ्मयीन सौंदर्याचें व व्यक्तित्वाचें दर्शन घडवितांना त्यांच्या साहित्यांतील अनेक उतारे मला उद्धृत करावे लागले. तसेंच त्यांच्या साहित्याचें समालोचन करतांना अनेक लेखकांच्या मतांचा मागोवा घ्यावा लागला. याबद्दल या सर्व लेखकांना व पु. लं.चें वाङ्मय प्रकाशित करणाऱ्या प्रकाशकांना हार्दिक धन्यवाद देतो.

पु. लं.च्या वाङ्मयाचें धांवतें समालोचन करणारा एक लहानसा लेख मी कांहीं वर्षांपूर्वी ' वसंत ' मासिकांत प्रसिद्ध केला, तेव्हांपासूनच त्यांच्या समग्र वाङ्मयाची समीक्षा करणारा ग्रंथ लिहिण्याचें माझ्या मनांत घोळत होतें. मनोरंजन प्रकाशनाच्या संचालिका सौ. मंदाकिनी टेकाडे यांनीं हा संकल्प सिद्धीस नेण्याची सांधि आणून दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच होतील.

माधव पिं. प्रेसचे मालक श्री. चिं. वा. जोशी व त्यांच्या मुद्रणालयांतील कामगारबंधु यांनीं अगदीं थोड्या कालावधींत पुस्तकाची सुबक छपाई करून दिली, श्री. मुळगांवकर यांनीं सुंदर मुखपृष्ठ तयार करून दिलें, या सर्वांच्या सहकार्यांचा कृतज्ञतापूर्वक निर्देश केल्याशिवाय आभारप्रदर्शनाचें काम पूर्ण होऊं शकणार नाही.

शेवटीं, ज्या दयाघन प्रभूच्या कृपेनें हें ग्रंथलेखनाचें काम सिद्धीस जाऊं शकलें तो यापुढेंहि मायबोलीची सेवा करण्याची मला सुसांधि देवो, अशी प्रार्थना करून ऋणनिर्देशाची कामगिरी आटोपती घेतों.

— लेखक.

राजगुरु निवास,
पाईप लेन, वाकोला,
सांताक्रूझ, मुंबई ५५.

प्रस्तावना

“ पुरुषोत्तम लक्ष्मण देशपांडे ! मराठी माणसाला वाटणारा गोड चमत्कार ! ” या दोन उद्गारचिन्हांकित वाक्यांनी श्री. बालशंकर देशपांडे यांनी या पुस्तकाची सुरुवात केली आहे आणि पुढील अडीचशे पानांत त्यांनी या चमत्काराचे तपशीलवार निरूपण भक्तिभावाने केले आहे. हा काही त्यांचा एकांडा, विक्षिप्त भाव नाही. या दहा वर्षांत उभाआडवा महाराष्ट्र त्याने दुमदुमून गेला आहे. जातपात, भौगोलिक विभाग इत्यादींच्या दुराभिमानाच्या घट्ट पाय रोवून बसलेल्या आडकाठ्याही त्याला बाध आणू शकत नाहीत. श्री. बालशंकर देशपांड्यांच्या मुखाने तो येथे सविस्तर उच्चारला जात आहे.

‘ असे हे पु. ल. ’ हे पुस्तकाचे नाव वेधकच नव्हे तर उचितही आहे. त्यात ‘ असा मी, असा मी ’ या ग्रंथनायकाच्या ताज्या एकपात्री खेळाच्या नावाचा प्रतिध्वनी आहेच; पण केवळ दोन आद्याक्षरांतील सुटसुटीत संक्षेपात मराठी वाचक त्याला धोळखतो यामागील असामान्य आपुलकीचे त्यांत प्रतिबिंब आहे. केवळ आदराधिष्ठित पण अंतराय राखणारी लोकप्रियता नव्हे ही; ज्यांनी कधी त्याला पाहिलेही नाही त्यांनी त्याचा न चाचरता ‘ पुल ’ म्हणून उल्लेख करावा—फारच झाले तर त्याला ‘ देकार ’ जोडावा—अशा निःसंकोच जवळिकीचे विरळा भाग्य त्यात आहे. वाटल्यास प्रेमादराचे म्हणा. ते नसते तर या ग्रंथाचे नामाभिधान ‘ पद्मश्री पुरुषोत्तम लक्ष्मण देशपांडे, व्यक्ति आणि कर्तृत्व ’ असे काहीसे असते - दीर्घ, भारदस्त आणि कौरडे ! कोण जाणे, छापील उपचार आपल्या इतके अंगवळणी पडले नसते (आणि श्री. बालशंकर देशपांड्यांच्या अंगात मराठवाड्याची आणि विदर्भाची आदब इतकी मुरली नसती) तर कदाचित् पुस्तकाचे नाव ‘ असा आहे पु. ल. ’ हेच असते ! हजारांच्या तोंडी ते सहज सलगीचे एकवचन आहे.

केवळ वयाच्या वडीलकीवर बहुवचनाची प्रतिष्ठा कोणालाही लाभते; पण असा एकवचनी प्रयोग फारच थोड्या थोरांच्या ललाटात असतो, आणि त्यांना साजून दिसतो. तसे संभावितपणापारचे लागेबांधे त्यांनी निर्माण केलेले असतात. आपल्याकडील थोरांच्या या याद्या या दृष्टीने तपासणे गमतीचे ठरेल. यात काही सोपे गणित सांगायचे नाही की ज्याचा ताळा प्रत्येक उदाहरणात पटेल. या मागे काही गणित असलेच तर ते विषम आणि व्यस्त असावे. पण या घरगुती एकवचनात अर्थ आहे खास ! असो.

आद्याक्षरांबाबतही तेच. या महाराष्ट्र-देशी देशपांडे फार झाले (पुरुषोत्तम लक्ष्मणापासून बालशंकरापर्यंत असे या पुस्तकाचे लेखक आपल्या जन्मजात विनयाने आणि विनोदाने म्हणतील !); तेव्हा आद्याक्षरांनी सोय साधते या म्हणण्यात तथ्य आहे; पण थोडेसेच. 'पु. ल.' मध्ये (किंवा पी. एल्. या त्यांच्या इंग्रजी पर्यायात) सोयीपारचे खूपसे आहे. समजा त्यांचे आडनाव मूळ वतनावरून पडलेल्या देशपांडेऐवजी मूळ गावावरून पडलेले चंदगडकर असते (किंवा अगदी ते आपल्या पात्रांना देतात तसे इंगलहळीकरसारखे ठणठणीत असते) तरी त्यांचा 'पु. ल.' च झाला असता, अशी माझी खात्री आहे. आडनावाच्या वैशिष्ट्यापेक्षा माणसाचेच वैशिष्ट्य बलवत्तर ठरले असते. काही साहित्यिकांची नावे मनात आणा. (अर्थात पितृपदीचे नाव न घेणारे सोडावे लागतील.) मग ध्यानात येईल की कित्येकांची आद्याक्षरे सोयीसाठी नव्हे तर गमतीसाठी, थट्टेने, त्यांच्या चमत्कारिक भासणाऱ्या नादासाठी बोलण्यात वापरली जातात; लिहिण्यात क्वचितच. यातही अपवाद आहेत. पण ते नसतात कोठे ?

असो. आता माझ्या आणि वाचकांच्या सोयीसाठी, या पुस्तकाचा कर्ता आणि त्याचा विषय या दोन देशपांड्यांची गळत होऊ नये म्हणून मी विषयाचा उल्लेख पु. ल. असा करीन आणि कर्ता आडनावाकडे सोपवीन.

नावावरून आठवले. दोन वर्षांपूर्वी नाट्य-परिषदेच्या अध्यक्षपदी पु. ल. ची निवड झाली तेव्हा त्यांची पहिली कर्मभूमी विले-पारले येथे दोन स्थानिक संस्थांतर्फे त्यांच्या सत्काराची सभा झाली. सभेचे अध्यक्ष आचार्य अत्रे यांनी आपल्या प्रास्ताविक भाषणात पु. ल. चा उल्लेख कटाक्षाने आणि

पुन्हापुन्हा ' पुरुषोत्तम लक्ष्मण ' असा तोंड भरून केला. प्रत्येक वेळी श्रोते खदखदून हसले—आचार्य अत्र्यांचे भाषण म्हणून नव्हे, तर ते तसले नावच त्यांना चमत्कारिक आणि विनोदी वाटले म्हणून! उत्तराच्या भाषणात पुलंणी अध्यक्षाना ' आचार्य प्रल्हाद केशव ' असे गंभीरपणे संबोधून तोडीचा जबाब दिला— आणि श्रोते हसले, ते खदखदूनच्या पलीकडे काय प्रकार असेल तसे!

ती सभाच विलक्षण होती; विले-पारले या उपनगराने तसली कधी पाहिली नव्हती. खुद्द(म्हणजे जुन्या) मुंबई नगरातील काही गाजलेल्या मैदानांतील सभा कित्येक लाखांच्या घरात गेल्याचे वृत्तपत्रे (ती उघड पक्षपाती नसली तर) आणि छायाचित्रे (ती स्पष्ट दिसत असली तर) यावरून मधूनमधून समजते. पण त्या बोलूनचालून राजकीय सभा. गर्दी ही त्यांची मिरास असते. त्या भरण्या-पूर्वीच त्यांच्या सूचना-पत्रकातच त्यांच्यामागे 'प्रचंड' हे तयार विशेषण लावलेले बिनतकार वाचण्याची आपल्याला सवय झालेली असते. पण कला, साहित्य इत्यादी बंदिस्त प्रांतांतील सभांचे अंकगणित मुळातच नेमस्त असते; तेथे शेकड्यांनी हिशेब करावा लागला तरी डोके गरगरते. पु. लं. ची ती सत्कार-सभा घडली ती अघटितच. चहुबाजूंनी माणूस असे लोटले की, सराईत आणि प्रामाणिक बातमीदारालाही मन मानेल त्या आकड्याची थाप मारण्याची पाळी आली. सभास्थान म्हणजे टिळकमंदिराबाहेरचे पटांगण. बेसुमार गर्दीच्या रेटारेटीने त्याला रणमैदानाची कळा आली होती. माणसांवर माणसांच्या थापी लावल्याचा भास होत होता. पुढचे मागचे रस्ते सभेत सामील झाले होते; ते रस्ते राहिलेच नव्हते मुळी. नजरेच्या टप्प्यातील प्रत्येक घर गॅलरीमय झाले होते—टेस्ट मॅचच्या वेळी ब्रेबर्न स्टेडिअमजवळच्या काही नशिबवान इमारतींचे होते तसे. झाडांवर माणसे लटकली होतीच. ही सगळी अतिउत्साही जनता पार्ल्याचीच आणि ती स्थानिक अभिमानाने फुगून तेथे दाटली होती असेही नव्हे. नवीजुनी उपनगरे पचवून आडमाप वाढलेल्या मुंबईच्या कोनाकोपऱ्यांतूनच नव्हे तर विरार—कल्याणपर्यंतच्या भोवतालच्या गावांतून ही यात्रा लोटली होती. ती रात्रीची अवेळ आणि वाहनांची अडचण यांची तमा न बाळगता. यात्रेत पुरुषांप्रमाणे स्त्रिया होत्या, शाळकऱ्यांपासून पेन्शनरांपर्यंत वयाच्या इयत्ता होत्या; सामान्य माणसाला

खेटून बसलेली (अथवा उभी राहिलेली) तऱ्हेतऱ्हेच्या क्षेत्रांतील नामांकित माणसे उठून दिसत होती. सभा सुरू व्हायला उशीर झाला तरी निषेधाचा आवाज नाही की ओहोटी नाही. असा तो वेडा सोहळा. देशपांडे म्हणतात त्या चमत्काराचा साक्षात्कार त्यात होता. एका सिद्ध लेखक-कलावंतावरच्या भक्तीचा डांगोरा त्यात होता.

इतकी भक्ती ज्याला लाभते त्याला घावही लाभतात. जुन्या जगातल्या-पेक्षा नव्या जगातले, विशेषतः कलासाहित्याच्या तरळ वाटणाऱ्या जगातले, घाव अधिक छुपे असतात. हेवामत्सराचे माणसाला उपजत देणे असतें; मराठी माणसाला ते सवाईने मिळत असावे ! त्याच्या रसायनात आम्हाचा अंश सढळपणे टाकलेला असतो का ? त्यातून कुशंका टोचत राहतात. दुसऱ्याचे यश अंगी लागत नाही; तोंडाची चव जाते, सगळे कडू लागते. पु. लं.च्या अलौकिक यशाने लाखो लोक दिपले: तेव्हां त्यांची दृष्टीच अधू असावी, असे काहीजणांना वाटले. यश फार मोठे म्हणून मलिन ठरू लागले. पु. लं.च्या पहिल्या बहराने जे भारून गेले त्या कित्येकांना त्यांचे नंतरचे अमाप वैभव निकस वाटू लागले; बहर झडून गेला की त्याच्या आठवणी सुगंधी आणि सुखद असतात; येथे तर तो झडलाच नाही, उलट तऱ्हेतऱ्हेने फुलून उठला; जणू बारमहा घमघमत राहिला. हे जरा संशयास्पदच !

पुन्हा पुलंचे यश नुसते 'कलात्मक' नव्हते; 'व्यावहारिक'ही होते. विशेषतः गेल्या सहासात वर्षांत त्यांच्या 'एकपात्री' आणि तत्सम प्रयोगांतून बहुतेक मराठी कलावंतांच्या (विशेषतः साहित्यिकांच्या) कल्पनेच्या आवाक्यापलीकडचा द्रव्यलाभ झाला. तो आवाकाच कंगाल म्हणून कित्येकांच्या वृत्तीही कंगाल झालेल्या. अशांना पुलंच्या या व्यावहारिक यशातही काही गैर दिसले; मत्सराचे पेटके आले. रसिकांनी प्रेमाने दिले त्यातील केवढे-तरी मुक्तहस्तांनी पुलंनी सत्पात्री देऊन टाकले-सहसा या दानाचा गवगवाच नव्हे तर उच्चारही न करता. पण एकाक्ष मत्सराला असल्या ऐसपैस आयव्ययापैकी व्यय दिसला नाही. फक्त आय दिसला-किंवा खुपला. या विकाराची बाधा सदैव पैशापैशासाठी आणि परान्नासाठी हपापलेल्या साहित्यिकांना अधिक व्हावी हे साहजिक आहे; त्यांपैकी कित्येकांच्या मुखी

अध्यात्म, कलाब्रह्म इत्यादी पवित्र प्रकार वेळीअवेळी घोळत असावेत हेही साहजिकच !

अलीकडे पु. लं.नी 'हसविण्याचा माझा धंदा' या गमतीच्या नावाने आपल्या काही विनोदाच्या लेखनाच्या वाचनाचे कार्यक्रम सुरू केले. तेही यशस्वी होताच 'धंदा' या शब्दाने तसल्या काही पिंडांना गुदगुल्या होऊ लागल्या. काहींना 'हसविण्याचा' या शब्दाने. नाहीतरी दोन्ही शब्द कबुलीवजाच ! 'रडविण्याचे माझे ध्येय' ही अलिखित पताका मिरवायला अधिक उंच आणि अधिक सोज्वळ ठरली आहे. ध्येयच ते, तेव्हा ते सहसा पूर्णपणे साधत नाही. (धंद्याचे निराळे!) मग रडविण्याच्या प्रयत्नामुळे कोणाला हसू फुटले तरी फारसे बिघडत नाही.

पु. लं.ना 'पद्मश्री'चा सन्मान मिळाला तेव्हा अपेक्षेप्रमाणे महाराष्ट्रभर हर्ष उसळला; आणि अपेक्षेप्रमाणेच या अपवादांना विषाद वाटला. थोडा अवमानही वाटला असावा. सरकारी किताब-तेव्हा त्यातून स्वार्थी डाव, कलेतील तडजोड, कलावंतांच्या स्वातंत्र्याची हानी असली सुते काढण्याचा करंटा उद्योग सुरू झाला. या उद्योगपतींपैकी कित्येकांनी कधी कसलीच तडजोड केली नाही-ती न करताच स्वतःला देऊ केलेल्या किंमतीला विकले.

पु. लं.च्या या सर्व घोर अपराधांचे मूळ एकच : लोकप्रियता. तिचे सगळेच तिरपागडे आहे. गुणांमुळे म्हणे लोकप्रियता मिळते; आणि तिच्यामुळे दोष चिकटतात.

एकंदरीत लोकप्रियता मोठी उपद्रवी ! मोकळेपणाने फिरण्याची सोय नाही; जो तो बोटे दाखवितो; स्वाक्षरीसाठी घेरतात; आमंत्रणे हैराण करतात; वक्ता, अध्यक्ष, उद्घाटक अशी कसलीकसली सोंगे काढावी लागतात. मुलाखती मागतात आणि तुमच्या यशाचे रहस्य विचारतात किंवा न विचारताच तुमच्याविषयी लिहितात. चौघांनी चांगले लिहिले म्हणून एक वार्डेट लिहितो.

खरे म्हणजे पुलबाबतचा एक उपचमत्कार म्हणजे त्यांच्याविषयी अजून कोणी स्वतंत्र पुस्तक लिहिले नव्हते. आता ते श्री. बालशंकर देशपांड्यांनी लिहिले आहे. अडीचशे पानांच्या या पुस्तकाच्या बहुतांश भागात पु. लं.च्या

विविध साहित्याचे विवेचन आहे. त्या साहित्याने देशपांड्यांना जो आनंद दिला त्याची कृतज्ञ पावती त्यात आहे; इतरांपर्यंत तो पोहोचविण्याची धडपड आहे. बारीक चिकित्सेचा आव नाही की सखोल तौलनिकतेचा. हे रसग्रहण आहे: एका निष्ठावंत साहित्यप्रेमिकाला ज्या रसांनी तृप्त केले त्यांची उत्साही नोंद आहे. हा उत्साह कामसू विद्यार्थ्यांचा. पुस्तकातील अवतरणेच किती तन्हेतन्हेची आहेत पाहा. इंग्रजीतील गटेपासून थेट प्रा. सत्तिगिरीपर्यंत आहेत; तरीच मराठीतील. हे सगळे कष्टाने एकत्र जुळविले ते काही पु. ल. देशपांडे यांचे निर्णायक मूल्यमापन सामान्यजनांच्या बोधासाठी करण्याच्या आविर्भावाने नव्हे. येथेही विद्यार्थी-विनय आहे. हा आपला 'मोडकातोडका प्रयत्न' असमाधानकारक, मनाला हखरुख लावतो, आणि त्यामुळे 'एखाद्या समर्थ समालोचकाला पु. ल. च्या समग्र वाङ्मयाचं नि व्यक्तिमत्त्वाचं यथार्थ दर्शन' घडवायला 'चेव आला' तर 'हा खटाटोप सार्थकी लागल्याचं समाधान' आपल्याला मिळेल या देशपांड्यांच्या म्हणण्यातील विनय सरळ आहे, उफराटा नाही. तो जो कोणी 'समर्थ समालोचक' याला हात घालणार असेल त्याच्यासाठी बरीचशी प्राथमिक सिद्धता येथे टापटिपीने मांडून ठेवली आहे. तो समर्थ असून वर सज्जनही असला तर श्री. बालशंकर देशपांड्यांचे ऋण अगत्याने मान्य करील.

श्री. देशपांड्यांच्या टापटिपीत त्यांचा भाषेचा मोठाच भाग आहे. तिच्यात सहज ओघ आहे. ती सुबोध आहे हे कटाक्षाने म्हटले पाहिजे. कारण साहित्य-विषयक लेखनात त्या गुणाची असावी तेवढी कदर नाही. किंबहुना वाचता वाचता समजते ते लेखन उथळ असले पाहिजे असा आपल्या काही सखोल टीकाकारांच्या शाब्दिक कर्तृत्वामुळे भाबड्या वाचकांचा ग्रह होऊन बसला आहे.

मला देशपांड्यांचे ऋण मानायला हवे ते त्यांच्या या रसोत्सवात मलाही सोवळेभांडे-टाकायला संधी दिली म्हणून. माझा अधिकार केवळ स्नेह-भावांचा. लेखकाला आणि त्याच्या उत्सवमूर्तीला, असा उभय देशपांड्यांना, मजविषयी तो वाटतो याला मी काय करणार? लेखकाचा स्नेहभाव नव्या दमाचा आहे, म्हणून त्याने माझ्या चेंगट नकारावर मात केली. श्री. बालशंकर देशपांड्यांच्या साहित्यिक उद्योगाची येत्या वर्षी पंचवीस वर्षे पुरी होतील;

माझ्या उद्योगाची (किंवा निरुद्योगाची!) अलीकडेच झाली. पण देशपांड्यांच्या पुस्तकांचीही तेव्हा पंचविशी पुरी होईल; माझी अजून इन-मीन-तीन देखील नाहीत-अडीचच! तरीसुद्धा त्यांनी मला प्रस्तावनेच्या या पहिल्या पानावर हट्टाने बसविले. माझी वयातील आणि व्यवसायातील तांत्रिक वडीलकी ओळखून असेल बहुधा. मग बालहट्ट पुरविलाच पाहिजे-म्हणून ही प्रस्तावना.

मुंबई ५

१३ जानेवारी १९६८

मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष

मनोरंजन प्रकाशन-

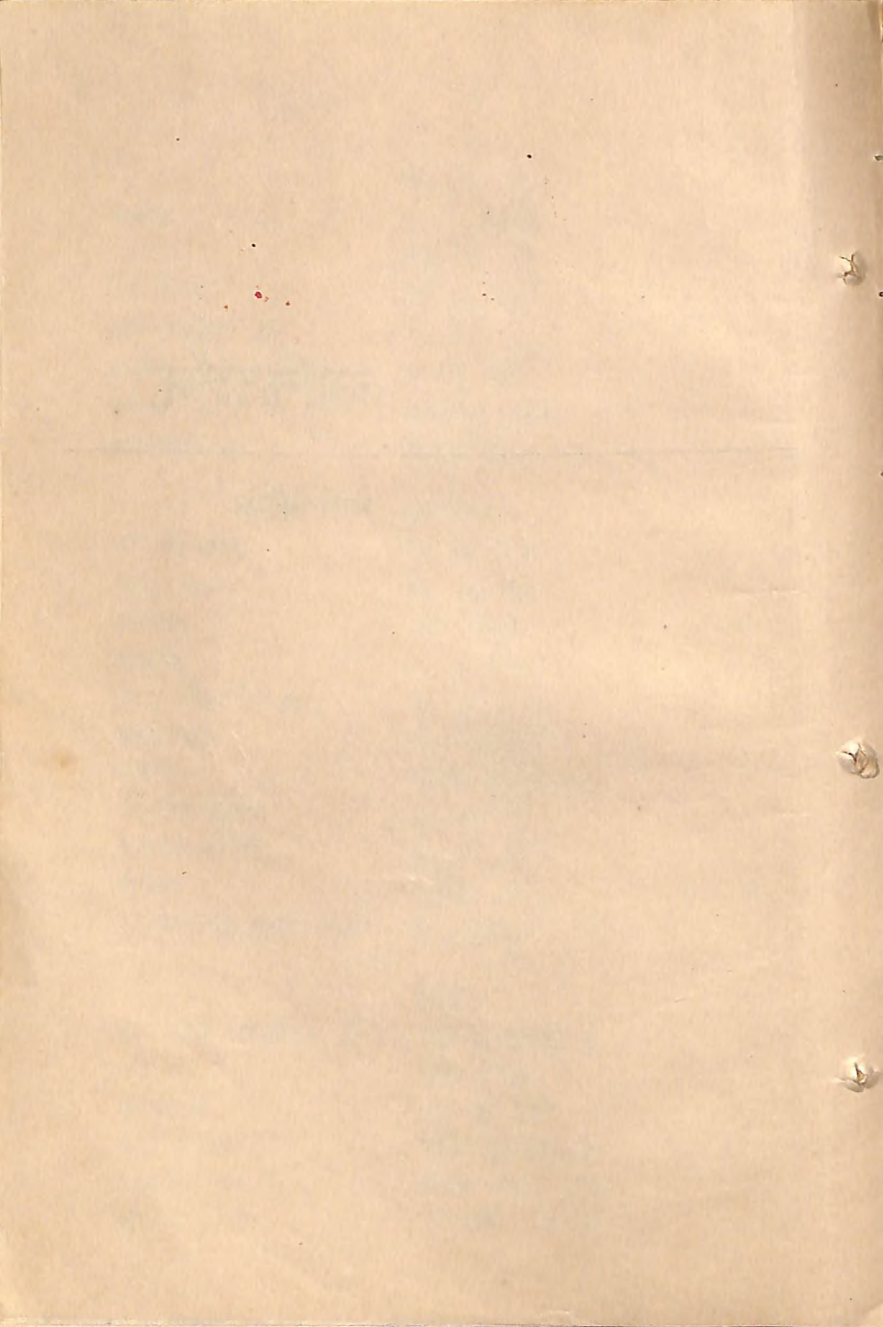
	कथा संग्रह	
ताजवा	द. मा. मिरासदार	३-५०
उत्तर ध्रुव	श्री. ज. जोशी	३-००
गोरी मोरी	मनोहर तल्हार	४-००
बोगंन वेलीची फुलें	ना. सी. फडके	३-५०
वायबार	पु. भा. भावे	३-७५
वेगळी	अरविंद गोखले	४-००
केवड्याची पात	अच्युत बर्वे	४-००

	कादंबऱ्या	
चंदनाचें खोड	वि. वि. बोकील	४-५०
चुकला फकीर	वि. वि. बोकील	५-००
अवशेष	श्रीपाद काळे	४-५०
वावटळ	कृ. ज. दिवेकर	५-५०
याला जीवन ऐसें नांव	कृ. ज. दिवेकर	४-००
झुलता पूल	माधव कानिटकर	३-००
दीपराग	माधव कानिटकर	३-५०
चोरांचा बाजार	पु. भा. भावे	६-७५
तूं माझा सारथी	वा. शि. आपटे	४-५०
अप्रिया	मनोहर तल्हार	६-००
कांट्यावांचून गुलाब नाही	सौ. कुमुदिनी रांगणेकर	६-५०

	इतर	
डॉ. जयंत नारळीकर	सदानंद चेंदवणकर	२-००
ससेमिरा	वसंत गांगळ	२-००
करपल्लवी	आ. सु. कबरे	०-६०
ग्रहांच्या प्रकाशात	रविंद्र कौरगांवकर	२-००
अकथित कहाणी	लेफ्ट. जनरल कौल	१५-००
असे हे पु. ल.	बालशंकर देशपांडे	१०-००

व्यक्तिदर्शन

भाग पहिला

व्यक्ति दर्शन -

पुरुषोत्तम लक्ष्मण देशपांडे! मराठी माणसाला वाटणारा गोड चमत्कार ! गोड हें विशेषण हेतुपूर्वकच योजलं आहे मी. अद्भुत, भीषण, रौद्र असले चमत्कार भारतांत नेहमीच घडत आले आहेत. योग-सिद्धि प्राप्त झालेल्या साधुसंतांनीं अन् ऋषिमुनींनीं पाण्यावर अथवा विस्तवावर चालून, वर्षानुवर्ष वायु भक्षण करून किंवा महिनेच्या महिने स्वतःला जमिनींत पुरून घेऊन सामान्य जनांना थक्क करून सोडलं आहे. पण 'पु. ल. देशपांडे' हा चमत्कार या जातीचा नव्हे !

गीतेंतलं गहन तत्त्व सोप्यांत सोपं करून दाखविण्याचा लोकमान्यांनीं जो चमत्कार केला, मराठमोळ्या रसवंतीला सम्राज्ञीचं ऐश्वर्य बहाल करून राम गणेशांनीं जी किमया करून दाखविली आणि स्वर्गायिं स्वरमाधुर्याची प्रचीति आणून देऊन बालगंधर्वांनीं ज्या नवलाईचा साक्षात्कार घडविला त्या जातीचं नवल पु. ल. देशपांडे यांच्या कर्तृत्वांतून सिद्ध झालं.

प्रतिभासंपन्न लेखक, दर्दी गायक, कुशल नट, जाणकार दिग्दर्शक, मार्मिक नकलाकार, चतुर विडंबनकार, निष्णात हार्मोनियम वादक आणि प्रभावी वक्ता— असे देशपांड्यांच्या व्यक्तित्वाचे अनेकविध पैलू ज्यांनीं ज्यांनीं जवळून पाहिले आहेत त्या सर्वांना माझं हें विधान सहज पटण्यासारखं आहे.

अध्यापन, नभोवाणी, दूरचित्रवाणी यासारख्या क्षेत्रांशीं त्यांचा थोडा-बहुत संबंध आला होता; तिथं देखील त्यांच्या असाधारण व्यक्तित्वाचा ठसा उमटल्यावाचून राहिला नाही. देशपांड्यांचं हें बहुरंगीं, बहुडंगीं व्यक्ति-मत्त्व पाहिलं म्हणजे मला एच्. जी. वेल्सच्या बाबतींत दोषा-तिघा टीकाकारांनीं काढलेल्या उद्गारांची एकदमच आठवण होते. एकजण त्याच्याबद्दल म्हणतो —

“...He is many other things as well. He is prophet

preacher, entrepreneur of science, blower of Utopia bubbles, fantasist of mechanics, political pamphletters, innoclast and wilful interpreter of History..”

‘दोनो बंगे’ या कादंबरीला प्रस्तावना लिहितांना सी. एम्. जोड नांवाचा लेखक प्रथमच सांगून टाकतो—

“ Mr. wells...is the most manysided man of our time. I could myself mention at least half a dozen sides of him..and for all I know there may be as many more I have not noticed..”

(ज्याच्या व्यक्तिमत्वाला एकाहून अधिक पैलू आहेत अशी आजच्या युगांत एच. जी. वेल्स ही एकच व्यक्ति आहे. कमीत कमी पांच सहा पैलूंचा तरी निर्देश मला सहज करतां येईल. याशिवाय ज्याबद्दल मला फारशी माहिती नाही किंवा जे माझ्या निदर्शनास आले नाहीत असेहि आणखी कांहीं पैलू असण्याची शक्यता आहे...)

वेल्सच्या दुसऱ्या एका कादंबरीचा प्रस्तावनाकारहि अशाच अर्थांचं विधान करतो. ‘अॅन व्होरोनिका’ असं त्या कादंबरीचं नांव आहे. प्रस्तावनाकाराचं असं म्हणणं आहे—

“ Mr. wells is one of the most remarkable men of genius of our time. Draper’s apprentice, school-teacher, novelist, historian, socialogist, prophet, polemist and preacher—all these and more Mr. Wells has been in the courses of his long and brilliant career... ”

(वेल्सनं आपल्या जीवनांत अध्यापक, कादंबरीकार, इतिहासकार, समाजशास्त्रज्ञ, द्रष्टा, उपदेशक अशा किती तरी भूमिका वठविल्या आहेत. आजच्या असाधारण बुद्धिमान् व्यक्तींत वेल्स हा कांहीं आगळ्याच वैशिष्ट्यांनं उठून दिसतो यात शंका नाही.)

वरील तिन्ही उताऱ्यांत वेल्सच्या ज्या गुणविशेषांचा निर्देश त्याच्या टीकाकारांनीं केला आहे त्यांत आणि पु. लं.च्या ठिकाणीं असलेल्या गुणांत बरीच तफावत असली तरी विविधतेच्या बाबतींत दोघांचंहि व्यक्तिमत्व सारखंच संपन्न आहे, हें सहज ध्यानांत येण्यासारखं आहे.

कोणत्या तरी एका गुणाच्या बाबतींत उत्कर्षाची परमसीमा गाठणारीं अनेक माणसं महाराष्ट्रानं पाहिलीं आहेत; पण अनेक गुणांचा समुच्चय घेऊन जन्माला आलेली पु. लं.सारखी व्यक्ति त्याला क्वचितच पाहायला मिळाली असेल.

आधुनिक वनस्पतिशास्त्रज्ञ एकाच रोपट्यावर विविध रंगांचीं नि जातींचीं फुल उमलवून दाखविण्याची अजब करामत कधीं कधीं करतात ना? पु. लं.चं आयुष्य म्हणजे नियतीनं करून पाहिलेला असाच एक आश्चर्यकारक प्रयोग आहे, अशी एक गंमतीची कल्पना कधीं कधीं माझ्या मनाला स्पर्शून जाते. पु. लं.च्या ठिकाणीं वास करणाऱ्या या गुणांपैकीं त्यांनीं प्रयत्नानं साध्य केलेलें किती अन् निसर्गदत्त किती याचा विचार करूं लागलो म्हणजे चटकन् ध्यानांत येतं तें हें कीं, बऱ्याचशा गुणांची देणगी त्यांना उपजतच लाभली असली तरी त्यांच्या जोपासनेसाठीं अन् विकासासाठीं त्यांना कमी कष्ट घ्यावे लागले नाहींत. एखाद्या मेहनती शेतकऱ्याच्या निरलसपणानं अन् तत्परतेनं त्यांनीं आपल्या प्रत्येक गुणाचं जतन करून तो वाढीस लावला. लेखन असो, संगीत असो वा अभिनय असो, जी जी कला बीज रूपानं स्वतःच्या ठिकाणीं वास करीत असल्याची त्यांना जाणीव झाली, तिच्या आविष्कारासाठीं अन् अभिवृद्धीसाठीं त्यांनीं जिवापाड परिश्रम घेतले, अनेक खस्ता खाल्ल्या, कमालीच्या प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड दिलं.

जिवाभावानं उपास्य दैवताची भक्ति करणाऱ्या एखाद्या भाविकाप्रमाणं देशपांड्यांनीं आपल्या कलात्म वृत्तीवर प्रेम केलं. त्यांची ही निष्ठा मला जितकी कौतुकास्पद वाटते तितकाच माणूसकीबद्दल त्यांना वाटणारा जिव्हाळाहि आदरणीय वाटतो. कलामूल्यांइतकीच त्यांची माणूसकीच्या मूल्यांवर अपार श्रद्धा आहे, पराकोटीचा विश्वास आहे. म्हणूनच तंबोरा छेडीत बसलेल्या हिराबाईंची कलात्मता त्यांना जितकी प्रिय वाटते, तितकीच हातांत केरसुणी घेऊन घर झाडीत असतांना दिसून येणारी त्यांची संसारदक्षताहि त्यांना विलोभनीय वाटते. त्या स्वरसम्राज्ञीच्या संगीतसाधनेनं त्यांच्यांतला कलावंत जसा दिपून जातो तसा नातवांचीं दुपटीं धुणाऱ्या त्या गायिकेची वत्सलता पाहून त्यांच्यांतला 'माणूस' हरखून जातो !

हिराबाई, बालगंधर्व, भीमसेन जोशी, कुमार गंधर्व ही तर जाणूनबुजून

कलावंत मंडळी. पण कलेची उभ्या जन्मात ज्यांची कधी तोंडओळख झाली नाही अशा मंडळींच्या ठिकाणी त्यांना माणुसकीचा आढळ झाला की, त्यांच्यावर कौतुकाचा वर्षाव करायला ते उत्सुक असतात. अंतू बर्वा, बबडू, सखाराम गटणे, चितळे मास्तर, बापू काणे या व्यक्ति याच वृत्तीतून साकार झाल्या. साहित्य संगीत न जाणणाऱ्यांना पशुकोटींत ढकलणारा सुभाषितकार आज मितीला हयात असता तर देशपांड्यांनी हरितात्या, नारायण, अंतू बर्वा वगैरेसारख्या मंडळीची लांबच्या लांब परेड उभी करून तिच्या-पुढे त्या सुभाषितकाराला कान धरून शंभर उठावशा काढायला भाग पाडलं असतं !

कलेइतकीच माणुसकीचीहि त्यांना कदर आहे, म्हणूनच त्यांच्या संबंध लेखनाला—मग ते विनोदी स्वरूपाचं असो, व्यक्तिचित्रणपर असो, प्रवासवर्णनपर असो वा नाट्यात्मक असो एक प्रकारची हिमालयाची उंची लाभू शकली. नुसती उंचीच नव्हे, तर त्या नगाधिराजाची आर्द्रता नि शुचिताहि !

भूतांची दया हेंच संतांचं भांडवल असतं असं तुकाराम महाराज म्हणून गेले. संताप्रमाणंच पु. ल. देशपांड्यांच्या साहित्याचंहि हेंच मुख्य भांडवल आहे, असं आजच्या घटकेला तुकोबा आपणांत असते तर त्यांना वाटल्या-वाचून राहिलं नसतं ! अध्यात्मांत काय किंवा साहित्यांत काय, अनुभूति-वाचून नुसती शब्दाची कसरत करणं म्हणजे तुकोबांच्याच भाषेत सांगायचं झालं तर पोटाला चिंध्या गुंडाळून गर्भारपणाचा आभास निर्माण करणाऱ्या वांझेची ती निव्वळ 'चावटी' आहे ! 'तुका म्हणे भावेवीण । अवघा बोलती तो शीण !' असं या संदर्भात त्यांनीं म्हणून ठेवलं आहे. जीवना-नुभूतिवाचून शब्दांचा फापटपसारा मांडणारे खंडोगणति कवी-लेखक आज मितीला दिसत आहेत. जीवनाचा खूप खूप अनुभव घेऊन, ते नीट पचवून लेखणी हातांत घेणारा पु. लं. सारखा एखादाच साहित्यिक दृष्टिपथांत येतो.

काहीं लेखकांच्या साहित्याला उंची असते पण ते स्वतः त्या मानानं फार खुजे असतात. रंगपटांत जाऊन तोंडाचा रंग पुसून टाकल्यावर नाटकी हरिश्चंद्राचा अन् औदार्य, सत्यवचन, गुरुभक्ति इत्यादि शब्दांचा सुतराम संबंध उरत नाही, तसं लेखनकर्म आटोपून लेखणी खाली ठेवली की, या

लेखकांचं अन् त्यांनीं आपल्या वाङ्मयांतून पुरस्कारिलेल्या तत्त्वाचं काडी-इतकंहि नातं शिल्लक राहात नाही ! साहित्यिक म्हणून पु. लं. चा आगळे-पणा चित्तावर ठसतो तो हा कीं, त्यांच्या साहित्यांत ज्या रसिकतेचा, उदात्ततेचा नि मानवाविषयीच्या जिवाळ्याचा आपणाला प्रत्यय येतो तें सारं त्यांच्या जीवनांत पूर्णपणें मुरलं आहे. म्हणूनच त्यांचं वाङ्मय निर्जीव वाटत नाही, नकली वाटत नाही.

तसं पाहिलं तर या माणसाचं पाऊल जेमतेम पन्नाशीच्या उंबरठ्यावर पडलं असेल नसेल, पण एवढ्या वयांतहि त्यानं जगाचं इतकं निरीक्षण केलं, भल्याबुऱ्या माणसांचे इतके नमुने पाहिले, बऱ्यावाईट अनुभवांचा एवढा अफाट संग्रह जवळ बाळगला कीं, त्यांतून निष्पन्न झालेलं त्यांचं वाङ्मय वाचीत असतांना जिवंत अनुभूतींनीं रसरसलेला जीवनगाथा अवलोकीत असल्याप्रमाणं राहून राहून वाटू लागतं. दहाव्या अकराव्या वर्षीं वेदांताच्या गोष्टी करणाऱ्या सनकाडीसारख्या चिमुरड्या मुक्ताबाईबद्दल नामदेवांना अचंबा वाटला होता. पन्नाशी ओलांडण्यापूर्वीं समग्र जीवन कवेंत घेऊं पाहणाऱ्या पु. लं.च्या प्रतिभेचा आवाका पाहून साहित्यसृष्टींतले भलेभले वागीश्वरहि असेच चकित झाले असतील !

जगाच्या शाळेंत देशपांड्यांच्या लेखनतपस्येला खरी सुरुवात झाली असली तरी शाळेच्या जगांत तिची पूर्वतयारी होत होती हें नाकारता येणार नाही. घरी वडील, आजोबा, आई यांच्या छत्रछायेखालीं आणि बाहेर पेंढारकर, भागवत, जे. व्ही. जोशी, तारकुंडे यांच्यासारख्या निष्ठावंत गुरुजनांच्या सहवासांत त्यांची अभिजात प्रतिभा पोसली जात होती. त्यांच्या रसिकतेचं नि सदाभिरुचीचं संगोपन होत होतं. पेशा कार-कुनाचा पण वृत्ति महाकवीची असलेले फणसळकर मास्तरांसारखे आदर्श समाजसेवक नव्या पिढीच्या अभ्युत्थानाचं भव्य स्वप्न मनःफलकावर रंग-वीत होते. देशपांड्यांचं रामायण घडविण्यांत या द्रष्ट्या महाकवीचा फार मोठा वांटो होता हें आपणाला विसरतां येणार नाही.

फणसळकर मास्तरांची ती सबंध पिढीच स्वतःसमोर भव्य आदर्श ठेवून त्याप्रमाणं वागूं पाहणाऱ्या प्रयत्नवाद्यांची होती. दादासाहेब पारधी, चांदी-वाले परांजपे, ऋग्वेदी उर्फ वामन मंगेश दुभाषी (पु. लं.चे मातामह) या

कर्त्या पुरुषांचा प्रत्येक शब्द झेलण्यांत गांवाला धन्यता वाटावी असा तो जमाना होता. त्या वेळच्या पार्ल्यांतल्या वातावरणाचं पु. लं.नीं मोठं सुरस वर्णन केलं आहे, त्यांतला काहीं भाग असा :

“...पालें हें एके काळचें छोटें कुटुंब होतें. जोशांच्या बब्याची मुंज झाली तर नामा सुतारापासून खुशाल शेठजीपर्यंत सगळ्यांना घरचें कार्य उभें राहिल्याचा आनंद होता. गांवांत खाणावळ चांगली चालूं शकत नव्हती. कोणीहि कोणत्याहि घरी जावें, तें घर त्याला परकें नव्हतें. आतां सारी माणूस-क्रीला पारख्या झालेल्या काळांत नांदणारीं माणसें तिथें एकमेकाला परकीं झालीं आहेत. त्या वेळीं प्रत्येकाची कुठें तरी श्रद्धा होती. कशाला तरी आपल्या निष्ठा जोडलेल्या होत्या. छोटेंसें टिळक मंदिर, रात्रीं चर्चसारखी घंटा वाजली कीं, मंडळी व्याख्यान पुराणाला घरांत जमल्यासारखी अगत्यानें जमत...पहांटें आखाडा गजबजलेला. नमस्काराचार्य सोमणांचा चातुर्मासांतील लक्ष नमस्कारांचा संकल्प पुरा करण्याची जबाबदारी घरांतल्या कुळाचाराची सांगता करण्याच्या जबाबदारीइतकीच साऱ्या पार्ल्यांची... ”

“...कर्त्या पुरुषांच्या शब्दावर पार्ल्यानें चालावें. त्यांना रुचेल तें पार्ल्यानें बोळावें. गांवांतल्या कुठल्याहि चुकणाऱ्या मुलाचा कान ह्या वडीलधाऱ्या मंडळींनीं आजोबांच्या अधिकाराने उपटावा. कुठल्याहि मुलाच्या पाठीवर कौतुकाचा हात फिरवायला ह्या मंडळींनीं पुढें यावें. आपल्या बऱ्यावाईट कृत्यानें पार्ल्याला खालीं पाहावें लागेल ही भावना लहानपणापासून आमच्या मनांत रुजलेली ! ह्या साऱ्या आजोबांच्या देखरेखीखालीं गांवांतले शें दीडशें नातू वाढत होते. चांदींवाले परांजपे श्रीमंत. त्यांनीं टिळक विद्यालयाच्या आर्थिक जबाबदारीचा बोजा आपल्या शिरावर घेतलेला. दादासाहेब पारधी कणखर लष्करी खाक्याचे. खांदे वाकवून पार्ल्यांतला मुलगा अगर मुलगी चालली कीं, दादांचा दणका बसलाच त्याच्या पाठींत. त्यांच्या बागेंतल्या अंगणांत साऱ्या गांवांतल्या पोरांचें क्रीडांगण होतें...कुस्तीला वाळू टाकलेली, पन्नास माणसांनीं एकदम मजेंत पोहावे एवढी प्रचंड, तलावा-सारखी विहीर खोदलेली आणि आमचे अण्णा—त्यांनीं साऱ्या मुला-मुलींच्यावर सुंदर संस्कार करण्याची जबाबदारी घेतलेली. कुठें प्रवचन कर,

कुठें फणसळकर मास्तरांना घेऊन गीतावर्ग चालव, पांडवप्रताप हरिविजयांतल्या कथा शेंसव्वाशें मुलांना सांगत बस-असले उद्योग चालवायचे! समर्थ, छत्रपति आणि लोकमान्य ही त्रयी, हें साऱ्या गांवचें अधिष्ठान!... गरीब कारकुनी पेशाची सारी मंडळी डोळ्यापुढें हिमालयासारखे आदर्श ठेवून वाट चालण्याचा प्रयत्न करीत होती..”

अशा प्रयत्नवादी, ध्येयनिष्ठ, संस्कारसंपन्न, वडीलघाऱ्या पुरुषांचं बोट धरून पु. लं.नीं पहिलीवहिलीं पावलं टाकलीं.

चार भिंतींच्या मर्यादेंत पु. लं.च्या सुप्त गुणांच्या विक्रासाला हातभार लावला तो त्यांच्या आईवडिलांनीं अन् आजोठ्या आजोवा-आजींनीं. आईवडिलांनी त्यांची नाट्य नि संगीतविषयक अभिरुचि जोपासली, आजी-कडून विनोदबुद्धीचं देणं मिळालं नि आजोवांनीं काव्यात्मतेचे संस्कार केले. ऋग्वेदी विद्वान खरे, पण पु. लं.नीं म्हटल्याप्रमाणें त्यांचा संगीताशीं 'मत-भेद' होता. त्यामुळें वडीलकीच्या नात्यांन पु. लं.चा कान पिळण्यापलीकडे अगर एखाद दुसऱ्या वेळीं त्यांची कानउघाडणी करण्यापलीकडे त्यांनीं नातवाच्या कानाला फारसं महस्व दिलं नाहीं. पुरुषोत्तम गायला बसला म्हणजे 'करीन यदुमनी सदना' हा चरण ज्या अर्थीं तीन-तीनदां घोळवतो त्या अर्थीं त्याला तें पद संपूर्णपणें पाठ येत नसलं पाहिजे असा भावडा गैरसमज करून घेण्याइतपत त्यांचं संगीताशीं सूत होतं. पण लक्ष्मणराव-पु. लं.चे वडील-संगीताचे जाणकार होते. चिरंजिवाला स्वरांचा लळा आहे हें त्यांनीं तेव्हांच ओळखलं. गाण्याची बैठक असो किंवा बालगंधर्वाचं नाटक असो, ते पुरुषोत्तमला बरोबर घेतल्याशिवाय कधींहि एकटे गेले नाहींत.

पु. लं.च्या मातोश्रींनींही त्यांचा संगीताचा छंद जोपासला. बालपण फक्त गळा काढण्यासाठीं असतं असं मानणाऱ्या माउलींपैकीं त्या नव्हत्या! देवाचीं गाणीं, अभंग, श्लोक, दिंड्या, साक्या इत्यादि रचना पुरुषोत्तमच्या तोंडून ऐकतांना त्यांत गोडवा नि सुरेलपणा असल्याची त्यांची खात्री होऊं लागली आणि मुलांतल्या गाण्याच्या अंगान बाळसं धरावं म्हणून त्या परो-परीनं प्रयत्न करूं लागल्या.

शालेय जगांत पाऊल टाकल्यावर पु. लं.च्या गायनी कलेला अधिक

अधिक समज येऊं लागली. शालेय समारंभ, स्नेहसंमेलन, गणपत्युत्सवादी प्रसंगी ते धिटाईनं पदं म्हणून दाखवूं लागले. गायनावरोवरच अभिनयाचीहि त्यांना उपजत देणगी मिळाली असल्याचं त्यांच्या अध्यापक वर्गाच्या ध्यानांत येऊन चुकलं. उत्सव, संमेलनाच्या वेळीं होणाऱ्या नाटकांत ते त्यांच्याकडे लहान मोठ्या भूमिका सोपवूं लागले.

जोगेश्वरीच्या प्राथमिक शाळेंतून ते पार्ल्यांच्या माध्यमिक शाळेंत आले तेव्हां त्यांच्या ठिकाणच्या आणखी दोन कलांचा तिथल्या शिक्षकांना परिचय घडून आला. त्या म्हणजे नकला आणि वक्तृत्व. थोड्याशा तयारीनंतर किंवा आयत्या वेळींहि दिलेल्या विषयावर पु. ल. अस्खलितपणें भाषण करून श्रोत्यांना चकित करून सोडीत. तसंच एखाद्या गायकाच्या गायकीचे बारकावे हुबेहूब कंठांतून काढून दाखवून किंवा परिचित व्यक्तीच्या बोलण्या-चालण्याची सहीसही नकल करून ते उपस्थितांना प्रशंसोद्गार काढायला लावीत.

पु. लं. ची संगीतविषयक आवड वाढीस लागायी अशी आणखी एक गोष्ट त्या वेळीं अस्तित्वांत होती. ती म्हणजे गणेशोत्सव. त्या वेळचा गणेशोत्सव म्हणजे मूर्तिमंत ज्ञानसत्रच. या ज्ञानसत्राच्या जोडीला सुरांची सदावर्तहि सर्वांसाठीं खुली असत. स्वरांची तहानभूक लागलेल्या कुणाहि याचकानं या सदावर्तांत यावं अन् तृप्त होऊन कलावंतांना नि उत्सवाच्या चालकांना दुवा देऊन परत जावं असा कारभार होता. 'फक्त निमंत्रितांसाठीं' या हिशेबी आतिथ्याचा जन्म अलीकडला ! गणपत्युत्सवावर नाईट क्लबची पडत चाललेली सावलीहि अलीकडचीच ! अथर्वशीर्षानंतर रेकॉर्ड डान्स अन् पोवाड्या पाठोपाठ केशभूषा स्पर्धा ही सांस्कृतिक भेळ तीस-वत्तीस वर्षापूर्वी नांवालाहि अस्तित्वांत नव्हती ! पु. लं. नीं जो गणपत्युत्सव पाहिला तो आतां इतिहासजमा झाला आहे. त्या उत्सवाच्या वेळीं त्यांनीं जे मोठमोठे गायक पाहिले, ऐकले, त्यांच्याविषयीच्या स्मृति त्यांनीं शब्दांकित करून ठेवल्या आहेत. मल्लिकार्जुन मन्सूर, कागलकर बुवा, मास्तर कृष्णराव, सवाई गंधर्व, गंगूबाई हनगल, गांधारी हनगल अशा नामांकित कलावंतांच्या स्वरसाधनेचा पहिला वहिला प्रत्यय पु. लं.ना आला तो या निमित्तानंच.

कॉलेजच्या वातावरणांत त्यांच्या कलासक्तीन चांगलंच मूळ धरलं होतं. संगीत, अभिनय, नकला नि वक्तृत्व यांच्या विक्रासाला तिथं खूपच वाव मिळाला. जोगेश्वरीच्या इस्माईल युसूफ कॉलेजांत पहिलीं दोन वर्षे आणि सरकारी लॉ कॉलेजांत त्यानंतरचीं दोन वर्षे अभ्यास करून ते उत्तम तऱ्हेन साऱ्या परीक्षा उत्तीर्ण झाले खरे, पण त्या चार वर्षांच्या कालावधींत, खरं सांगायचं तर, 'रेकॉर्ड ऑफ राईट'पेक्षां हिराबाईच्या रेकॉर्ड्समध्ये अन् वादीप्रतिवादीपेक्षां वादीसंवादीमध्येच त्यांचा जीव अधिक गुंतला होता. केस जिंकण्यापेक्षां मैफल जिंकण्याचीं स्वप्नं त्यांना अधिक भुरळ घालीत होती! कोणतं कलम कुठं लावायचं यापेक्षां कोणता स्वर कसा लावायचा याकडेच त्यांचं सारं लक्ष लागलं होतं. यामुळें कॉलेजबाहेर पडल्यावर अशिलाऐवजी रसिकांनींच त्यांना गराडा घातला. गाणं, नकला नि अभिनय या गुणांवर बेहद्द खुश झालेल्या त्यांच्या मित्रमंडळींनी त्यांच्या पाठीवर शाबासकीची थाप मारली खरी, पण पोटाला त्यांचं काय कौतुक! पोटासाठीं कोर्टाची नाही तरी दुसऱ्या कोणत्या तरी कचेरीची पायरी चढणं त्यांना भाग होतं. कलावंताच्या काखेंतला तंबोऱ्याचा भोपळा संसाराचा डोह तरून जायला फारसा उपयोगी पडूं शकत नाही हें कळण्याइतपत प्रपंचविज्ञान दासबोधाचीं पारायणं करण्याआधींच त्यांना स्फुरलं होतं. वकिलीपेक्षां कारकुनीपेशा त्यांना अधिक सोयीस्कर वाटून ते फायलींचे ढिगारे उपसू लागले! पण तिथं त्यांचं लक्ष लागेना. स्वर्गातलं कोशागार सांभाळणाऱ्या कुबेराला उडपी हॉटेलच्या गळ्यावर बसवावं तसाच कांहींसा हा प्रकार होता! कलेक्टर कचेरी, मोटर वेइकल्स कचेरी, इन्कमटॅक्स कचेरी असा एकामागून एक थारेपालट त्यांनीं करून पाहिला. पण खोताच्या वाडींतील बिऱ्हाड धसवाडींत नेऊन मांडलं तरी तिथल्या कुबट हवेंत थोडाच फरक पडणार आहे?

रसिकें अक्षरें मिळविण्यासाठीं जन्माला आलेल्या पु. लं. ना ऑफिसांतल्या आकड्यांची तोंडमिळवणी करतां करतां घाम फुटूं लागला, सिनि-ऑरिटी, इफिशियन्सी बार, टी. ए., मेमो या शब्दांनीं त्यांचे कान किटून गेले. षड्ज गांधार, कोमल निषाद, अस्ताई यांपैकीं एकहि शब्द कानावर येण्याचं चिन्ह त्यांना तिथं दिसेना. खांडेकरांच्या लघुकथेपेक्षां अय्यंगारनं

२८ : असे हे पु. ल.

अमक्यातमक्याचा कांटा काढल्याच्या गोष्टींतच अधिक रस घेणारी मंडळी अवतींभवतीं वावरत आहेत असं त्यांना दिसून आलं.

पु. लं. च्याच भाषेत सागायचं झालं तर तिथल्या वातावरणाशीं त्यांच्या मनोधर्माची वेव्हलेंगथ जमण्याचं लक्षण त्यांना दिसून येईना. आणि अशाच विषण्णतेत त्यांनीं एके दिवशीं मुंबईला राम राम ठोकून पुणं गाठलं. डळमळलेल्या जीवनाला तिथं सावरतां येईल असा त्यांना विश्वास वाटूं लागला. मराठी घेऊन बी. ए. होण्याच्या इच्छेनं त्यांनीं फर्ग्युसन कॉलेजांत नांव घातलं. योगक्षेमासाठीं शिकवण्या धराव्या लागल्या, खूप कष्ट उपसावे लागले. पण या साऱ्याचं चीज झालं. बी. ए. ची पदवी पदरांत पडली आणि त्याहिपेक्षां स्थलांतर सार्थकी लागल्याचा त्यांचा विश्वास दुणावला तो अनेक समानशील सुहृदांबरोबर मैत्रीचं नातं जुळल्याचं ध्यानांत आल्यावर ! चिंतामणराव कोल्हटकरांचा परिचयहि याच वेळीं घडून आला.

पुण्याच्या हवेंत प्लेगचे जंतु फार झपाट्यानं पसरतात हा त्या शहराचा दुर्लौकिक रँडसाहेबाच्या कारकीर्दीबरोबरच इतिहासजमा झाला. उलट गुणी माणसाच्या गुणाचा दरवळ सर्वत्र चटकन पसरावा असा तिथल्या हवेंत आतां सुसंस्कृतपणा आला आहे ! पु. लं.च्या गायनाचं, नकलांचं, नाट्याभिनयाचं अन् वक्तृत्वाचं कौतुक करणाऱ्यांची त्यांच्याभोवतीं गर्दी होऊं लागली. चिंतामणराव कोल्हटकरांसारख्या नाट्यमहर्षींनीं त्यांच्या अभिनय नैपुण्यावर लुब्ध होऊन त्यांना आपल्या ललितकलाकुंज या नाट्यसंस्थेंत आग्रहानं बोलावून घेतलं. चिंतामणरावांचं हें आमंत्रण पु. लं.च्या नाट्यतपस्येच्या साफल्याची ग्वाही देणारं प्रसादचिन्ह म्हटलं पाहिजे अशा आशयाचा प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष यांनीं या संदर्भांत काढलेला उद्गार सार्थ आहे.

याच वेळीं स्वतःच्या आणखी एका शक्तीचा शोध पु. लं. ना लागला. आपल्या लेखणीला आंकडे मानवत नसले तरी अक्षरांच्या सहवासाचा तिला सोस आहे हें त्यांना उमगून आलं. टोपण नांवाचा बुरखा घेऊन 'अभिरुचि' मासिकांतून प्रथमच वाचकांसमोर येतांना, 'लाजते, पुढे सरते, फिरते' अशी कांहीशीं त्यांच्या प्रतिभेची अवस्था झाली होती खरी. पण सरावानं तिच्यांतला आत्मविश्वास दुणावूं लागला आणि टोपण

नांवाचा बुरखा टाकून देऊन ती उजळ माथ्यानं रसिकांच्या पुढ्यांत येऊन बसू लागली. ' पुरुषराज अळुर पांडे ' या विक्षिप्त टोपण नांवानं (या नांवांत आणखी दोन लेखकमित्रांची अत्यंत महत्त्वाची भागीदारी होती हें पु. लं. नीच नंतर उघड केलं.) वाचकांच्या मनांत जेवढं कुतूहल निर्माण केलं तेवढंच- किंबहुना त्याहून अधिक-त्या नांवाखालीं प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखनांतल्या आगळेपणानं उत्पन्न केलं. व्यक्तिचित्रणांतला खुस-खुशीतपणा, विनोदी लेखांतला मार्मिक उपरोध, उपहास, एकांकिकांतील चटकदार संवाद या लेखनगुणांमुळं रसिक वाचक पु. लं. कडे अधिक अधिक प्रमाणांत आकृष्ट होऊं लागले.

वय वाढतं तसं मुलाला खेळायला अगण अपुरं पडत असतं. पु. लं. च्या प्रतिभाविलासाला ' अभिरुचि ' मासिकाची मर्यादा थिटी पडूं लागली. किलोस्कर, हंस, मौज अशा मातब्बर नियतकालिकांच्या प्रांगणांत तिच्या क्रीडनाला भरपूर अवसर मिळाला. त्या क्रीडनाचा एकेक विशेष, एकेक उन्मेष अवलोकीत असतांना अख्खी मराठी मनं हरखून गेलीं. कांहीं तरी अननुभूत, कांहीं तरी वेगळं गवसल्याचा आनंद मराठी माणसाच्या डोळ्यांतून ओसंडूं लागला !

आजपर्यंत कोल्हटकर, गडकरी, चिं. वि. जोशी, अत्रे यांनीं त्याला विनोदाची यथेच्छ मेजवानी दिली होती. पु. लं. च्या विनोदाला तीच लज्जत असल्याची त्याची खातरजमा होऊं लागली.

साहित्य आणि नाट्य अशा दोन्ही क्षेत्रांत पु. लं. ची प्रतिभा प्रकर्षानं तळपूं लागली. रंगभूमीच्या जगांत त्यांनीं प्रवेश केला तो नट म्हणून. नाटककार म्हणून नंतर ते जगापुढें आले. चिंतामणराव कोल्हटकरांच्या तालमींत चारपांच नाटकांत भूमिका करण्याचं भाग्य त्यांना लाभलं. त्या-मुळं व्यावसायिक रंगभूमीवर त्यांचं पाऊल स्थिरावण्यास चांगलीच मदत झाली. त्यानंतर त्यांनीं हौशी नटांबरोबरहि बऱ्याच नाट्यप्रयोगांत लहान-मोठ्या भूमिका केल्या. अंमलदारमधल्या सजेंरावच्या भूमिकेनं नट म्हणून नि ' तुझे आहे तुजपाशी ' या नाटकानं नाटककार म्हणून त्यांना मिळवून दिलेली कीर्ति कुणालाहि हेवा वाटावा अशी देवदुर्लभ कोटींतली म्हटली पाहिजे. रांगणेकरांच्या ' वहिनी ' नाटकांतली त्यांची भूमिका विशेष गाजली

३० : असे हे पु. ल.

ती त्यांच्या गाण्यामुळे ! मध्यंतरी गद्य नाटिकांच्या जमान्यांत लुप्त होत चाललेले नाट्यसंगीत पु. लं. सारखे आणखी कांहीं नट रंगभूमीवर चमकले तर उर्जितावस्थेला येऊं शकेल असा संगीतलुब्धांना विश्वास वाटूं लागला.

पु. लं. च्या चतुरस्र प्रतिभेची ख्याती अशी चहूंकडे पसरल्यावर बोलपट निर्मात्यांना त्यांना आपल्या मायानगरींत बोलावून घेण्याचा मोह झाला नसतां तरच नवल ! पु. ल. चित्रपटसृष्टींत जेवढ्या उत्साहानं शिरले तेवढ्याच उद्वेगानं ते तिथून बाहेर पडले ! कचेऱ्यांतल्याप्रमाणं तिथंहि त्यांची वेव्हलेंगथ फारशीं कुणाशीं जमली नाहीं. ज्या कोणाशीं जमली ते मात्र जन्मोजन्माचा ऋणानुबंध असल्याप्रमाणं पु. लं. वर अपार स्नेहाचा वर्षाव करीत राहिले. ग. दि. माडगूळकर, राम गवाले, सुधीर फडके ही मंडळी असा ऋणानुबंध जडलेल्यांपैकींच !

हें सर्व खरं असलं तरी पु. लं. च्या प्रकृतीला रूपेरी दुनिया मानवली नाही यांत मुळीच शंका नाही. खरं पाहतां त्यांच्या कल्पकतेला, अभिनय गुणाला अन् संगीतांतल्या जाणकारीला त्याहि क्षेत्रांत खूपच वाव होता आणि तिथल्या सहा-सात वर्षांच्या कालावधींत याचं प्रत्यंतरहि त्यांनीं आणून दिलं होतं. दिदर्शन, संगीत, पटकथा, संवादलेखन वगैरे अनेक आघाड्या एकाच वेळीं सांभाळून चित्रपटसृष्टींत कधीं नव्हे तो विक्रम त्यांनीं प्रस्थापित केला होता. 'सबकुछ पु. ल.' हें नवें विरुद त्यांना सिने-शौकिनांनीं बहाल केलं ते त्यांच्या या अनन्य साधारण कर्तृत्वामुळंच.

असं असूनहि तें तिथं रमले नाहीत. चित्रपट सृष्टींत पाऊल टाकतांना चित्रपटाच्या प्रेक्षागृहांतच तेवढा काळोख असतो अशी त्यांची भावडी श्रद्धा होती. पण प्रेक्षागारांतल्या अंधारापेक्षांहि चित्रपटनिर्मात्यांचीं नि त्यांच्या साथीदारांचीं अंतःकरणं काळ्याकुट्ट काजळीनं माखलेलीं असतात असा त्यांना अनुभव आला आणि त्या मायावी सृष्टींत पुन्हां पाऊल न टाकण्याच्या निश्चयानं त्यांनीं प्रस्थान ठेवलं.

चंदेरी दुनियेचा निरोप घेतांना त्यांच्या हृदयांत शेंकडों कंटकशल्यें सलत असलीं तरी त्यांनीं मागं शिल्लक ठेवली ती मखमालीची लवच ! गुलाबाचा कांटा स्वतःच्या उरांत खुपसून घेऊन त्यांतून ठिबकणाऱ्या रक्तानं गुलाब-पुष्पाला टवटवी आणणाऱ्या बुलबुलाची गोष्ट ऑस्करवाईल्डच्या का कुणा-

च्याशा कथासंग्रहांत वाचल्याचं मला स्मरतं. मनींच्या व्यथा मनांतच ठेवून चित्रपटांत प्राण ओतणाऱ्या, कथा, संवाद, संगीत, दिग्दर्शन या साऱ्यांत चैतन्य भरणाऱ्या पु. लं. ची निष्ठा मला या इराणी बुलबुलाच्या जातीची वाटते !

बोलपटांतल्या गाण्यांना त्यांनी दिलेल्या एकाहून एक सुंदर चाली, 'मानाचें पान', 'पुढचें पाऊल', 'गुळाचा गणपति' वगैरे चित्रपटांतून घडविलेले अभिनयाचं सुरेख दर्शन, 'दूधभात', 'देवबाप्पा' इत्यादि चित्रपटांतून प्रत्ययास आणून दिलेली सोज्ज्वळ भारतीय संस्कृति...ही मखमलीची लव मागं ठेवून या कलावंतानं सिनेसृष्टीचा कायमचा निरोप घेतला.

गाणं, नकला, लेखन, दिग्दर्शन, नाट्य असे आवडीचे छंद जोपासतांना पु. लं.नीं आणखी एका छंदाकडे लक्ष पुरविलं-हार्मोनियम वादनाच्या ! अगदीं लहानपणापासूनच बाजाच्या पेटीबद्दल त्यांना विलक्षण आकर्षण वाटत आलं होतं. लक्ष्मणरावांनींही मुलाची ही हौस भागविण्यांत कसूर केली नाही. सुरेल स्वरांच्या बाजाच्या पेटीची खरेदी त्यांच्या बजेटमध्ये बसण्यासारखी नव्हती. पण तरीहि त्यांनीं मुलाला निराश केलं नाही. नवव्या, दहाव्या वर्षी आपल्या मुलानं बालगंधर्वांना उत्तमपैकीं गत वाजवून दाखवून त्यांच्याकडून शाबासकी मिळवावी याचा त्यांना कोण आनंद झाला !

पार्यांतील दत्तोपंत राजोपाध्ये नांवाच्या हार्मोनियम वादनपटूकडून पु. लं.नीं पुढें शास्त्रोक्त धडे घेतले. नानाविध कामांचा व्याप पाठीमागं लावून घेतल्यामुळें त्यांच्या रियाजांत मधूनमधून खंड पडत गेला, पण तरीहि मैफलींत एखाद्या गायकाच्या साथीला पु. लं. पेटी घेऊन बसले म्हणजे आपल्या बोटांतलं कसब प्रकट करून श्रोत्यांची दाद घेऊन जातात. गोविंदराव टेंब्यांसारखे निष्णात वादनकार पु. लं.ची पेटी ऐकून निहायत खुश होऊन गेले, अशी त्यांच्यासंबंधीं एक आठवण सांगितली जाते. पु. लं. च्या वादनकौशल्याचा निर्वाळा द्यायला याहून आणखी कोणता सबळ पुरावा हवा ?

मी स्वतः त्यांचं पेटीवादन प्रथम ऐकलं तें बिल्मातुश्री सभागारमध्ये, त्यांच्या 'वाऱ्यावरल्या वरातींत.' अगदीं थोडा वेळच ते पट्ट्यांवरून बोटं

३२ : असे हे पु. ल.

फिरवितात, पण तो छोटासा कार्यक्रमहि त्यांनी घेतलेल्या मेहनतीची चुणूक दाखवून जातो. मी तर दुसऱ्यांदां 'वाऱ्यावरल्या वराती'ला गेलो, तो केवळ त्यांची पेटी ऐकण्यासाठी !

गोविंदराव टेब्यांचं पेटीवादन ऐकण्याचं भाग्य मला लाभलं नाही, (मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या आंबेवाडींतल्या जुन्या कार्यालयांत एकदां त्यांचं व्याख्यान ऐकण्याचा योग मात्र आला होता.) पण हैदराबादचे अंबाप्रसाद, न्यहालकर, वासुदेवराव नामपल्लीकर या मंडळीचं आणि नंतर मुंबईला येऊन स्थायिक झाल्यावर मधुकर पेडणेकर, राजाभाऊ कोसकेकर, अप्पा जळगांवकर, वासंती म्हापसेकर, इत्यादि कलावंतांचं वादन गेली कित्येक वर्षे मी ऐकत आलो आहे. या सर्व वादकांत माझ्या मनाचा कुणी ताबा घेतला असेल तर तो विठ्ठलराव कोरगांवकरांनी ! हुबळी-धारवाड-कडच्या या कलाकाराचं पेटीवादन मी लहानपणापासून ऐकत आलोय, हैदराबादला मी हायस्कूलमध्ये शिकत होतो तेव्हां अन् नंतर मुंबईला आल्यावर या गुणी वादकाचे कितीतरी कार्यक्रम मी ऐकले असतील. पट्ट्यांवरून अलगदपणें बोटं फिरूं लागली म्हणजे स्वरांच्या शतधारांनीं भिजून चिंब झाल्याप्रमाणं मनाला सुखद संभ्रम होतो, शरीरावर रोमांच उभे राहतात. पट्ट्यांना होणारा बोटांचा तो नाचुक, ओझरता स्पर्श... शरदांतल्या चंद्रकलेंतले कोवळे अमृतकण हलुवारपणें वेचणाऱ्या, ज्ञानशेरींतील दृष्टान्तांतल्या चक्रोर तलगांचीच आठवण व्हावी !

पु. लं. चं पेटीवादन ऐकतांना मला चटकन कोरगांवकरांचीच आठवण झाली. त्याच कार्यक्रमाच्या वेळीं ते एक नाट्यगीतहि गाऊन दाखवितात. अशा वेळीं वाटतं, पु. लं. ना एखाद्या गवयाकडे चार-सहा वर्षे राहून रियाज करण्याची संधि लाभली असती तर ? तर लेखणीच्या बळावर गगनाला गवसणी घालायला निघालेला हा कलावंत फक्त तंबोऱ्यालाच गवसणी घालीत बसला असता, त्याच्या तंबोऱ्यानं लेखणीला खाऊन टाकलं असतं.

कुणाचा तरी गंडा बांधायचा विचार पु. लं. ना सुचला नव्हता असं नाहीं. पण उपार्जनासाठीं अनेक व्याप संभाळावे लागल्यामुळें त्यांना तशी उंसंत मिळणं शक्य नव्हतं अन् आर्थिक दृष्ट्याहि तें परवडण्यासारखं नव्हतं. मोठमोठ्या गायकांचं. गाणं लक्षपूर्वक ऐकायचं, त्यांतले सूर कानांत

साठवायचे अन् घरीं आल्यानंतर ते कंठांतून काढण्याचा सराव करायचा, अशा पद्धतीनं पु. लं.ची संगीताराधना सुरू झाली. या साधनेतहि पु. लं. नीं आपलं वैशिष्ट्य कसं कायम राखलं याचं प्रा. मं. वि. राजाध्यक्षांनीं खुमासदार वर्णन केलं आहे. ते म्हणतात—

“...ऐकलेले टिपले, पण टिपकागदासारखे नव्हे; तर सारासार विचारानें, विविध सौंदर्याची वीण गुंफण्याच्या जिद्दीनें आणि मुख्य म्हणजे अपार रसिकत्वानें. पुढे निरनिराळ्या वाजांचे संगीत शिष्यभावानें ग्रहण केलें-पण क्रोणत्याहि घराण्याचा शिक्षा वसण्याइतके नव्हे. साहित्याप्रमाणें संगीतांतहि देशपांड्यांच्या प्रकृतीला शिक्षेबाजी मानवत नाहीं आणि शिक्षा उठवून घेण्याइतका पिंडाहि सपाट नाहीं !...” (ललित मासिक)

या बाबतींत स्वतः पु. लं.नीं जे मनोगत प्रकट केलं आहे तेंहि असंच मार्मिक आहे. त्यांचं म्हणणं असं—

“सूर आणि लय ह्यांवर मी प्रेम केल्यामुळें कुठल्याहि एकाच गायकाच्या किंवा गायिकेच्या मैफलींतला शराबी किंवा नमाझी होऊन मी कधींच राहिलो नाही. मनाचं भिक्षापात्र मोकळं करून मी गाण्याच्या मैफलींना जातो; जे तें निर्मळ सुरांनीं आकंठ भरून देतात त्यांना दुवा देत परततो. नाहीं भरलं त्यांनीं, आमचं भिक्षापात्र शाबूत ठेवलं, हेंहि नसं थोडकें म्हणत परततो. सूरसंगतींत आधिव्याधींचा विसर पाडणारे कलाकार मला काल भेटले, आज भेटताहेत, उद्याहि भेटतील. कलेच्या क्षेत्रांत भरती-ओहोटी असली तर असो बापडी; पण पूर्वीं फक्त भरतीच होती आणि आतां फक्त ओहोटीच आहे असं मला कधींच वाटलं नाहीं.” (गणगोत, पृ. ३२०)

संगीतांतली 'वतनदारी' जशी पु. लं.ना मान्य नाहीं तसा त्या क्षेत्रातला 'जातिभेद'हि त्यांना मंजूर नाहीं. कलेकडे अशा विशुद्ध दृष्टीनं पाहणारे सचे कलावंत कितीसे आढळतील ?

पु. लं.च्या दिग्दर्शनकौशल्याची साक्ष म्हणून कांहीं चित्रपटांचा मी मघाशी निर्देश केला तसा त्यांच्या संगीतविषयक जाणकारीचा अन् कल्पकतेचा निर्वाळा पटविणाऱ्या, त्यांनीं बांधलेल्या कांहीं चालींचा उल्लेख करणं मला आवश्यक वाटतं. माझीया माहेरा जा, हंसलें मनीं चांदणें, नाच रे मोरा, इंद्रायणी कांठीं, ही कुणी छेडिली तार, कौसल्येचा राम, वगैरे गीतांची

३४ : असे हे पु. ल.

त्यांनीं इतकी श्रुतिमनोहर स्वररचना केली आहे कीं अद्यापहि ती रसिकांना गुणगुणावीर्षी वाटतात.

कलेच्या दुनियेंत पु. ल. स्थिरावत चालले तरी व्यवहाराच्या भूमीवर अद्याप त्यांचे पाय घट्ट रोवले जात नव्हते. सरकारी, खाजगी कचेऱ्या झाल्या, नाटकं झालीं, सिनेमा झाला. पण अजूनहि त्यांच्या जीवनाला स्थैर्य येण्याचं लक्षण दिसेना. १९४५ सालीं ते पुणं सोडून मुंबईस आले आणि माहीमच्या ओरिएंट हायस्कूलमध्ये शिक्षकीच्या जागेवर रुजू झाले. विद्यार्थ्यांचं एक लेखन सोडलं तर तिथल्या वातावरणांत सरकारी खाजगी कचेऱ्याइतकी अशुद्धता नव्हती. त्यासुळं पु. ल. तिथं तरी स्थिरपद होतील अशी त्यांच्या आतांची नि मित्रमंडळींची कल्पना होती. पण ती खोटी ठरली. थोड्याच दिवसांनीं ते तिथूनहि बाहेर पडले.

यापूर्वीच्या त्यांच्या इतर ठिकाणच्या नोकऱ्या 'निःश्रेयसांत' जमा झाल्या. पण माहीमच्या शाळेंतली शिक्षकीची नोकरी त्यांना एक श्रेय बहाल करून गेली. सुनीताबाईहि त्या शाळेंत अध्यापनाचं काम करीत होत्या. ते दोघे वह्यांचे गट्टे बांधीत होते तेव्हां नियती त्यांना नकळत ऋणानुबंधाच्या धाग्यानं एकत्र आणीत होती हें त्या वेळीं कुणालाच कळलं नाहीं. जगाला हें कळायला आणखी एक वर्षाचा कालावधि लागला. १९४६ सालीं कु. सुनीता ठाकूर सौ. सुनीता देशपांडे झाल्या. आतां मात्र कुठं तरी स्थिर व्हायलाच हवं असा विचार पु. ल. करीत होते, पण इतक्यांतच तसा योगायोग यावयाचा नव्हता. नाटकं, चित्रपट यांच्या निमित्तानं पुन्हां भ्रमंति सुरू झाली. (हो, चित्रपटाच्या निमित्तानंसुद्धां ! पुन्हां चित्रपटसृष्टीकडे वळायचं नाहीं असं मनोमन ठरविलं असूनसुद्धां ! आपला हट्ट तडीस जायला बाल, राजा इत्यादि मंडळीपैकीं आपण नव्हेत अशी आपल्या मनाची समजूत घालण्याइतकी पोक्त माणसाची भूमिकाहि पु. ल. चांगली वठवूं शकतात !) त्यांतच अध्यक्ष वा वक्ता या नात्यानं गळ्यांत पडणाऱ्या माळांची भर ! अशा घाईगर्दींतच एम्. ए. च्या परीक्षेला बसायचा विचार त्यांच्या मनांत घोळूं लागला. लोकलमधल्या चेंगराचेंगरींतहि एखादा भाविक जीव खिशांतली गीता काढून एखाद दुसरा अध्याय वाचून संपवतोच तशी पु. लं. नी जीवनकलहाच्या धुमश्चक्रींतही एल्.एल्. बी. नि

बी. ए. ची पदवी पदरांत पाडून घेतली आणि आतां त्याच जिद्दीन ते एम्. ए. ची परीक्षाहि सन्मानपूर्वक उत्तीर्ण झाले.

बेळगांवच्या राणी पार्वतीबाई कॉलेजांत प्राध्यापकीच्या जागेवर रूजू झाल्यावर, आता मात्र आपल्या जीवनांतली धावपळ संपून निश्चितपणानं कालक्रमण करतां येणार असं पु. ल. मनाशीं मुखस्वप्न रंगवीत होते. पण याहि वेळी 'रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति' वगैरेसारखाच प्रकार घडला ! उणीं पुरीं दोन वर्षे भरायच्या आंतच संस्थेच्या अंतर्गत कारभारांशीं जुळतें न घेतां आल्यामुळें त्यांना तिथल्या नोकरीचा राजीनामा द्यावा लागला. बेळगांवांत थाटलेलं विन्हाड आवरून ते मुंबईला आले व बॉम्बे कॉलेजांत (आतांचं कीर्ति कॉलेज) अध्यापन करूं लागले. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं मालेगांव येथें स्थापन करण्यांत आलेल्या 'महात्मा गांधी विद्यामंदिर' या संस्थेच्या प्राचार्यपदीं त्यांची नियुक्ति झाली, पण तिथंही कांहीं मतभेद आडवा येऊन त्यांना आपल्या अधिकारपदाचा राजीनामा द्यावा लागला.

१९५५ च्या डिसेंबरमध्ये ते ऑल इंडिया रेडिओंत ड्रामा प्रोड्यूसर (नाट्यविभाग प्रमुख) म्हणून दाखल झाले. त्याबरोबरच पुणें रेडिओ-स्टेशनवरील 'फार्म फोरम' या युनेस्को प्रणीत कार्यक्रमाची धुराहि उत्तम रीतीनं सांभाळून त्यांनीं जाणकारांकडून वाहवा मिळविली. १९५८ मध्ये रेडिओमार्फत ते विलायतेस गेले. 'मिडिया ऑफ मास एज्युकेशन'चा अभ्यास करण्यासाठीं त्यांना युनेस्कोची शिष्यवृत्ति मिळाली होती. बी. बी. सी.च्या सहकार्यानं त्यांनीं नियोजित अभ्यासक्रम पुरा केला. दूरचित्रवाणीच्या (टेलिव्हिजन) तंत्राचंही त्यांनीं तेथील वास्तव्यांत सूक्ष्म निरीक्षण केलं. ही सर्व हकीकत व प्रवासांत आलेले तऱ्हेतऱ्हेचे अनुभव त्यांनीं 'अपूर्वाई' या आपल्या प्रवासवर्णनपर ग्रंथांत ढंगदार शैलीनं कथन केले आहेत. मायदेशी परतल्यानंतर दिल्ली रेडिओच्या ध्वनिचित्रशाखेचे चालक म्हणून त्यांची नेमणूक झाली व त्याच वेळीं अखिल भारतीय नभोवाणी केंद्राचे डेप्युटी चीफ ड्रामा प्रोड्यूसर हे अधिकारपदहि त्यांना बहाल करण्यात आलं. पण हा सरकारी सन्मानहि दुपारच्या सावलीसारखाच अल्पजीवि ठरला. पु. लं.नीं दिल्लींत जेमतेम दोन वर्षे काढलीं आणि तिथल्या दोन्हीं अधिकारपदांचा राजीनामा देऊन १९६१ सालीं पुन्हां मुंबई गांठली.

३६ : असे हे पु. ल.

राजीनाम्याच्या कारणाचा अधिकृत तपशील अद्याप बाहेर आला नाही. पुढे मागे जरूर वाटलीच तर पु. ल. त्याची वाच्यता करतीलच पण तपशील कळला नसला तरी तत्त्व गुलदस्तांत राहिलं नाही. 'स्वतंत्र वनवृत्तिच्या घडि घडी मुखाते स्मरे' हेंच खरं ! त्या अन्योक्तीत शुकाऐवजी पु. ल. शब्द घातला की झालं !

दिल्लीतील दोन वर्षांच्या वास्तव्यांत पु. लं.नी तिथल्या महाराष्ट्रीय समाजासाठी नवे नवे उपक्रम आखले, गडकरी दर्शन, कृष्णाकाठी कुंडल यांसारखे नव्या धर्तीचे प्रयोग रंगभूमीवर यशस्वी करून दाखविले.

१९६२ साली त्यांना पुन्हां दोन वेळां परदेशगमनाची संधि मिळाली. पहिल्या सफरींत आग्नेय आशियातील महत्त्वाचे प्रदेश, जपान व चीनचा कांहीं भाग यांना भेट देऊन त्यांनी 'पूर्वरंग' या आपल्या दुसऱ्या प्रवासवर्णनपर ग्रंथांत अपूर्वाईतल्याप्रमाणंच रोचक शैलीनं आपले अनुभव निवेदन केले आहेत.

त्याच वर्षांच्या शेवटी त्यांनी अमेरिकेस प्रयाण केलं तें साहित्यिक-पत्रकार मंडळाचे सभासद म्हणून. या प्रवासांतल्या अनुभवावर त्यांनी कांहीं लिहिलेलं दिसत नाही. पहिल्या दोन प्रवासवर्णनपर ग्रंथांप्रमाणंच याहि प्रवासाविषयीच्या आठवणी त्यांनी तिसरा ग्रंथ लिहून शब्दांकित करून ठेवाव्यात अशी माझ्याप्रमाणंच शेंकडों वाचकांची अपेक्षा असणार यांत शंका नाही.

आणखी एक छोटासा पण वैशिष्ट्यपूर्ण प्रवास करण्याचा त्यांना योग आला तो १९६३ साली. भारत सरकारनं उत्तरेकडील संग्रामभूमीचं दर्शन घडविण्यासाठी महाराष्ट्रांतल्या ज्या पांच साहित्यिकांना पाठविलं होतं त्यांत पु. लं. चाहि समावेश होता.

१९६३ नंतर मात्र त्यांनी स्वतःला कुठल्याच नोकरीत गुंतवून न घेतां स्वतंत्रपणे जीवन जगण्याचा निर्धार केला. लेखन, 'बटाट्याची चाळ', 'असा मी असा मी' यासारखे एकपात्री व 'वाऱ्यावरच्या वराती' सारखे बहुपात्री प्रयोग, 'हंसविण्याचा माझा धंदा' (स्वतःच्या निवडक साहित्याचं साभिनय वाचन) वगैरे गोष्टींवर सारं लक्ष केंद्रित करून रसिकांना हंसविण्याचा अभिनव उपक्रम सुरू केला. नुसतं हंसविण्याचंच नव्हे

तर हंसवितां हंसवितां त्यांना अंतर्मुख बनवून आत्मनिरीक्षण करायला लावण्याचं महान श्रेय ते संपादीत आहेत. हंसवितां हंसवितां प्रेक्षकांच्या अगर वाचकांच्या डोळ्यांत अश्रु तरळायला लावण्याची किमया करावी पु. लं. नीच ! “ The closest thing to humour is tragedy ” (हास्य आणि अश्रु यांच्या सीमारेषा परस्परांस भिडलेल्या असतात.) असं जेम्स हर्वरनं कुठसं म्हटलं आहे तें पु. लं.चं विनोदी वाङ्मय वाचीत असतांना राहून राहून प्रत्ययास येतं. इंद्रधनुष्यांतल्या रंगांप्रमाणं त्यांच्या वाङ्मयांतल्या हास्य आणि करुण यांच्या छटाहि एकमेकांत पूर्णपणें मिसळून गेलेल्या असतात. जिथं कारुण्य नाही तिथं विनोदहि संभवूं शकत नाही; म्हणूनच जिथं दैन्य, दुःख, निराशा यांचा लवलेश नाही अशा स्वर्गांत विनोदाचं अस्तित्व असण्याचं काही कारण नाही, अशी विनोदाची मार्मिक उपपत्ति मार्क ट्वेन या सुप्रसिद्ध विनोदी लेखकानं लावली आहे. ‘ There is no humour in heaven ’ (स्वर्गांत विनोद नसतो.) असं त्याचं म्हणणं आहे. म्हणजेच मानवी जीवनांतल्या व्यथा, व्यंग, निराशा ज्यांना उमगूं शकतात, जे त्यांच्याकडे सहानुभूतीनं पाहूं शकतात त्यांनाच विनोदनिर्मितीचं खरं मर्म आकलन झालेलं असतं यांत शंका नाही. पु. लं.च्या विनोदाविषयीं सर्वांना आकर्षण वाटतं त्याचं कारण हेंच आहे. वाचकांना केवळ हंसविण्याकरितां तो जन्माला आलेला नसतो. अंतर्यामीच्या वेदनेवर हळुवारपणें फुंकर घालण्याचं त्याचं नियत कार्य असतं. वर सांगितल्याप्रमाणं मानवी जीवनांतलीं वैगुण्यं, अपूर्णता, अपेक्षाभंग हेच त्यांच्या विनोदाचं अधिष्ठान असतं. “ The secret source of humour is not joy but sorrow. ” (हास्याच्या मुळाशीं दुःख लपलेलं असतं, सुख नव्हें !) दुःखांतूनच त्याचा उगम झालेला असतो असं म्हणणाऱ्या मार्क ट्वेनला तरी याहून दुसरं काय अभिप्रेत असणार ? आमच्या आयुष्याचा पेला दुःखानं भरलेला असला तरी त्याची दाहकता, तीव्रता चर्येवर उमटूं न देण्यांतच पुरुषार्थ नाही का ? “ I laugh because I must not cry ” (रडणं उचित नव्हें म्हणून हास्याचा आश्रय करणं मी आपलं कर्तव्य समजतो.) हे आब्राहम लिंकनचं वचन किंवा, “ If I laugh at any mortal thing it is that I may not weep ” (कोणत्याहि नाशवंत वस्तूच्या दर्शनानं होणारं दुःख

मी हसण्यावारी नेऊन त्याची तीव्रता सौम्य करण्याचा प्रयत्न करतो.) हें बायरनचं म्हणणं वरील विधानाला पुष्टि आणीत नाहीं काय ?

जीवनांतल्या दुःखाची तीव्रता कमी करून तें सुसह्य करण्याचं सामर्थ्य एकट्या विनोदांतच आहे हें कोण नाकारील ? पण त्याचा अवलंब करणाऱ्याला वरील अवधान पाळतां आलं तरच त्या सामर्थ्याचा प्रत्यय इतरांना आणून देतां येतो हेंहि तितकंच खरं आहे. हें अवधान सुटलं कीं त्याच्या विनोदाला निव्वळ खुशामतखोरीचं, विदूषकीपणाचं थिल्लर स्वरूप येत असतं. वेडेवाकडे अंगविक्षेप आणि आचरट बडबड यांनीं प्रेक्षकांना हंसवूं पाहणारा 'इनोदी' नटाचा एक वर्ग अस्तिवांत आहे ना ? येन केन प्रकारेण वाचकांना हसविणं एवढंच विनोदाच्या बाबतींत माफक नि सवंग ध्येय उराशीं बाळगणाऱ्या लेखकांचीहि हीच कोटी समजायला हवी. पु. लं.च्या विनोदाला याहून उच्चतर पातळी गांठतां आली म्हणूनच त्याबद्दल वाचकांना व प्रेक्षकांना कमालीची आत्मीयता वाटत आली आहे.

विनोदविषय झालेल्यांनासुद्धां आपल्या व्यंगाचं हंसूं येऊन पु. लं.च्या हास्यांत आपलं हास्य मिसळून टाकावंसं वाटावं अशा कौशल्यानं ते विनोदाचं हत्यार वापरीत असतात. "He laughs not at the people but with the people" (तो इतरांना हंसत नाहीं, इतरांबरोबर हंसतो.) हें कोणत्याशा विनोदी लेखकाविषयीचं एका पाश्चात्य टीकाकाराचं मत पु. लं.नाहि बरोबर लागूं पडेल अशी माझी खात्री आहे. स्वतः पु. लं. नींच या मुद्याच्या बाबतींत एके ठिकाणीं खुलासा केला तो मननीय आहे. ते म्हणतात—

“वाङ्मयसृष्टींतला मी एक लहानसा कारागीर आहे. ज्याच्यावर मी शस्त्र चालवीन त्याची चांगली गुळगुळीत करीन, पण त्याला कुठंहि जखम होऊं न देतां !”

साहित्य अकादमीनं आयोजित केलेल्या एका समारोहाच्या वेळींहि त्यांनीं विनोदाकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोण अशाच सुंदर शब्दांत व्यक्त केला होता. 'व्यक्ति आणि वल्ली' या ग्रंथाला अकादमीकडून मिळालेलं पारितोषिक स्वीकारतांना ते म्हणाले होते—

“नैराश्याचा अंधःकार नाहीसा करणं, उदासीनतेचीं कोळिष्ठकं झटकून

टाकून, ढोंगाचा फुगा फोडणं, दुःखाश्रु पुसणं हें माझ्या विनोदाचं प्रयोजन आहे. विनोदाचं साधन परमेश्वरानं माझ्या हातीं तेवढ्यासाठीच दिलं असावं...माझा विनोद चावरा बोंचरा न होऊं देण्याची खबरदारी मी घेतो. कमरेखालीं मी वार करीत नाहीं. पण कोणी कोणी कटिमेखलाच वर सरकविल्याचा अनुभव अधूनमधून येतो...”

त्यांच्या विनोदबुद्धीचं हें वैशिष्ट्य विशद करून प्रा. मं. वि. राजाध्यक्षांनीं मार्मिक भाष्य केलं आहे. ते म्हणतात -

“...असा हा लोकविलक्षण कलावंत. मूळचें दैवाचें देणें असेल, पण तें निष्ठेनें आणि व्यासंगानें समृद्ध केलें. अनेक वर्षें त्यानें महाराष्ट्राला निर्मळपणें हंसविलें आणि त्याची करुणाहीं जागती ठेवली, पण तें केवळ लोकानुरंजन नव्हें. त्यामागें खंबीर विचार आहे. समाजाविषयीं गाढ आस्था आहे हें जाणून रसिक महाराष्ट्रानें त्याला भरभरून प्रेम दिलें. सगळ्या भारतांतील जाणकारांत त्यांच्याविषयीं कौतुकादराची भावना आहे. महाराष्ट्राची मान त्यांच्यामुळें उंचावली आहे...” (ललित मासिक, फेब्रु. १९६५)

वरील अभिप्रायांतील एका विधानाकडे वाचकांचं मी मुद्दाम लक्ष वेधून घेऊं इच्छितो. पु. लं.च्या विनोदाचं वैशिष्ट्य स्पष्ट करून सांगण्याच्या दृष्टीनं या विधानाला फार महत्त्व आहे. पु. लं.नीं महाराष्ट्राला निर्मळपणें हंसविलं, पण केवळ लोकानुरंजन म्हणून नव्हे; त्यामागें खंबीर विचार आहे, समाजा विषयीं गाढ आस्था आहे असं राजाध्यक्षांनीं म्हटलं आहे.

पु. लं.च्या सबंध विनोदी वाङ्मयाचं वैशिष्ट्य राजाध्यक्षांनीं या एक दोन वाक्यांत सांगून टाकलं आहे. पु. लं.च्या विनोदामागें जसं त्यांचं निर्मळ, निरागस मन आहे तशी चिंतनशील प्रकृतिहीं आहे हें कदापि विसरतां येणार नाहीं. त्यांच्या विनोदाला असलेली ही वैचारिक बैठक ज्यांना ध्यानांत घेण्याची गरज वाटत नाहीं, केवळ करमणूक म्हणूनच जे त्यांच्या विनोदाकडे पाहतात ते कथेकरीबुवांचा पूर्वरंग आटोपल्यावर त्यांच्या आख्यानासाठीं गर्दी करून सोडणाऱ्या श्रोत्यांच्या जातीचे मला वाटतात. बुवांच्या आख्यानांतील गाणं, गोष्टी, निवेदनचातुर्य वगैरे मालमसाला मनोरंजनाच्या दृष्टीनें कितीही महत्त्वाचा असला तरी तो सारा खटाटोप जो पूर्वरंग श्रोत्यांच्या चित्तावर ठसावा म्हणून बुवांना करायचा असतो त्याचं महत्त्व

लक्षांत न घेऊन कसं चालेल? आमच्या विदर्भ-मराठवाड्याकडल्या भागांत सर्वांना सुपरिचित असलेल्या गुंडामहाराज बंडामहाराज देगलूरकर यांच्या भजनाच्या कार्यक्रमाला हजारो श्रोते उपस्थिति लावून मंत्रमुग्ध नागाप्रमाणं डोलत असत. पण त्यांपैकी बहुतेकांना भजनाचा संगीत थाटच आकृष्ट करीत असे. शास्त्रशुद्ध गायकीच्या ढंगानं भजनं आळविण्याची महाराजांची पद्धति खरोखरच मोठी बहारीची असे. पण महाराजांच्या सुरेलपणांत अध्यात्माचा, भक्तिभावाचा आणखी एक सूर मिसळलेला असे हें न ओळखतां संगीताच्या दृष्टीनं त्यांच्या गायकीचं मूल्यमापन करणं हें अन्यायाचं होणार नाही का ?

‘पु. ल.’च्या विनोदामागची वैचारिकता ध्यानांत न घेतां त्यासंबंधीं बोलणं अगर लिहिणं हेंही असंच अन्यायाचं होणार आहे. पु. ल. म्हणजे केवळ विनोद अशी स्वतःची समजूत करून घेणारे हजारों वाचक या बाबतींत खुद्द लेखकावर कसा अन्याय करीत आहेत याविषयीं प्रा. भीमराव कुळकर्णी यांनीं महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेच्या एका अंकांत अतिशय अभ्यासपूर्ण विवेचन केलं आहे. त्यांतला कांहीं भाग इथं उद्धृत करणं मला आवश्यक वाटतं.

‘हंसविण्याचा माझा धंदा’ असं स्वतःबद्दल पु. ल.नींच स्वतः म्हणून ठेवल्यामुळें ‘पु. ल. म्हणजे विनोद’ हें समीकरण वाचक प्रेक्षकांच्या मनांत दृढमूल होण्यास आणखीनच मदत झाली आहे अशा अर्थाचं विधान केल्यावर प्रा. कुळकर्णी पुढें लिहितात—

“वास्तविक पु. ल. देशपांडे यांचें कोणतेंहि वाङ्मय वाचीत असतांना प्रथम कांहीं जाणवत असेल तर त्यांची प्रखर वैचारिक भूमिका. आपली संस्कृति, आपले संस्कार, आपल्या कला, आपलें वाङ्मय, आपलें राजकारण आणि समाजकारण यांचें अतिशय डोळस निरीक्षण, या त्यांच्या वैचारिकतेमुळेंच त्यांना करणें अत्यावश्यक वाटतें. या वैचारिकतेमागें त्यांचें अत्यंत संपन्न, अष्टपैलू आणि जागरूक अशा कलावंतांचें व्यक्तिमत्त्व उभें असल्यानें यांची ही वैचारिकता अतिशय आत्मनिष्ठ अशा स्वरूपांत सदैव आविष्कृत होते. या जागरूकतेपोटीं समाजांतील सर्व क्षेत्रांतील असंख्य विसंगति, अगणित सोंगें, ढोंगें, विपरित कल्पना आणि अपरिमित मुखवटे इत्यादि रोगट प्रवृत्तींचा ते सदैव समाचार घेतांना दिसतात. त्यांचें अवलोकन जसें सूक्ष्म असतें तसेंच तें अद्ययावत असतें, दृष्टि जशी चौफेर तसांच तिचा

हेतु अतिशय उदात्त आणि संस्कृतिनिष्ठ असतो. समाजाचे मोहरे 'श्रेयस्' कडून झपाट्याने 'प्रेयस्' कडे वळत असलेले पाहून ते अस्वस्थ होतात आणि उपहास, उपरोधाच्या प्रखर वाग्वाणांनी ते अशा प्रवृत्तीवर तुटून पडतात.

“हा हेतु, ते मुख्यत्वे 'विनोद' या साधनाद्वारे मोठ्या परिणामकारकतेने साध्य करतात. 'विनोद' हा त्यांचा अत्यंत प्रभावी असा हुकमी एका आहे. हा हुकमी एका नेमका डाव मारतो, फड जिंकतो आणि आपल्या कुरेबाजपणाने इतरांवर सदैव कुरघोडी करून मोठ्या डौलाने पदन्यास करित राहातो.

“प्रखर वैचारिकता हुकमी विनोदाच्या साहाय्याने अगदी सर्वसामान्य वाचकांपर्यंत पोचविण्यात पु. ल. देशपांड्यांइतके यश आतांपर्यंत कोणालाच प्राप्त झाले नव्हते.”

वरील विवेचनातून एक निष्कर्ष काढता येतो तो हा की, सर्वसामान्य वाचकांनी विनोद हे पु. लं. चं साधन नसून साध्य आहे अशी गैरसमजूत करून घेतल्यामुळेच त्यांना त्यांच्या व्यक्तित्वाची नीटशी जाणीव झाली नाही. पु. लं. चा पिंड जसा कलावंताचा आहे तसाच समाजधुरीणाचाहि आहे हे ध्यानांत घेतल्याशिवाय त्यांच्या विनोदाचं खरं स्वरूप आकलन होऊ शकणार नाही.

शास्त्रीय चिकित्सेच्या पातळीवरून पु. लं. च्या विनोदाची छाननी करणं अशक्य नसलं तरी अवघड खासच आहे. हास्यविनोदाचं शास्त्र बनविणाऱ्यांनी विनोदासंबंधी तसं पाहिलं तर खूपच चर्चा केली आहे. विनोदाची विभावकारणं, त्याचा हेतु, त्याचे प्रकार वगैरे गोष्टींसंबंधी आजपर्यंत पुष्कळच खल होऊन गेला आहे. पण शास्त्रकारांच्या सिद्धांतांचा निचर्चेचा आधार घेऊनहि पु. लं. च्या विनोदाला शास्त्रीयतेच्या चौकटीत बसविता येईल असं मला वाटत नाही.

शास्त्रकारांनी आपल्या कुवतीप्रमाणे रंगांना ठराविक नावे दिली आहेत. पण संध्याकाळी मावळतीच्या कडेवर ज्या अनंत रंगछटा तरळत असतात त्यांना कोणकोणत्या नावानं संबोधायचं? प्रियकराला वश करतांना ज्या अनेकविध विभ्रमांचा युवतीला आश्रय करावा लागतो त्यांचं वर्गीकरण नि

चिकित्सा कुणाला नि कशी करतां येणार ? पाळण्यांत मूठ चोखीत पडलेल्या बालकाकडे एकटक पाहतांना मातेच्या डोळ्यांतून जे कौतुक ओसंडत असतं, तिच्या अंतर्त्यामांत ज्या वात्सल्याच्या ऊर्मि उंचबळून आलेल्या असतात त्याची शास्त्रीय कारणमीमांसा ती काय करतां येणार ?

कोणत्याहि विनोदी लेखकाच्या लेखनांत श्लेष, कोट्या, अतिशयोक्ति वक्रोक्ति, विडंबन, उपहास, उपरोध हीं विनोदाचीं अंगं कमीअधिक प्रमाणांत आढळून येतात तशी ती पु. लं. च्याहि लेखनांत आढळून येतात. तसंच शब्दनिष्ठ, कल्पनानिष्ठ, स्वभावनिष्ठ इत्यादि विनोदप्रकारांचाहि त्यांच्या वाङ्मयांत आढळ होतो, पण एवढ्यानं त्यांच्या विनोदाचं स्वरूप स्पष्ट झालं असं मात्र कुणी समजूं नये. फार तर स्थूलमानानं त्याचं वर्णन करतां आलं असं म्हणतां येईल. तसंच, विस्मरण, अनपेक्षितपणा, विसंगति वगैरे विनोद-निर्मितीचीं जीं काहीं दहावीस किंवाहुना अधिकच विभावकारणं साहित्य-शास्त्राकारांनीं निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे तेवढ्यांचाच पु. लं. च्या विनोदांत आढळ होतो असंहि समजण्याचं कारण नाहीं. आणि समजा, विनोदाचीं एकूण एक विभावकारणं त्यांच्या वाङ्मयांतून आपण शोधून काढलीं तरी तेवढ्यावरून त्यांच्या विनोदाचं अंतःसौंदर्य आपणाला आकलन झालं असा मुळींच दावा करतां येणार नाहीं. सगळेच गायक रिषभ आणि पंचम वर्ज्य करून मालकंस आळवीत असतात. पण केसरबाईंच्या कंठांतून या रागाची सुरावट निपजूं लागली म्हणजे कारंजाच्या तोटींतून सहस्रावाधि जलधारा उसळत असल्याचा मनाला आभास होतो; एरव्ही हाच राग एखादा अलबत्या गलबत्या आराहोवराहोचे अन् वादी संवादीचे सारे संकेत पाळून आळवूं लागला तरी त्याच्या सुरांना पॉयशाच्या फवाऱ्याचा वास येतो, असं का व्हावं ? उपमा, उपमान, साधर्म्य आणि साधर्म्यवाचक शब्द एवढ्या गोष्टी असल्या म्हणजे उपमा अलंकार सिद्ध होतो. पण या लक्षणांचा आढळ होऊनहि इतरेजनांच्या उपमैत कालिदासाच्या उपमैतलं सौंदर्य कां प्रतीत होऊं नये ? याचा सरळ अर्थ असा कीं, अलंकाराचं अंतःसौंदर्य त्याच्या बाह्य लक्षणांमुळं सिद्ध झालेलं नसतं, कवीच्या जन्मजात प्रतिभा-सौंदर्याचाच तो एक शब्दरूप आविष्कार असतो, तें शास्त्राच्या चिमटींत

कसं काय पकडतां येणार ? ' हें शब्देविण संवादिजे ' अशापैकींचाच हाहि प्रकार आहे.

पु. लं.च्या विनोदासंबंधीहि असंच म्हणतां येईल. शास्त्रीयतेच्या पातळीवरून एक वेळ त्यांच्या विनोदाच्या बाह्य स्वरूपाची चिकित्सा करतां येईल, परंतु त्याचं अंतरंग स्पष्ट करून सांगणं, त्याचा अभिजातपणा, त्याची प्रसन्नता, त्याचा निर्मळपणा या गुणांचं विवरण करणं हें मात्र कठीण काम आहे. पण हेंच अधिक महत्त्वाचं अन् मोलाचं मला वाटत असल्यामुळें पुढील विवेचनांत यावरच विशेष भर द्यायचं मी ठरविलं आहे.

विनोदबुद्धि असणाऱ्या साऱ्याच लेखकांना ' निर्मळ ' विनोद करतां येतो असं नाहीं. सतराव्या शतकांत स्विफ्ट नांवाचा एक विख्यात विनोदी लेखक होऊन गेला. त्याची ' गलिव्हर्स ट्रॅव्हल ' ही उपरोधपूर्ण वाङ्मयकृति सुप्रसिद्ध आहे. पण या लेखकाची विनोदबुद्धि विकृतीनं कशी पछाडली होती अन् त्यामुळं त्याचा विनोद निरागस न राहतां त्याला कुचाळीचं स्वरूप कसं आलं होतं हें अनेक टीकाकारांनीं स्पष्ट करून सांगितलं आहे. डब्ल्यु. टी. यंग हा टीकाकार त्याच्याविषयीं म्हणतो,

" He suffered the bitterness of a proud and a masterful mind possessing immense nervous energy, yet condemned to engage in the pettiest occupations; physically he was a sufferer...furious emotions fermented within him, generating a morbid misanthropy which coloured too darkly his passion for reason and justice..."

(A primer of Eng. literature, Page 114)

जगाकडे तुच्छतेनं पाहणाऱ्या अन् नैराश्य, अपेक्षाभंग, दुःख यांना नीट पचविता न आलेल्या स्विफ्टच्या उपहासगर्भ लेखनांतहि त्याच्या विकृत मनाचं जागजागीं प्रतिबिंब पडलेलं पाहावयास मिळतं असा वरील उताऱ्याचा सारांश आहे. याच्या उलट बर्नार्ड शॉच्या विनोदाचं स्वरूप आहे. स्वच्छ, खळखळ वाहणाऱ्या झऱ्यासारखा त्याचा विनोद आहे. निकोल हा टीकाकार त्याच्या विनोदासंबंधीं म्हणतो,

" His fun is something peculiar to himself, an effer-

vecing, bubbling up, eternally youthful and joyous exuberence of spirit..."

(Bernard Shaw, Dr. B. R. Mullik, P. 36)

शॉच्या विनोदांतला हा निकोपपणा पु. लं. च्या साहित्यांत आपणांस आढळतो याचं कारण जीविताकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण शॉच्या दृष्टिकोणासारखा निरोगी अन् खेळकर आहे. त्यांत कुचाळीचा, असूयेचा किंवा तुच्छतेचा लवलेशहि कुणाला आढळून यावयाचा नाही, मग विनोद-विषय झालेली व्यक्ति वा विषय काल्पनिक असो अथवा वास्तव सृष्टींतील असो. या संदर्भांत मला पु. लं. नीं 'तुझे आहे तुजपाशी' या नाटकाला जोडलेल्या लहानशा प्रास्ताविकांतलें एक विधान मुद्दाम उद्धृत करावंसं वाटतं. ते म्हणतात, 'ह्या नाटकांतील प्रमुख पात्रांची वेषभूषा करतांना कोणत्याहि हयात अगर मृत अशा प्रसिद्ध व्यक्तीशीं साधर्म्य दिसेल अशी वेषभूषा टाळावी. विशेषतः आचार्यांची वेषभूषा आणि रंगभूषा करतांना ही खबरदारी घेणें आवश्यक आहे.'

सर्वोदयवादी आचार्यांच्या नि गुरुजींच्या वर्तनांतल्या दंभाचाराचा प्रच्छन्न उपहास पु. लं. नीं प्रस्तुत नाटकांत केला असला तरी कोणत्याहि विवक्षित व्यक्तीला टीकाविषय बनविण्याच्या मोहाला ते बळी पडले नाहीत. याच्या नेमका उलट प्रकार कांहीं नाटककारांच्या नाट्यकृति पाहतांना दृष्टीस पडतो. म. म. दत्तो वामन पोतदार, बालगंधर्व यांच्या बोलण्याचालण्याचं अकारण विडंबन करून त्यांना हास्यास्पद करून सोडण्यांत या नाटककारांनीं भूषण मानलं आहे. वैयक्तिक कुचाळी केल्यानं मोठाच विनोद साधतां येतो अशी या नाटककारांची कल्पना असावी. सदभिरुचीची लक्ष्मणरेषा ओलांडण्याचं दुःसाहस पु. लं. चा विनोद चुकूनहि करीत नाही, म्हणूनच सवंग लोकप्रियतेचा कांचनमृग त्यांना फसवूं शकत नाहीं.

लेखनाप्रमाणें व्याख्यानांतूनहि त्यांच्या विनोदबुद्धीचा प्रकर्षानं आढळ होत असतो. साहित्यसंमेलन, नाट्यसंमेलन, सत्कारसमारंभ, तमाशा परिषद वगैरेंसारख्या प्रसंगीं कधीं अध्यक्ष म्हणून तर कधीं प्रमुख वक्ता म्हणून त्यांनीं केलेलीं भाषणं खुसखुशीत, मार्मिक, रसाळ नि विचारपरिप्लूत वक्तृत्वाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून श्रोत्यांच्या निरंतर लक्षांत राहतील असा मला भरवंसा आहे.

श्रोत्यांच्या जांभयावरून वक्त्याची विद्वता ठरविणाऱ्या मराठी सभासंमेलनाच्या चालकांना पु. लं. नीं जोराचा धक्का देऊन त्यांना जाग आणली ! अध्यक्षीय भाषणाच्या वेळीं शस्त्रक्रियेच्या वेळच्या वातावरणांतलं गांभीर्य असलंच पाहिजे या परंपरागत संकेताला त्यांनीं सुहृंग लावला. नांदेड इथं भरलेल्या नाट्यपरिषदेच्या अधिवेशनाच्या वेळीं अध्यक्ष या नात्यानं त्यांनीं दोन वर्षांपूर्वीं केलेलं भाषण ज्यांनीं ऐकलं असेल त्यांना माझ्या म्हणण्याची सहज प्रचीति आली असेल. तसंच ग्वाल्हेर, इंदूर, औदुंबर, इत्यादि ठिकाणीं भरलेल्या प्रादेशिक साहित्यसंमेलनांच्या व्यासपीठांवरून त्यांनीं केलेल्या वक्तव्याविषयींहि असंच म्हणतां येईल.

लेखन आणि सभासंमेलनांतील भाषणं यांच्या प्रमाणं खाजगी गप्पागोष्टीं-नाहि पु. ल. आपल्या मार्मिकतेचा ' टच ' देऊन रंगत आणीत असतात. त्यांच्या साहित्यावर वाचक जितके फिदा होतात तितकीच त्यांची मित्र-मंडळी त्यांच्या गप्पाष्टकावरहि लुब्ध झालेली असते हें आतां सर्वांना ठाऊक झालं आहे. या गप्पांत नकला येतील, कौटु्या येतील, साहित्यावर चर्चा येईल, नव्या लेखकाचं कौतुक होईल, फावल्या वेळांत रियाज करून सहा महिन्यांत संगीतालंकार बनलेल्याचं ईषत् वस्त्रहरण होईल, वीस पंच-वीस फिडलं, दहापांच बांसऱ्या, चार दोन क्लॅरिओनेट, एक पियानो अन् पाव डझन बॅजो एवढ्या ताफ्याच्या पार्श्वसंगीतावर रामदास स्वामींच्या जीवनावर बॅलेट बसविण्याची ' आयडिया ' प्रसविणाऱ्या प्रतिभावंताला शेल्यापागोष्ट्याचा आहेर मिळेल..अन् हें सारं कुणालाहि न दुखवतां सवरतां !

ज्या सहानुभावाच्या ओलाव्यामुळें पु. लं.च्या विनोदाला प्रतिष्ठा आली तो त्यांच्या जीवनांत शब्दापुरतांच मर्यादित राहिला नाही. प्रत्यक्ष कृतींतून त्याचा आविष्कार करून त्यांनीं साऱ्यांना चकित करून सोडलं आहे. पानशेतच्या प्रलयाच्या वेळीं पूरग्रस्तांच्या मदतीसाठीं त्यांनीं एक रकमी दहा हजार रुपये देऊन हजारोंजणांचा दुवा घेतला आहे. चीन व पाक आक्रमणाच्या वेळींहि त्यांनीं भारत सरकारच्या युध्दफंडास असंच भरघोस साहाय्य करून आपल्या कर्तव्यपरायणतेची व औदार्याची ग्वाही पटविली आहे. भारत-पाक युद्धाच्या वेळीं त्यांनीं ब्लड बँकेसाठीं निरनिराळें

४६ : असे हे पु. ल.

कार्यक्रम करून चाळीस हजार रुपयांची मदत दिली, ती तर त्यांच्या दान-
तीची सर्वांत उंच फडकणारी पताकाच म्हटली पाहिजे. याशिवाय पाले
येथील म्युझिक सर्कलच्या संकल्पित इमारतीसाठी त्यांनी आजपर्यंत दिलेली
हजारों रुपयांची देणगी व इतर लहानमोठ्या उपक्रमांच्या साहाय्यार्थ
दिलेल्या रकमा लक्षांत घेतल्या म्हणजे केवळ बोलाच्या कढीभातावर पंगत
उठवू पाहणाऱ्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वराहून पु. लं. ची जातकुळी अगदी
वेगळी असल्याची खात्री पटते.

लोककाजासाठी मुक्त हस्तानं मन आणि धन वेंचणारा हा दाता
आपल्या तनूपुरतांच कृपणपणा कशाला दाखवील? विनोबाच्या भूदान
यात्रेत सामील होऊन त्यानं कांहीं काळ आपला देहहि कष्टविला आहे.
विनोबांबरोबर मैलोगणती पार्यी प्रवास करून त्यांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या
एका वेगळ्याच पैलूचं दर्शन घडविलं आहे. नुसत्या शरीरानंच नव्हे तर,
त्यांच्या आत्म्यांनंही विनोबांच्या सान्निध्यांत परमार्थाची केवढी वाटचाल
केली आहे, किती दूरच्या पल्ला गांठला आहे हे त्या महर्षीवरील लेखांत
आपणाला कळून येतं.

संगीताच्या क्षेत्रांत पु. लं. नीं जसा कुठल्याहि घराण्याचा गंडा बांधला
नाहीं, तशी साहित्याच्या प्रांतांत कुठल्याहि संप्रदायाची मुद्रा आपल्या
कपाळावर उमटवून घेतली नाही. धार्मिक क्षेत्रांत अमुक एका पंथाचा
टिळा अगर माळ धारण करण्याची त्यांना आवश्यकता वाटली नाही तशी
राजकीय क्षेत्रांतहि कोणत्याच पक्षाची टोपी त्यांनीं आपल्या डोक्यावर
चढविली नाही.

आगरकरांना गुरुस्थानी मानणाऱ्या आपल्या आजोबाकडून (ऋग्वेदी)
बुद्धिप्रामाण्य आणि सुधारकी मतं त्यांनीं उचललीं असलीं तरी निष्ठाशून्य
नास्तिकता अगर धर्मलंडपणा त्यांना शिवला नाही. हिंदुधर्मांत, हिंदु
संस्कृतींत जें जें विधायक आहे, जोपासण्यालायक आहे त्याचा पुरस्कार
करण्यांत त्यांना यत्किंचितहि कमीपणा वाटत नाही. राजकीय पक्षाची
टोपी त्यांनीं चढविली नसली तरी त्यांना राजकीय मतं नाहीतच असं मात्र
म्हणता येणार नाही. समर्थांचा दासबोध नित्यनेमानें वाचणारा मनुष्य
राजकारणापासून दूर राहिल हें शक्य तरी आहे का? बारकाईनं पाहणा-

ज्याला त्यांच्या राजकीय निष्ठा कोणत्या प्रकारच्या असाव्यात याची कल्पना करतां येते. महात्माजींच्या विभूतिमत्त्वापुढें त्रिवार नतमस्तक होण्यांत ते स्वतःला धन्य समजतात पण त्याबरोबरच त्यांच्या राजकारणाला त्यांच्याच अनुयायांनीं आणलेल्या बुवाबाजीच्या कळेची त्यांना मनस्वी चीड येते. शुभ्र खादीच्या आड दडलेला छत्रीपणा, दिखाऊं हास्य, नकली नमस्कार अन् नाटकी विनय या मागं लपलेला कुटिलपणा त्यांना सहज ओळखतां येतो. गांधींची सुतानं स्वराज्य गांठायची भाषा ज्याला उमगत नाही, उलट ठोशास ठोसा द्यायला सांगणारी टिळकांची रोखठोक भाषा ज्याला परिचयाची वाटते अशा सरळ, भावड्या पण व्यवहारनीति जाणणाऱ्या फणसळकर मास्तरांचं मोठं हृद्य शब्दचित्र त्यांनीं रेखाटलं आहे. या फणसळकर मास्तरांचं जें कांहीं राजकीय तत्त्वज्ञान असेल तेंच पु. लं. चंही असावं असा माझा परवां परवांपर्यंतचा नुसता तर्क होता. पण आतां त्या बाबतींत तर्क करण्याचं कारणच उरलं नाही. पु. लं. नीं अगदीं निःसंदिग्ध शब्दांत आपली भूमिका स्पष्ट करून सांगितली आहे. १९६३ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या श्री. दि. वि. गोखले यांच्या छोट्या पुस्तिकेस त्यांनीं जी प्रस्तावना जोडली आहे तिच्या शब्दाशब्दांतून त्यांच्या प्रखर पण वास्तववादी राजकीय निष्ठेची आपणांस ओळख पटते. 'माओचें लष्करी आव्हान' असं त्या पुस्तिकेचं नांव आहे. गोखल्यांनीं तळमळीनं, आत्मीयतेनं नि साक्षेपीपणानं सदरहू पुस्तिकेंत आपले विचार मांडले आहेत तितक्याच जिवाळ्यानं अन् निःसंदिग्धपणानं पु. लं.नीं गोखल्यांच्या विचारसरणीची भलावण केली आहे.

आकारानं लहान पण गुणवत्तेच्या दृष्टीनं महान् ग्रंथाची बरोबरी करूं शकणाऱ्या गोखल्यांच्या पुस्तिकेचा परिचय करून देतांना पु. ल. म्हणतात-

“हा लहानसा ग्रंथ म्हणजे आमच्या नेत्यांच्या नाकर्तेपणाची आणि एका राजकीय न्यूनगंडानं पीडित अशा लोकांची केविलवाणी कथा आहे. घरच्या म्हातारीलाच काळ असलेल्या महापुरुषांच्या महापतनाचा हा ताजा इतिहास आहे. आपल्या राजकारणपांडित्यानं दुष्टांतल्या दुष्टांचें देखील हृदयपरिवर्तन करूं म्हणणाऱ्या अहंकाराच्या पराजयाची ही विलापिका आहे. 'रामाय स्वस्ति रावणाय स्वस्ति' या षट्सूत्राला मानवतेचें महन्मंगल स्तोत्र समजणाऱ्या वाचिवीरांच्या भ्रमनिरासाची ही मर्मभेदक कहाणी आहे. शत्रू

दाराशीं धडका देत असतांना जगाला शांतिपाठ देत हिंडणाऱ्या आणि स्वतःचें घर पेटत असतांना दुसऱ्यांचीं कौळिष्टकें झाडायला धावून जाणाऱ्या आमच्या वांझोठ्या नेतृत्वाचें जगभर जें हंसें झालें त्याचा हा प्रथमाध्याय आहे. दुबळ्यांची अहिंसा आणि नपुंसकांचें शील ह्याला कवडीचीहि किंमत नसते हा जगाच्या इतिहासानें लाख वेळां शिकविलेला धडा विसरल्याबद्दल ही शिक्षा आहे आणि शिवरायांचे प्रताप आठवायचे तिथें हिंसाअहिंसेच्या विचारांचा खुळखुळा वाजवीत बसण्याच्या पापाबद्दल व्यावयाचें हें प्रायश्चित आहे.”

संबंध प्रस्तावनाच अशा रसरशीत, जळजळीत शब्दांनीं भरली आहे. इतक्या उत्कटपणें अस्मितेला आवाहन करणारं प्रास्ताविक वाचल्यानंतर तरी पु. लं. च्या राजकीय दृष्टिकोणाबाबत कोणाच्या मनांत संदेह राहूं नये. भगवान श्रीकृष्ण, शिवबा, रामदास, लो. टिळक या साऱ्या विभूर्तींना नि महापुरुषांना जी राजनीति अभिप्रेत होती तिच्यावरच पु. लं.चीहि श्रद्धा आहे याविषयीं माझ्या मनांत तरी आतां किंतु राहिला नाही !

इष्काचा रसरंग उधळणाऱ्या शाहीरांनींच प्रेतांना खडबडून उठवणारीं वीररसाचीं कवनं रचलीं. रसिकांना खदखदून हंसविणाऱ्या पु. लं.च्या लेखणींतलं हें ओजहि त्याच नवलाईचा पुनःप्रत्यय आणून देत नाहीं काय ?

चीननं भारतावर आक्रमण केल्यावर आमच्या राज्यकर्त्यांनीं जे पडखाऊं धोरण स्वीकारलं तें पाहून पु. लं. ना कमालीचं वैषम्य वाटतं, धूर्त राष्ट्रांनीं टाकलेले डावपेंच न ओळखण्याइतका नेत्यांचा बुद्धिभ्रंश झालेला पाहून त्यांना सात्त्विक संताप येतो, कसायला भाई म्हणून खुशाल त्याच्या खांद्यावर डोकं ठेवणाऱ्या आमच्या भोंगळ मानवताधर्माची त्यांना कीव येते, आग आणि पाणी, लांडगा आणि शेळी, अंधार आणि प्रकाश यांचं सख्य होऊंच शकत नाहीं, या त्रिकालाबाधित सिद्धांताकडे दुर्लक्ष करून विनाशाला आमंत्रण देणाऱ्या आमच्या हेकेखोरपणाचा त्यांना उबग येतो, शांततामय सहजीवनाचा फसवा मंत्र घोळत घोळत स्वतःची नि स्वतः-बरोबर साऱ्या राष्ट्राची वंचना करणाऱ्या अहंमन्य पुढाऱ्यांची त्यांना चीड येते. — आणि मग अंतर्त्यामांतली ही खळबळ, ही तळमळ कधीं प्रस्ताव-नेच्या तर कधीं स्वतंत्र लेखाच्या रूपानं ते समर्थपणें व्यक्त करतात.

आणखी एका पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेतहि पु. लं.नीं अशाच पर-
खड शब्दांत राष्ट्रीयत्वाची भावना बोलून दाखविली आहे. डॉ. वसंत
अवसरे यांच्या 'लाल नदी, निळे डोंगर' या प्रवासवर्णनपर पुस्तकाला
पुरस्कार जोडतांना पु. ल. लिहितात—

“ आज भारतीयांच्यांत दुर्दम्य राष्ट्रीय अहंकार निर्माण होणें अत्यंत
आवश्यक आहे. ज्या देशांतले बहुसंख्य लोक हिंदू आहेत तिथें कुणीहि
यावें आणि त्यांच्या संस्कृतीचे लचके तोडावे असला प्रकार चालूं आहे.
त्याला बहुतांशीं हिंदूंचें दौर्बल्यच कारणीभूत आहे. दुबळ्यांच्या मदतीला
देवहि जात नाही. म्हणून काय एका दिव्य परंपरेचा त्याग करायचा? कोळि-
ष्टकें झाली म्हणून घर जाळायचें? स्वजनांचा पदोपदीं तेजोभंग करून
माणूसकीचे कोरडे गहिवर काढणाऱ्या ह्या तथाकथित नेत्यांच्या बरळण्याला
वेळींच पायबंद घातला नाही तर दुखंड भारत शतखंड होऊन जाईल.
हिंदूंच्या ह्या देशांतलें हिंदुधर्माचेंच अधिष्ठान गेलें. पण धर्मनिरपेक्ष शासनानें
इतर धर्मीयांना धार्मिक पातळीवर अल्पसंख्याक म्हणून त्यांचे हवे तसे
लाड चालूच ठेवले आहेत. धर्मनिरपेक्ष ह्याचा अर्थ हिंदुधर्मनिरपेक्ष असा
व्यायचा कीं काय अशी शंका, यापूर्वीं कोणताहि कोता धार्मिक विचार न
करणाऱ्यांनासुद्धां आतां येऊं लागली आहे. अल्पसंख्याकांचें धार्मिक पाया-
वरचें प्रतिनिधित्व ह्या बुद्धिनिष्ठ लोकशाहींतहि आपलें चालूच आहे!
राष्ट्रीय कायदेदेखील त्यांना संपूर्णपणें लागू नाहीत. लोकशाही याचा अर्थ
हिंदूंची स्वाभिमानशून्यता असा व्यायचा कीं काय? ”

...आणि अशा जळजळीत शब्दांत आपले विचार प्रकट केल्यावर
पु. ल. असा सवाल टाकतात,

“ जगांतला प्रत्येक देश आज राष्ट्रीयत्वाचा अहंकार जागृत ठेवण्याची
पराकाष्ठा करीत आहे. आमचाच देश असा अभागी कां असावा? ”

पु. लं. चा राजकारणाकडे पाहण्याचा असा रोखठोक, व्यवहारी दृष्टि-
कोण असल्यामुळेंच शठांशीं शठ नीतीनें च वागायला हवें या लेखकाच्या
मताचा ते निःशंकपणें पुरस्कार करतात. प्रवासवर्णनाच्या या पुस्तकांत
लेखकानें केलेल्या निसर्गवर्णनापेक्षांहि, त्यांतील विदारक सत्यावर त्यांनं
टाकलेला प्रकाश पु. लं. ना अधिक मोलाचा वाटतो. राज्यकर्त्यांच्या

५० : असे हे पु. ल.

हलगर्जीपणाचं स्पष्ट शब्दांत केलेलं वर्णन त्यांना अभूवीचं वाटतं याचं कारण त्यांच्या हृदयांत धगधगणारी राष्ट्रीयत्वाची प्रखर भावना !

पु. लं. सारख्या साहित्यिकाला राजकीय विषयावर लिहिण्याचा कितपत अधिकार पोहोचतो असा या संदर्भात प्रश्न उपस्थित करणं अप्रस्तुत ठरणार आहे. द्रौपदीच्या निरीला हात घातला जात असतांना भीम दुःशासनाचे हात जाळायला सहदेवाला अग्नि आणायला सांगतो तें नीतिशास्त्रावरचे पाठ वाचून नव्हे ! बछड्यावर बंदूकीचा नेम धरणाऱ्या शिकाऱ्याच्या नरडीचा घोट घ्यायला वाघीण चवताळून त्याच्या अंगावर धावून जाते ती अपत्यसंगोपन शास्त्राचा तिनं कुठं डिप्लोमा मिळविलेला असतो म्हणून नव्हे ! अपत्यसंरक्षणाच्या उपजत प्रेरणेनं त्या बछड्याची जन्मदात्री शिकाऱ्यावर तुटून पडते, अन्यायाच्या प्रतिकाराची सहज भावना भीमाला दुःशासनाचे हात जाळायला उद्युक्त करते. राष्ट्रप्रेमाच्या याच स्वाभाविक उर्मीतून पु. लं. नीं राजकीय प्रश्नाचा ऊहापोह आपल्या प्रस्तावनेतून केला आहे असं म्हटल्यास वावगं ठरणार नाही !

राजकारणाच्या क्षेत्रांत आपला कांहीं अधिकार आहे असं स्वतः पु. लं. नाहि वाटत नाही. उलट, 'माओचें लष्करी आव्हान' या पुस्तिकेतले लेख प्रथम महाराष्ट्र टाईम्समधून क्रमशः प्रसिद्ध होत असतांना ते वाचल्यानंतर चीनच्या आक्रमणासंबंधींचा विषय आपणाला नीट समजू शकला अशी प्रस्तावनेतच त्यांनीं कबुली दिली आहे. त्यांच्या विनम्र स्वभावाला साजेशी ही कबुली असली तरी त्यांची राष्ट्रप्रेमाची भावना वरवरची आहे, खोटी आहे असं मुळींच म्हणतां येणार नाही. त्यांची साहित्यावरली भक्ति जितकी उत्कट आहे, त्यांची संगीतविषयक आसक्ति जितकी अस्सल आहे तितकीच त्यांची राष्ट्रनिष्ठाहि प्रखर आहे, ज्वलंत आहे असं माझं मन मला ग्वाही देत आहे.

१९६२ सालीं पु. ल. साहित्यिक-पत्रकार मंडळाचे सभासद म्हणून अमेरिकेला जाऊन आले तेव्हां त्या ऐश्वर्यसंपन्न देशांतल्या कोणकोणत्या गोष्टींचा ठसा त्यांच्या संवेदनशील, कलासक्त मनावर उमटला होता ? तिथल्या गगनचुंबी इमारतींचा ? अर्धनग्न युवतींच्या मादक सौंदर्याचा ? चंद्रलोकावर जाण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या वैज्ञानिकांच्या कल्पक बुद्धीचा ? छे ! छे !

मराठी

१६०४९

दा. क्र.

व्यक्तिदर्शन : ५१

यापैकी आपल्या जातभाईना आवर्जून सांगण्यासारखी एकहि गोष्ट त्यांना महत्त्वाची वाटली नाही. मायदेशी परतल्याबरोबर ज्या दोन आठवणींचा त्यांनी जाहीररीत्या उच्चार केला त्यापैकी एक होती तिथल्या एका नकलाकारासंबंधीची आणि दुसरी होती एका बूटपॉलिशवाल्याविषयीची ! अमेरिकन नकलाकारानं भारताच्या पंतप्रधानाची नकल करून प्रेक्षकांत खसखस पिकवली होती आणि टाळ्या घेतल्या होत्या. पण ती नकल पाहतांना पु. लं. ना मात्र लाख इंगळ्या डसल्याप्रमाणं दुःख झालं होतं. कारण त्या नकलेंतला पंतप्रधान एखाद्या दुबळ्या, रडव्या, मार खाणाऱ्या पौरासारखा नकलाकारानं उभा केला होता. तो रडत रडत केनेडीना आपणाला चीननं कसं मारलं हें सांगून त्याची खोड मोडण्याबद्दल त्यांना गळ घालीत होता ! भारताची नामुष्की वेशीवर टांगणारी ती खोडसाळ नकल पाहतांना अमेरिकन श्रोते फिदी फिदी हंसत होते, पण पु. ल. मनांतल्या मनांत दुःखी कशी झाले होते.

त्यांनी सांगितलेली दुसरी आठवणहि भारतीयांना लाजेनें मान खाली घालायला लावील अशा प्रकारची आहे. एकदां एका निग्रो बूटपॉलिशवाल्यानं त्यांना विचारलं, “तुमचे नेते इतिहास वाचीत नाहीत कां हो ? एकदां तुम्हांला मुसलमानांनीं लुबाडलें, मग इंग्रजांनीं लुबाडलें — आतां चिन्यांकडून लुबाडून घेण्यासाठीं उभे राहिला आहांत ? यू हॅव नो राइट टु बी इंडिपेंडंट ! तुम्हांला स्वातंत्र्याचा अधिकारच नाही ! ”

पॉलिशप्रमाणं पॉलिटिक्सवरहि अधिकारवाणीनं बोलणाऱ्या त्या इसमाच्या बौद्धिक पातळीचं कौतुक करावं कीं आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठेचा फुगा फोडणाऱ्या त्याच्या धाष्टर्याबद्दल राग मानावा हें पु. लं.ना कळेना !

पराया मुलखांतहि स्वत्वाचा विसर न पडूं देणारी पु. लं.ची ही वृत्ति पाहिली म्हणजे मला सावरकरांच्या अस्मितेची आठवण होते. उच्च शिक्षणाच्या निमित्तानं सावरकरांच्या बरोबर विलायतेला गेलेले विद्यार्थी तिथल्या विलासी वातावरणानं प्रभावित होऊन नाइट क्लबांत आंग्ल युवतीबरोबर नृत्याचे पाठ घेत होते, त्या वेळीं स्वातंत्र्यवीरांच्या हृदयांत क्रांतिकारी विचारांनीं रुद्रभीषण तांडव घातलं होतं. भारतीय अस्मितेची सदैव जाणीव ठेवणारी पु. लं.ची ही अखंड सावधानताहि यापेक्षां वेगळ्या जातीची

आहे काय? 'अखंड' हें विशेषण मी बुद्ध्याच योजलं आहे. अमेरिकेला येण्यापूर्वी पु. लं. नीं असाच दोन वेळां दूरदेशाचा प्रवास केला होता. तेव्हांसुद्धां ते आपल्या देशाला, संस्कृतीला विसरले नव्हते. प्रवासाची आवड असलेल्या इंग्रजांच्या स्वभाव वैशिष्ट्याचं वर्णन करतांना 'जार्ज सॅम्पसन, या वाङ्मयेतिहासकारानं जें मार्मिक विधान केलं आहे तें मला पु. लं. च्याहि बाबतींत यथार्थतेनं लागूं करावंसं वाटतं. तो लेखक म्हणतो-

"The literature of travel expresses something inherent in the character of the British who may change their skies, but never their souls and can make themselves a home in any region of the globe..."

(इंग्रज कोणत्याहि मुलखांत जावोत, ते आपलं व्यक्तित्व शाबूत ठेवतात. दुनियेच्या पाठीवर ते कोठेंहि गेले तरी आपलं स्वतंत्र विश्व निर्माण करूं शकतात. विशिष्ट स्वभावधर्मांचा हा वारसा वंशपरंपरेनं त्यांच्याकडे चालत आला आहे.)

स्वदेश, स्वधर्म, स्वसंस्कृति यांविषयीं पु. लं. ना वाटणारी आत्मीयता परदेशांत गेल्यावरहि कशी अभंग राहते हें त्यांच्या प्रवासवर्णनपर ग्रंथांचं समीक्षण करतांना मला दाखवून द्यायचं असल्यामुळं हा मुद्दा इथंच आटोपता घेतों.

साहित्याकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोणहि आतां गुलदस्तांत राहिला नाही. संतवाङ्मयापुढें ते ज्या लीनतेनं माथा लववितात, हरिभाऊ आपटे, अण्णासाहेब किर्लोस्कर, देवल, कोल्हटकर, गडकरी, शि. म. परांजपे, खाडिलकर यांच्या साहित्याविषयीं ते ज्या आदरानं बोलतात त्याच आस्थेनं अन् आपुलकीनं ते अलीकडच्या कविलेखकांच्या गुणांचीहि कदर करतात. नवसाहित्यांतल्या धातुक प्रवृत्तींचा निःसंदिग्धपणें उपहास करतांना ते जशी कुणाची भीडमुर्वत ठेवीत नाहीत, तशी त्यांतील गुणांची प्रशंसा करतांना हातचं कांहीं राखूनहि ठेवीत नाहीत! गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले, मंगेश पाडगांवकर, इंदिरा संत या साऱ्या नव्या तडफेच्या साहित्यिकांची साऱ्यांतून बाहेर पडण्याची धडपड, परंपरेच्या पिंजऱ्याबाहेर पडून दिगंताचा वेध घेण्याची जिद्द त्यांना काँतुकास्पद वाटते. रुळलेली

चाकोरी सोडून देऊन नव्या वाटा धुंडाळण्याच्या कैफांत ही तरुण मंडळी कधी कधी खड्ड्यांत उडी घेण्याचं बालीश साहस करूं पाहते तेव्हां मात्र ते उद्विग्न होतात, अस्वस्थ होतात. त्यांतच माधव गडकऱ्यासारखा एखादा साहित्यिक जुन्या मूल्यांची, निष्ठांची खातिरदारी करतांना आढळांत आला म्हणजे कौतुकानं ते त्याची पाठ थोपटतात, त्याच्या लेखनाची तोंड भरून स्तुति करतात. 'असा हा महाराष्ट्र' या गडकऱ्यांच्या पुस्तकाला (भाग दुसरा) दिलेल्या प्रस्तावनेंत ते म्हणतात,

“...अति नवसाहित्यांत आपल्या या अगदीं संपूर्ण देशी लिखाणाला मान्यता मिळेल कीं नाही, या भीतीनें ते कुठें गांगरलेले दिसत नाहीत. आदरानें नम्र होणें, गर्हिवरणें, व्याकुळ होणें या भावना आधुनिक जीवनांत संभवतच नाहीत असें मानण्याची एक नवी द्रूम आमच्या साहित्य प्रांतीं रुढ होऊं पाहात आहे. थोरांच्या पायांची धूळ कपाळाला लावण्याला महत्त्व नसून ते पाय मातीचेच होते हें अट्टाहासानें सिद्ध करण्याला वस्तुनिष्ठ बौद्धिकता मानली जात आहे. मी समाजाचं कांहींहि देणं लागत नाहीं, अशी ही अत्यंतिक व्यक्तिवादी... साध्या भाषेंत स्वार्थी, अशी ही भूमिका आहे. त्या पंथांतल्या मंडळींना गडकऱ्यांच्या पुस्तकांतला महाराष्ट्र जुना वाटेल. कदाचित् निरुपयोगीहि वाटेल. परंतु सुदैवानें समाजांत कृतघ्नांची संख्या कृतज्ञांहून कमी आहे. समाज थोरांचे उपकार स्मरतो. त्यांच्या पदस्पर्शानें पुनीत झालेल्या गांवांना क्षेत्र म्हणतो. त्यांचा पार्थिव देह जिथें भुईच्या कुशींत निरवला आहे त्या जागेला समाधी म्हणतो ..”

ही कृतज्ञता माधव गडकऱ्यांच्या ठिकाणीं असल्यामुळें त्यांनीं महाराष्ट्रांतल्या पुण्यक्षेत्रांचं, पराक्रमी पुरुषांचं, नेत्यांचं, संतांचं नि कवींचं पुण्य स्मरण करावं हें स्वाभाविक आहे असं पु. लं. ना वाटतं आणि याबद्दल गडकऱ्यांना धन्यवाद देतांना ते म्हणतात—

“...हें ज्याला स्मरतें त्यानें कां म्हणून 'मी एक जंतू, तूं एक जंतूचें' तत्त्वज्ञान स्वीकारावें? कशासाठीं म्हणून अभद्राची आराधना करावी? म्हणजे ज्ञानदेवाच्या समाधीपासून ते वासुदेव बळवंतानें केलेल्या स्वतःच्या देहाच्या समिधेपर्यंतचीं बलिदानें व्यर्थ म्हणायचीं कीं काय?”

अलीकडल्या नवसाहित्यांत दिसून येणाऱ्या तुच्छतावादाची (सिनिसीझम)

पु. लं. नीं याच विवेचनाच्या ओघांत केलेली मीमांसाहि ध्यानांत ठेवण्या-सारखी आहे. ते लिहितात,

“ आदर्शांची हेटाळणी हा एक नवा चाळा होऊं पाहतो आहे. स्वातंत्र्य-पूर्व काळांतली समाजाचें सर्वांगानें भलें व्हावें म्हणून चाललेली धडपड ज्यांनीं अनुभवली नाहीं, त्यांच्या हातून असलें लेखण होणें साहजिक आहे.” पण हें साहजिक असलं तरी सयुक्तिक नाहीं हेंहि त्याहि बरोबरच ते स्पष्टपणें सांगून टाकतात. इतिहासाला डावलून सामाजिक घटनांचा विचार करणं अशास्त्रीय आहे असं त्यांना वाटतं म्हणून ते पुढें म्हणतात,

“ साहित्य-कला हा सामाजिक घटनांचा एक भाग आहे. समाजाच्या अनेकांगी विकासाचीं लहान मोठीं स्वप्नें डोळ्यांपुढें ठेवून त्या स्वप्नांना सत्यांत आणण्यासाठीं आपलें आयुष्य त्या कार्यांत झोंकून देणारीं माणसें त्या काळांत चोहोंबाजूंना दिसत होतीं. आदर्श, ध्येय या शब्दांवर साहित्यिकांचा आणि समाजाचा विश्वास होता. कारण त्या शब्दांमागें या ध्येयवादी लोकांची फौज उभी होती. ती फौज कमी होत गेली म्हणून ‘शब्द बापुडे केवळ वारा’ झाले..”

साहित्याकडे पाहण्याचा पु. लं.चा दृष्टिकोण कसा स्वच्छ आहे, उदात्त आहे हें वाचकांच्या लक्षांत यावं म्हणून त्यांच्याच शब्दांत या संबंधींचं विवेचन उध्दत केलं आहे. घोरत पडलेल्या समाजाला धक्के देऊन जागं करण्याची फार मोठी शक्ति लेखकाच्या लेखणींत आहे असा त्यांना विश्वास वाटतो. इतकंच नव्हे तर सभोवतालच्या परिस्थितीकडे डोळेझांक करून आपल्याच तंद्रींत साहित्य निर्माण करीत राहणं ही घोर आत्मवंचना आहे असं त्यांचं मत आहे. म्हणूनच डॉ. अवसऱ्यांच्या पुस्तकाला प्रास्ताविक लिहितांना ते म्हणतात,

“ साहित्य हें राजकारणच काय कशापासूनच अलित राहूं शकत नाहीं. कशाच्याहि सहित तें जातें म्हणून साहित्य. राजकारण याचा अर्थ सत्तेच्या सिंहासनासाठीं विचकलेली किंवा वाजविलेली बत्तीशी नव्हे. कारण केवळ सत्तेसाठीं केलेली पक्षनिष्ठ चढाओढ एवढाच राजकारणाचा त्रोटक अर्थ नाही, सत्याचा शोध घेणें हेंहि सौंदर्याचा शोध घेण्याइतकेंच साहित्याच्या कक्षेंत बसतें. आज नेत्यांनीं जाणून किंवा अडाणीपणानें केलेल्या चुकांची

फळें भोगायची पाळी आली असतांना त्या चुकांची जाणीव करून देणें, स्वतःला ती आधीं करून घेणें, इतरांना शहाणे करणें हें विचारवंत म्हण-विणाऱ्या प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. साहित्यिकाचें तर तें धर्मकर्तव्य आहे. सगळ्यांनीं सुखानें जगावें ह्या हेतूनें भारतानें धर्मनिरपेक्ष अशी शासनपद्धति स्वीकारली. बहुसंख्य हिंदूंच्या उदार मनोवृत्तीचा जर विपरीत अर्थ लावला जात असेल तर त्या मल्लीनाथांची वेळींच पायमल्ली करणें आवश्यक आहे...'

लेखणीचं हें सामर्थ्य ज्या साहित्यिकांना ओळखतां आलं त्यांच्याबद्दल-मग ते नवसाहित्याचे निर्माते असोत वा जुन्या साहित्याचे- पु. लं. ना कमालीचा आदर वाटतो.

संगीत आणि नाट्य यांच्याकडे पाहण्याचा पु. लं. चा दृष्टिकोणहि असाच समतोल, उदार नि तर्कसंगत आहे हे त्यांच्याच विवेचनाच्या आधारानं स्पष्ट करतां येईल. सौ. हिराबाई बडोदेकर, बालगंधर्व इत्यादि कलावंतांच्या सत्कारसमारंभाच्या वेळीं त्यांनीं केलेल्या भाषणांतून त्यांची संगीतविषयक मतं कशीं विधायक स्वरूपाचीं अन् निकोप आहेत याचा श्रोत्यांना पडताळा आलाच आहे. संगीत विषयासंबंधीं अलीकडेच प्रसिद्ध झालेल्या दोन पुस्तकांना त्यांनीं ज्या प्रस्तावना लिहिल्या आहेत त्यांत त्यांचा हा दृष्टिकोण अधिक स्पष्ट झाला आहे. ह्या प्रस्ताविकांवरून पु. लं. ची संगीतविषयक जाणकारी किती सूक्ष्म, नि मार्मिक आहे याची तर कल्पना येतेच, शिवाय संगीताचं अध्ययन करूं इच्छिणाऱ्या नव्या पिढींतल्या उपासकांना त्यांतील विचार दीपस्तंभासारखे सदैव मार्गदर्शन करूं शकतील असाहि भरवंसा वाटूं लागतो ! 'संगीतांतील घराणीं' आणि 'संगीताचें रसग्रहण' हे ते दोन ग्रंथ होत. दोन्ही ग्रंथांचे लेखक वेगवेगळे तसे त्यांत त्यांनीं चर्चितलेल्या प्रश्नांचं मूलभूत स्वरूपहि व परस्पराहून भिन्न. पण पु. लं. नीं दोन्ही ग्रंथांतल्या विषयांचा सारख्याच तादात्म्यानं अन् कुशाग्र बुद्धीनं परामर्श घेतल्याचं दिसून येत.

स्वरसौंदर्याचा खऱ्याखुऱ्या अर्थानं आस्वाद घ्यायचा असेल, संगीत-विषयक अभिरुचि डोळस व्हावयाची असेल तर गायकाप्रमाणंच श्रोत्यांनींही त्या बाबतींत थोडे फार सायास करणं कसं आवश्यक आहे, राग, ताल, लय,

स्वरविस्ताराचा मार्ग आक्रमीत जाण्याच्या गायकांच्या विविध तऱ्हा यांच्यासारख्या गोष्टीकडे बारकाईनं लक्ष देऊन त्यांनीं गाणं ऐकण्याचा सराव कसा ठेवावयास हवा हें पु. लं. नीं “संगीताचे रसग्रहण” पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत स्पष्ट करून सांगितलं आहे, तर “संगीतांतील घराणीं” या पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत, ग्रंथांतील मूळ विषयाच्या अनुषंगानं उपस्थित होणाऱ्या विविध प्रश्नांचा अतिशय बारकाईनं विचार केला आहे.

संगीतांतल्या निरनिराळ्या घराण्यांचीं वैशिष्ट्ये, शिष्यांच्या हेकटपणामुळं त्यांच्या घराण्यांना आलेली अवकळा, परंपरेचं जतनं करण्यामागं दिसून येणारी पूर्वसूरीची तळमळ, जिद्द नि निष्ठा, ज्ञान लपविण्याच्या प्रवृत्तीमुळं संगीताच्या प्रसाराला पडलेल्या मर्यादा इत्यादि गोष्टींवर फार जिव्हाळ्यानं त्यांनीं आपले विचार मांडले आहेत. नाट्यसंगीताला अभिजात संगीताचा दर्जा मिळवून देणारे भारदस्त गायक, पुढें पुढें नाटकांतून त्याचं भलतंच प्रस्थ वाढविल्यामुळं त्यांच्याबरोबर नाट्यकलेचाहि होत गेलेला अपकर्ष वगैरे कितीतरी मुद्यांना पु. लं. नीं स्पर्श केला आहे.

गायकीच्या निरनिराळ्या परंपरांची उपासना करणाऱ्या गायकांच्या कष्टांचं, त्यांच्या निष्ठेचं नि संगीतापायीं सर्वसंगपरित्याग करणाऱ्या ‘अवलीया’ वृत्तीचं ते ज्या आदरानं कौतुक करतात तितक्याच निर्भीडपणानं त्यांच्यांतल्या दोषांचाहि निर्देश करतात. परंपरेचं सातत्य नि वैशिष्ट्य टिकविण्यासाठीं त्या त्या घराण्याच्या अभिमान्यांनीं ज्या काटेकोरपणानं दुसऱ्या घराण्याच्या चिजेला तोंड लावण्याचा मोह टाळला, परान्न भक्षणा-इतकीच दुसऱ्याच्या घराण्यांतल्या चिजेचं ग्रहण करण्याची बाब निषिद्ध मानली, आर्थिक किंवा कलात्मक हानि झाली तरी चालेल पण मी तडजोड स्वीकारणार नाहीं या जिद्दीनं अन् कटाक्षानं त्यांनीं आपल्या परंपरेचा जो अभिमान बाळगला तो पु. लं. ना आदरणीयच वाटतो. या व्रतस्थपणा-मुळेच हे सारे कलावंत आपापल्या घराण्याची विशेषता वर्षानुवर्षे अबाधित राखूं शकले असा त्यांना विश्वास वाटतो. याच जिद्दी-मुळं शेकडों वर्षांपूर्वीं बांधलेल्या चिजा आजतागायत मूळ स्वरूपांत कायम राहूं शकल्या असं त्यांचं ठाम मत आहे. कलावंतांची जमेकडली ही बाजू निदर्शनास आणून देतांना पु. लं. ना जसा अभिमान वाटतो तसा

त्यांच्यांतल्या उणीवेचा विचार करतांना विषादहि वाटतो. जुन्याचं जतन करण्याच्या भरांत ह्या गायकांनीं आंधळ्या पठणपद्धतीच्या आहारीं जाऊन विचारांचं इंद्रियच बंद करून टाकलं, नवीनाचा अजिबात स्वीकार करायचा नाही या कोत्या वृत्तीमुळं संगीतकलेच्या विकासाला पायबंद बसला हें कट्ट सत्य बोलून दाखवितांना त्यांनीं गांधारीचा समर्पक दृष्टांत दिला आहे. ते म्हणतात, “ नवीनाचा स्वीकार डोळे झांकून करूं नये हें खरें. परंतु एखादे वेळीं नवीन कांहीं तरी दृष्टीला पडेल या भीतीनें सदैव डोळे झांकून हिंडणें हें कांहीं पौरुषाचें लक्षण नव्हें. धृतराष्ट्र आंधळा म्हणून गांधारीनें डोळ्यांना पट्टी बांधून खुशीचें अंधत्व स्वीकारलें हें पतिव्रता म्हणून कदाचित् ठीक असेल पण तिला आपल्या दुष्ट मार्गानें जाणाऱ्या पोरानंवर आई म्हणून डोळा ठेवतां आला नाही. ती पत्नीधर्माला आंधळेपणानें जागली आणि मातृधर्म विसरली आणि दुष्ट प्रवृत्तींना वेळींच आळा बसला नाही. संगीतांतहि असला खुशीचा आंधळेपणा वाढीला लागला आणि कला खुरटली. ”

संगीताची आराधना करूं इच्छिणाऱ्यांना पु. लं. नी याच प्रस्तावनेंत दिलेला इषाराहि बहुमोलचा आहे. संगीतोपासना म्हणजे सतीचं वाण हें ज्याला पटेल त्याच्याच हातून संगीताची सेवा घडूं शकेल असा आपला अभिप्राय व्यक्त केल्यावर भारदस्त संगीताच्या अवनतीची जी थोडक्यांत मीमांसा केली तीहि विचारांत घेण्यासारखी आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय असा :

अभिजात कलेला- मग ती नाट्य, शिल्प, नृत्य, संगीत कोणतीहि असो- घाई अजिबात मानवत नाही आणि घाई हा मुळीं आजचा युगधर्म होऊन बसला आहे. यामुळंच कलेच्या झटपट रंगारी शाळा निघाल्या आहेत. असल्या विद्यालयांतून भास्करबुवा, वझे बुवा, विष्णु दिगंबर कसे बाहेर पडणार? भारदस्त गायकी साध्य करावयाची असेल तर मनाचा चंचलपणा जाऊन तें स्थिर व्हायला हवं. सोळा मात्रांच्या ठाय त्रितालाला तोंड द्यायला मनाचा संथपणा लागतो. मन चंचल असल्यावर सूर चंचल असायचेच. आजच्या बहुतेक गायक गायिकांना सुरावर स्थिरावणं नको असतं याला कारण म्हणजे त्यांना लागलेली दाद मिळवण्याची घाई!

दादरे, केरवे गर्दाला चटकन पकडतात. तिलवड्याला धीर लागतो... पु. लं.चं हें म्हणणं वस्तुस्थितीला सोडून आहे असं कोण म्हणेल? ढंगदार अस्ताईची आलापी घेण्यांत गायकाचा कसा कस लागतो यासंबंधीं त्यांनीं केलेलं वर्णन त्यांच्याच शब्दांत वाचणं योग्य होईल. ते म्हणतात,

“ समेकडून समेकडे येतांना तालाचे खाने डौलदार सुरांनीं भरून काढतां काढतां गाणाऱ्याचा आणि ऐकणाराचा अंत लागतो. चांचल्य हें सहज तर स्थैर्य प्रयत्नसाध्य! झटक्यांत टाळी मिळते म्हणून तर फिरकीची गळे-पडू तान रंगभूमीवर आली. आणि अनपढांची गर्दी खुश होते म्हणून तबला सतारीची जुगलबंदी नामक हुल्लडबाजी सुरू झाली. ”

संगीताची आज अशी दुरवस्था सुरू झाली असली तरी त्यामुळं निराश होऊन सुस्कारे सोडीत बसण्याइतकं त्यांचं मन दुबळं नाही. उलट नव्या पिढींतल्या कलावंतांना स्वतःवरल्या जबाबदारीची जाणीव करून देऊन ते त्यांना प्राप्त परिस्थितींतून कसा मार्ग काढावयाचा यासंबंधीं चार समजुतीचे शब्द सांगतात, त्यांना धीर देतात. नव्या पिढीवर परंपरा जोपासण्याची जितकी जबाबदारी आहे तितकीच नव्या निर्मितीबाबतचीहि आहे असं ते आवर्जून सांगतात. चित्रपटाच्या या जमान्यांत नव्या थिल्लर संगीतानं अभिजात संगीतावर कितीहि आक्रमण केलं असलं तरी त्यामुळं उमेद खचू न देतां शास्त्रोक्त संगीताची नेटानं जोपासना चालू ठेवल्यास आज ना उद्यां चित्रपट संगीत-वालेहि आपला पवित्रा बदलतील असा त्यांना विश्वास वाटतो. अभिजात संगीताची उपासना करूं इच्छिणारांना नवे वा जुने कोणते तरी कुलधर्म पाळणें आवश्यक आहे हा पुन्हा पुन्हा त्यांनीं दिलेला इशारा सर्वांत महत्त्वाचा आहे. भूतकाळांत बुजुर्गांनीं संगीतासाठीं जसे कष्ट घेतले तसे याहि-पुढें घेतले जातील तर घराण्यांची निर्मिती संपल्याचा आक्रोश करण्याचं कारण उरणार नाही हा संदेश तर संगीताची वाटचाल करूं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक पाईकानं आपल्या अंतःकरणावर कोरून ठेवावा इतक्या तोला-मोलाचा आहे.

संगीताइतकाच नाट्याच्या क्षेत्रांतहि पु. लं. चा अधिकार फार मोठा आहे हे वेगळं सांगण्याची आवश्यकता नाही. नट, नाटककार आणि नाट्य-समीक्षक या तिन्ही नात्यांनीं आजवर त्यांनीं केलेली कामगिरी अभूतपूर्व

अशीच आहे. नटांविषयी वा नाटकांविषयी ते ज्या ज्या वेळीं कांहीं लिहितात, सांगतात त्या त्या वेळीं त्यांच्या लिहिण्याबोलण्याला आधीं केल्याचा भक्कम आधार असल्याची रसिकांना स्पष्ट जाणीव होत असते, तें केवळ मोलें घातलेलें नाही याची त्यांना पूर्ण खात्री वाटत असते.

नटांच्या सत्कारसमारंभाच्यावेळीं किंवा नव्या नाट्यप्रयोगाच्या उद्घाटनाच्या प्रसंगीं त्यांनीं थोडक्यांत पण मार्मिक नि उपयुक्त भाषण करून त्या विषयावरल्या आपल्या अधिकाराची आजवर नुसती चुणूक दाखविली होती. पण दोन वर्षांपूर्वीं नांदेड इथं भरलेल्या नाट्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून त्यांनीं या विषयाची जी सविस्तर चर्चा केली त्यावरून साहित्य अन् संगीतकलेइतकाच या विषयाचाहि त्यांनीं फार जिव्हाळ्यानं, सूक्ष्मपणानं अभ्यास केला असल्याची जाणीव झाल्यावाचून राहात नाहीं.

पु. लं. नीं आपल्या या भाषणांत नाट्यक्षेत्राशीं निगडित असलेल्या किती तरी प्रश्नांचा ऊहापोह केला आहे, किती तरी गोष्टींवर लख्ख प्रकाश टाकला आहे.

मराठी रंगभूमीला अललडुर्च्या धांगडधिंण्यांतून सोडवून तिच्या संसारांत नीटनेटकापणा आणणाऱ्या अण्णासाहेब किलोस्करांपासून तों नेपथ्य, संविधानक, स्वभावरखन इत्यादि सर्वच बाबतींत आमूलाग्र क्रांति घडवून आणण्याची जिद्द बाळगणाऱ्या आजच्या नवोदित नाटककारापर्यंत ती कोणकोणत्या स्थित्यंतरांतून गेली याचा धावता आढावा घेतांना पु. लं. नीं विधायक विचार मांडले, तशा कांहीं उद्बोधक सूचनाहि केल्या. जुन्याची तरफदारी करतांना त्यांतील वैगुण्यांचाही निर्देश केला. नव्यांतल्या दोषांची जाणीव करून दिली तसा त्यांतला चांगला भागहि दाखवून दिला. रंगभूमीच्या पिछेहाटीची त्यांनीं केलेली मीमांसा नाट्यव्यवसायांतल्या कलावंतांना जशी मार्गदर्शक ठरेल तशीच रंगभूमीच्या प्रगतीच्या दृष्टीनं त्यांनीं प्रकट केलेले विचारहि त्यांना माननीय वाटतील. पु. लं. च्या भाषणांत येऊन गेलेल्या मुख्य मुख्य मुद्यांचा नुसता उल्लेख करीन म्हटलं तरी विवेचनाची मर्यादा अपेक्षेबाहेर जाईल. तथापि कांहींचा त्रोटक निर्देश करणं मला आवश्यक वाटतं.

इतर क्षेत्राप्रमाणंच नाट्यक्षेत्रांतहि उत्पन्न झालेल्या परंपरा, नित्यशः निर्माण होत असलेल्या नव्यानव्या संस्कारांपासून अन् उलथापालथीपासून

इतर कलांप्रमाणे नाटकालाहि न राखतां येणारी अलिप्तता, नाटक ही जीवनसंघर्षापासून दूर नेणारी पळवाट नसून त्या संघर्षाला तोंड देण्याची ताकद निर्माण करणारा एक समर्थ कलाप्रकार आहे हे ज्यांना ओळखतां आलं अशांनाच थोर नाटकार म्हणून मिळणारा सन्मान, आपली भूमिका स्वच्छ राहण्यासाठी कलानिर्मितीमागली प्रेरणा आणि प्रयोजन स्पष्ट असण्याची आवश्यकता, वाढत्या औद्योगिक प्रगतीचा नाट्यव्यवसायावर घडून येणारा सुपरिणाम, भोंवतालच्या परिस्थित्यनुसार विचारांत व अभिरुचींत होणारा बदल...अशा किती तरी गोष्टींची अतिशय मनमोकळेपणानं पु. लं. नीं चर्चा केली आहे.

बंडखोरीतूनच नव्या नव्या परंपरा उदयाला येत असतात, आजची परंपरा कालच्या बंडखोरांनीं सुरू केलेली असते आणि आजचे बंडखोर उद्यांच्या परंपरेचा पाया घालतात या जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत अनुभवाला येणाऱ्या नियमाला नाट्याचं क्षेत्रहि अपवाद असू शकत नाहीं हे पु. लं.चं विधान केवळ भूतकाळावरच नजर खिळवून बसलेल्या जुन्याच्या अभिमान्यांनीं जरूर विचारांत घेण्यासारखं आहे. त्याचप्रमाणे सुधारणेच्या कैफांत आचरटपणालाच आधुनिकता म्हणून संबोधणाऱ्या तथाकथित क्रांतिकारकांना त्यांनीं दिलेल्या कानपिचक्याहि रंगभूमीच्या प्रगतीच्या दृष्टीनं उपयुक्त नि उपकारक ठरतील अशाच विधायक स्वरूपाच्या आहेत यांत शंका नाहीं ! या मुद्याचं स्पष्टिकरण करतांना त्यांनीं एक मजेदार उदाहरण दिलं आहे. ते म्हणतात, “ आधुनिकता ही अंतरंगांतली हवी. गणपतीच्या मूर्तीला बुशकोट चढवायचा ही आधुनिकता नव्हे. हा आचरटपणा झाला. पण त्याच गणेशाच्या धार्मिक अधिष्ठानाचा साम्राज्यशाहीला विरोध करणारे ज्वलंत विचार मांडायला उपयोग करून घेणं हे टिळकांनीं गणेशपूजनाच्या परंपरेला दिलेलं नवं वळण होतं.”

प्रगति आणि केवळ निराळेपणाची हौस यांतील फरक सुधारणावाद्यांना कळला पाहिजे, प्रगति आणि फॅशन यांचा तोंडावळा सारखाच असला तरी दोहोंतलं मूलभूत अंतर सुज्ञांना ओळखतां आलं पाहिजे हे याच संदर्भात पु. लं.नीं प्रकट केलेले विचार मननीय नाहीत असं कोण म्हणेल ?

नाटक आणि संगीत यांच्या अन्योन्य संबंधाविषयीं त्यांनीं व्यक्तविलेला

अभिप्रायहि उद्बोधक आहे. संगीतामुळं मराठी नाटकांना उतरती कळा लागली, संगीत नाटकांमुळचं मराठी रंगभूमीच्या प्रगातीला पायबंद बसला असे आक्षेप कधी कधी कानावर येत असतात. यावर पु. लं. चा खुलासा असा की, मराठी नाटक हें संगीतामुळं ठार झालं नाही, संगीताच्या अतिरेकामुळं, त्याचा 'ओव्हर डोज' झाल्यामुळं तें गुदमरल्यासारखं झालं होतं इतकंच. संगीतानं मराठी नाटक तारलं, त्याला चिरसंजीवन मिळालं अशीच पु. लं. ची धारणा आहे. नाटकांतल्या नाट्याचं महत्त्व न ओळखतां, त्याला गौण स्थान देऊन संगीतावर भिस्त ठेवणारे अन् नाटकाला मैफलीची कळा आणणारे नाटककार व नट यांची जसजशी गर्दी होऊं लागली तसतशी रंगभूमीला विपन्नावस्था येऊं लागली, संगीत हा मराठी रंगभूमीला मिळालेला शाप आहे किंवा काय असा प्रश्न पडण्याइतकी तिची दुर्दशा झाली हें पु. लं. नीं केलेलें निदान शंभर टक्के बरोबर आहे. रंगभूमीचं यश घसरगुंडीला लागण्याचीं आणखी कांहीं कारणं असतील, पण संगीत नाटकापुरती पु. लं. नीं केलेली ही मीमांसा चुकीची आहे असं म्हणतां येईल काय? संगीताला ऐसपैस वाव मिळावा म्हणून नाटकांतल्या महत्त्वाच्या प्रवेशांनाहि कातर लागू लागली. प्रेक्षकांकडून वन्समोअर उपटण्याच्या निटाळी मिळवण्याच्या मोहापायीं नाट्य आणि संगीत याबाबतचं नटाचं तारतम्य सुटत चाललं आणि गिरकीच्या तानेच्या भेंडोळ्यामागून भेंडोळीं गळ्यांतून काढतांना खुद्द गाणारे अन् ऐकणारे कासावीस होऊं लागले; आणि मग साहजिकच, धड मैफल नाही अन् नाटकहि नाही असा पांच पांच सहा सहा तास चालणारा हा प्रकार पाहात बसण्यापेक्षां अडीच तीन तासांत आटोपणारीं, खऱ्याखऱ्या अर्थानं नाट्याचं दर्शन घडविणारीं आटोपशीर नाटकं रंगभूमीवर यायला हवीं असं सुबुद्ध प्रेक्षकांना वाटूं लागलं तर यांत त्यांचं कुठं चुकलं?

नाटकाला घातक ठरलेल्या संगीताच्या या अतिरेकाला अनुलक्षून पु. ल. मिष्किलपणें म्हणतात, "गाणाच्या नटांना किती वेळ गावं आणि नाट्य-संगीत कसं गावं ह्याचं सोयरसुतक राहिलं नव्हतं. त्यामुळें लग्नाच्या मांडवांत वधूवरापेक्षां सनईवाल्याचाच बोभाटा अधिक झाला...कलेला अत्यावश्यक असलेला बांधेसूदपणा सुटला, औचित्य सुटलं..." या अविवेका-

६२ : असे हे पु. ल.

मुळं नाट्यसंगीतवाल्यांच्या पदरीं जें अपयश आलं त्याबद्दलहि पु. लं. नीं अशाच मिष्किल शब्दांत त्यांची संभावना केली आहे. ते म्हणतात, “चांगलं नाट्यसंगीत गेलं, नाटक गेलं आणि हातीं नांदीपूर्वीं घालायच्या धुपाचं धुपाटणं आलं. आतां ह्यांत संगीत नाटकाचा काय दोष ?”

नाटकांत स्वगतं असावीत कीं असूं नयेत या संबंधींहि आजवर पुष्कळच भवती न भवती झाली आहे. आधुनिक नाट्यतंत्राचा बडीवार माजविणाऱ्यांनीं स्वगतावर बहिष्कार टाकलेला दिसून येतो. पण स्वगतांचा कौशल्यानं उपयोग केल्यास तें नाट्योत्कर्षास बाधक न ठरतां साहाय्यकच ठरणार आहे असा पु. लं. नीं पक्ष मांडला आहे. स्वतःशीं केलेला एक मोकळा विचार म्हणजे स्वगत हें तत्त्व नटानं ध्यानांत ठेवल्यास त्याचं स्वगत हें कृत्रिम न वाटतां स्वाभाविकच वाटेल, उलट स्वतःच्या आवाजाची केवळ पळेदारी दाखविण्यासाठीं तो स्वगताचा दुरुपयोग करूं पाहील तर मात्र तें कृत्रिम ठरेल, अशा आशयाचा त्यांनीं दिलेला इशारा विशेष महत्त्वाचा आहे.

आणखी कितीतरी गोष्टींच्या बाबतींत त्यांनीं धोक्याचा लाल कंदील दाखविला आहे, किती तरी समस्यांची हळुवारपणें उकल करून दाखविली आहे, नाट्याशीं निगडित असलेल्या व्यावसायिकांच्या नि कलावंतांच्या-पुढें उभ्या असलेल्या किती तरी अडचणींचा सहानुभूतीनं विचार केला आहे. सारांश पु. लं.चं हें अध्यक्षीय भाषण म्हणजे नाट्यक्षेत्रांत मुशाफरी करूं इच्छिणाऱ्या प्रवाशांना—मग ते प्रेक्षक असोत, नट असोत, नाटककार असोत वा निर्माते असोत—एखाद्या दीपस्तंभासारखं वाटल्याविना राहणार नाहीं !

नाट्यकलेसंबंधीं आस्था बाळगणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीनं पु. लं. चं हें सविस्तर भाषण समग्र वाचावं अशी माझी त्यांना आग्रहाची सूचना आहे. नाट्याविषयींचा पु. लं. चा दृष्टिकोण विशद केल्यानंतर, त्यांच्याच भाषणांतला आणखी एक लहानसा उतारा देऊन हा मुद्दा आटोपता घेतों. नाटककारांनीं अन् नटांनीं नाट्यकलेची आराधना करतांना कोणकोणत्या गोष्टीकडे अवधान ठेवायला हवं यासंबंधीं विवेचन करतांना ते म्हणतात—

“—सूचकता हें जरी साहित्याचें सौंदर्य वाढवणारें लक्षण असलें तरी

नाट्यवाङ्मयांत मात्र दुर्बोधतेच्या प्रांतांत शिरणारी सूचकता उपयोगाची नाही. नाटकाचा स्वभाव आंतल्या गांठीचा असून चालत नाही. नाटकाचा स्वभाव फार मोकळा असावा लागतो. सूचकता केव्हांहि सुंदरच पण ती दुर्बोधतेच्या बोळांत शिरली की, प्रेक्षकाची दिशाभूल होते. पण फार ठळकपणाहि कृत्रिम वाटतो. संतांनी वेदांत सोपा केला, नाटककाराला मनुष्यस्वभावाची गहन कोडीं सोपीं करून मांडावीं लागतात. चित्रे स्पष्ट हवींत पण बटबटीत नव्हे. साऱ्या नाट्यमय घटना घडवून सहज घडल्यासारख्या दाखवायच्या, नटानें मोठ्यानें ओरडून गर्दीपुढें बोलायचें पण ओरडल्याचा भास न करतां, प्रकाशयोजना हवी, पण ती कशी आणि केव्हां केली यावर प्रकाश न पाडतां, पदं हवींत पण ती गद्याची जवनिका दूर सारून संगीताच्या दालनांत केव्हां शिरली हें न कळतां, अभिनय हवा, पण तो तद्रूपतेचा साक्षात्कार घडवीत, तद्रूपता हवी पण ती साऱ्या जाणिवान्चा लगाम न सोडतां, मानवी स्वभावांचीं द्वंद्वें हवींत पण स्वभावाच्या असंख्य छटांचीं इंद्रधनुष्यें दाखवीत. लोकशिक्षणाला ना नाही, पण नाट्यवस्तूंत मिसळून आलें तरच...”

यावरून नाट्याकडे पाहण्याचा पु. लं. चा दृष्टिकोण किती चोखंदळ, किती बारकाईचा आहे हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

कलेकडे वा जीवनाशीं निगडीत असलेल्या कोणत्याहि महत्त्वाच्या विषयाकडे पु. ल. कोणत्या दृष्टिकोणांतून पाहतात या संबंधीं आतांपर्यंत मी थोडं बहुत विवेचन केलं. यावरून एक गोष्ट सहजपणें आपल्या लक्षांत येते ती ही कीं साहित्य, संगीत, नाट्य, राजकारण या बाबतींत नवें जुनं असा भेद न करतां चांगलं कोणतं, वाईट कोणतं, विधायक कोणतं, विध्वंसक कोणतं याचाच त्यांनीं प्रथम विचार केला. जें टिकाऊ असेल त्याचा स्वीकार करून टाकाऊ असेल तें रद्दीत काढून टाकलं. बरं वाईट ठरविणारे पु. लं. जवळ कोणते निकष आहेत याची मला कल्पना नाही. बहुधा शास्त्री पंडितांनीं ठरविलेल्या पुस्तकी कसोट्या त्यांच्याकडे नसाव्यातच. रत्नपारखी नुसत्या नजरेनं हिऱ्याचं पाणी जोखतो, वसंताची चाहूल लागायला कोकिलेला पंचांगाचा आधार घ्यावा लागत नाही, भ्रमराला सुगंधाच्या चाऱ्याचा ठावठिकाणा दाखवून घ्यायला वाटाड्याची आवश्यकता भासत

नाहीं. पु. ल. नाहि चांगल्या वाईटांतलं अंतर कळायला बाह्य साधनाची आवश्यकता वाटत नसावीं असा माझा कयास आहे. उपजत प्रेरणेच्या बळावर त्यांना ही निवड करतां येत असली पाहिजे ! अर्थांत यासाठीं अंतःप्रवृत्तीवर आधीं खूपच संस्कार झालेले असले पाहिजेत यांत शंका नाहीं. “ प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ” असं थोरामोठ्यांच्या कार्याकार्य विवेकासंबंधीं पूर्वसूरींनीं म्हणून ठेवलं आहे त्याचा तरी दुसरा अर्थ काय आहे ?

उत्कृष्ट गायकी कोणती ? जी काळजाचा ठाव घेईल ती ! उत्कृष्ट काव्य कोणतं ? जें अंतर्यामांत भावभावनांचा कल्लोळ उठवितं तें ! उत्कृष्ट नट कोणता ? जो प्रेक्षकांना एकाच जागीं चार चार तास खिळवून ठेवतो तो ! सुंदर चित्र कोणतं ? टायटल न वाचतां हि ज्याचा अर्थ सहज आकलन होऊं शकतो तें ! उत्कृष्ट भाषाशैली कोणती ? जिच्यांतला आशय शब्दांच्या शेवाळानं झांकून गेलेला नसतो ती ? खरी राजनीती कोणती ? साम-दाम-दंड-भेद यांपैकीं ज्या वेळीं जी उपयुक्त ठरेल, जिचा अवलंब करून राष्ट्राचं अस्तित्व अन् अस्मिता अबाधित राखतां येईल ती !... अशा त्रिकालाबाधित कसोट्या स्वतःपाशीं बाळगणाऱ्या पु. ल. ना पंडिती कसोट्यांचा आश्रय घेण्याची आवश्यकता तरी कां वाटावी ? सद्सद्विवेक बुद्धीचा निर्णय हा अंतिम निर्णय पु. ल. मानतात; म्हणूनच ते कोणत्याहि गटाच्या, पक्षाच्या अगर संप्रदायाच्या आहारीं जाण्याचं टाळू शकतात; त्यांचीं मतं एककल्लीं, एकांगी वाटत नाहींत तीं त्यांच्या संतुलित, समतोल दृष्टिकोणामुळंच !

यामुळंच भिन्नभिन्न व्यवसायांतल्या, भिन्नभिन्न आवडीच्या अनेक व्यक्तींशीं ते जिव्हाळ्याचे संबंध जोडू शकले, अनेकांचं प्रेम संपादन करू शकले. ‘ गण-गोत ’ या अलीकडेच प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या ग्रंथाची नुसती अनुक्रमणिका पाहिली तरी त्यांचा ‘ लोकसंग्रह ’ केवढा अफाट आहे, किती वैचित्र्यपूर्ण आहे याची बरीचशी कल्पना येऊं शकते. पु. ल. ना लहानपणीं पोस्टाचीं तिकिटं जमविण्याचा छंद होता कीं नाहीं कुणास ठाऊक, पण माणसं जमविण्याचा हा छंद त्यांनीं बाळगणापासूनच जडवून घेतला असल्याच्या अनेक साक्षी, अनेक पुरावे आजमितीला उपलब्ध आहेत.

त्यांनीं जिव्हाळा लावलेल्या नि लावून घेतलेल्या या आप्तविस्तरांत मात्रा

मोजणारे कवि आहेत, तसे मात्रा उगाळणारे वैद्यहि आहेत, रसिकांकडून 'दाद' घेणारे कलावंत आहेत, तशीं अंगी असलेल्या कलांची दाद न लागू देणारीं मुकीं माणसंहि आहेत. टेका धरणारे बजवय्ये आहेत तसे टेका घेणारे कंचाटदार आहेत, अध्यात्मावर ग्रंथ रचणारे वेदान्ती आहेत तसे फळीवर ग्रंथ रचून ठेवणारे पुस्तकविक्रेते आहेत, विश्वकल्याणाची चिंता वाहणारे प्रेषित आहेत तसे यमनकल्याणाच्या धुंदीत वावरणारे सूरलोभी आहेत, सारांश, पु. लं.जवळ स्नेहाच्या धाग्यानं बांधलेल्या अशा अनेक 'चिजांचा' फार मोठा भरणा आहे. या साऱ्या चिजांत विविधता असली, वैचित्र्य असलं तरी सर्वांत हमखास आढळून येणारं एक मोठं साधर्म्य आहे—तें म्हटलं म्हणजे त्यांच्यांतली माणूसकी ! त्यांच्यांतलं सौहार्द !

पु. लं. ना सुरांशतकाच सुहृदांचा सहवास प्रिय आहे असं त्यांच्या-संबंधानं कुणी तरी म्हटल्याचं मला स्मरतं. शंभर टक्के खरं आहे त्याचं तें म्हणणं !

असं आहे पु. लं. चं व्यक्तिमत्त्व ! बहुरंगी, बहुदंगी ! मानवतेवर नि कलात्मतेवर सारख्याच उत्कटतेनं प्रेम करणारं. एखाद्याच्या ठिकाणीं माणूसकी असली अन् कलेचा अंशहि नसला तरी पु. ल. पंदरीचे वारकरी चंद्र-भागेच्या वाळवंटांत उराउरी भेटतात तशी कडकडून त्याला मिठी मारतील.

मानवतेवरील या प्रगाढ प्रेमासुळंच त्यांच्या व्यक्तिमत्वाला जसं मोल आलं आहे तशीच त्यांच्या वाङ्मयालाहि आगळी शोभा आली आहे.

लहानपणापासून प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देण्याचे वारंवार प्रसंग येत गेले, पण उपजत विनोदबुद्धीमुळं त्या प्रसंगांतला कडवटपणा त्यांना पचवितां आला. निरीक्षणानं, व्यासंगानं त्यांच्या विनोदबुद्धीची धार तीक्ष्ण होत गेली आणि एखाद्या शस्त्रवैद्याच्या कौशल्यानं ते समाजपुरुषांच्या विकृतीवर विनोदबुद्धीचं हत्यार चालवूं लागले. इतका निर्मळ, इतका निरागस, प्रसन्न विनोद यापूर्वी महाराष्ट्राला कुणी दिला नाही.

पण पु. लं. ना याबद्दल गर्व नाही. उलट, कोल्हटकर, गडकरी, चिं. वि. जोशी, अत्रे यांच्या खांद्यावर उभं राहतां आल्यामुळंच आपणाला आजू-बाजूचं जग दिसूं शकलं अशी त्यांची मनोमन श्रद्धा आहे.

लीनता हा आणखी एक दुर्मिळ गुण त्यांच्या ठिकाणीं प्रकर्षानं वास करीत आहे. मात्र हा विनय पुढ्यांच्यांच्या विनयासारखा हंगामी नाही. निवडणुका संपल्या कीं नेत्यांची विनयशीलताहि विराम पावते ! तशी पु. ल. ची नम्रता उपरी वाटत नाही. त्यांना राष्ट्रपतीकडून पद्मश्री हा बहुमनाचा किताब मिळाला तेव्हां त्यांच्या ठिकठिकाणच्या चाहत्यांनी त्यांचा जाहीर सत्कारसमारंभ आयोजित करण्याचं मनांत आणलं होतं. पण पु. ल.नीं त्या सर्वांना उद्देशून एक जाहीर निवेदनच प्रसिद्ध केलं अन् त्यांत असले समारंभ घडवून आणूं नयेत म्हणून आग्रहाची विनंति केली. तें निवेदन असं होतं—

“ भारत सरकारनें मला पद्मश्री केलें आणि त्यानंतर साहित्य अकादमीनें माझ्या ‘व्यक्ति आणि वल्ली’ या पुस्तकास पारितोषिक दिलें. ह्या प्रसंगीं मला अनेक परिचित आणि अपरिचित हितचिंतकांचीं अभिनंदनपर पत्रे आणि तारा आल्या. पत्रकारांनींहि वर्तमानपत्रांतून जाहीरपणें आनंद व्यक्त केला. त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे. त्यानंतर माझा जाहीर सत्कार करण्याबाबत बऱ्याच संस्थांनीं इच्छा व्यक्त केली आहे. या संस्थांच्या भावनांबद्दल मला मनोमन आदर आहे. परंतु अशा प्रकारचा जाहीर सत्कार करून घेणें मला प्रशस्त वाटत नाही. माझ्याविषयींच्या सद्भावना पत्ररूपानें अथवा अन्य तऱ्हेनें यापूर्वीं अनेकांनीं व्यक्त केलेल्याच आहेत. भारत सरकारनें केलेला गौरव हा भारतीय जनतेनें केलेला जाहीर सत्कार म्हणूनच मी अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक स्वीकारला आहे. तरी माझ्या जाहीर समारंभाचें निराळें आयोजन कुठल्याहि व्यक्तीनें अगर सार्वजनिक संस्थेनें करूं नये अशी मी नम्रपणें प्रार्थना करतो. कृपया कोणीहि गैरसमज करून घेऊं नये ही विनंति. ”

पु. ल. च्या नम्रतेचा असाच आणखी एकदां प्रत्यय जनतेला आला तो त्यांनीं पाकआक्रमणाच्या वेळीं ब्लड बॅकेला भरघोस आर्थिक साहाय्य केलं त्या प्रसंगाच्या निमित्तानं. एका जाहीर सभेंत त्यांच्या या दातृत्वाबद्दल गौरव करतांना त्यांना कुणी तरी दानशूर म्हणून संबोधलं. तेव्हां उत्तरादाखल भाषण करतांना ते म्हणाले, ‘हा कार्यक्रम मी एकट्यानें केला आहे असें सांगितलें जातें. पण माणूस एकटा कधींच नसतो. तो गर्दीतला एक

असतो. या कार्याला अनेकांचा हातभार लागला आहे. या प्रसंगी 'दानशूर' वगैरे विशेषणें मला लावूं नयेत. तें लावलें कीं उगीचच मला पोट सुटलेल्या मारवाड्यासारखं वाटायचं !'

पु. लं. च्या या उत्तरांत मिष्किलपणाची झाक असली तरी त्यांतच त्यांच्या नम्रपणाचाहि आढळ होत नाही काय ? मात्र हा नम्रपणा कुठंहि वाक्रेल असा विनकण्याचा नाही ! वाकायचा तिथंच वाकतो. भारतपाक युद्धाच्या वेळीं सरकारनं शेवटीं जें अवसानघातकीं धोरण स्वीकारलं त्याबद्दल त्यांनीं अत्यंत कडक शब्दांत निषेध व्यक्त केला होता. बहुधा महाराष्ट्र टाईम्सच्या अंकांत तें वक्तव्य प्रसिद्ध झालं असावं. पु. लं. सारख्या मेणाहून मऊ वाटणाऱ्या माणसांत वज्राचाहि विध्वंस करील असं काठिण्य विधात्यानं कुठं तरी लपविलेलं असतं हें अशा वेळीं प्रत्ययाला येतं.

आपणाला व्यवहारांतलं कळत नाही असं पु. ल. कधीं कधीं म्हणत असतात. पण याचा पडताळा सुनीताबाई- त्यांच्या पत्नी- कधीं येऊंच देत नाहीत. कारण सारा व्यवहार त्याच पाहात असतात. परटाला समज देण्यापासून तो पाट्याला सूचना देण्यापर्यंतची सारी जबाबदारी सुनीताबाई-चीच ! पु. लं. ना यांतलं कांहीं कळत नाही म्हणून नव्हे, तर त्यांना लेखनवाचनासाठीं, नाश्र्यप्रयोगासाठीं, भाषणाच्या तयारी-साठीं भरपूर स्वास्थ्य अन् वेळ मिळावा म्हणून ! परवानगीवांचून नाश्र्यप्रयोग करणाऱ्या हैशी मंडळीवर (कायद्याला धाड्यावर बसवणं हीहि हौसच !) वॉरंट बजावण्यासारख्या गोष्टीपेक्षां गाणं बजावण्याकडे अन् बाजारभावांतल्या चढउतारापेक्षां स्वरांच्या आरोहावरोहाकडे आपल्या यजमानांनीं लक्ष दिल्यानंच जगाचं भलं होणार आहे अशी त्यांची प्रामाणिक श्रद्धा आहे. जुन्या जमान्यांतल्या मोठमोठ्या पुरुषांच्या सहधर्म-चारिणींवर पानं वाढण्यापलीकडे फारशी जबाबदारी येऊन पडत नसे, पण सुनीताबाईची नेटका प्रपंच करून दाखविण्याची क्षमता इतकी उदंड कीं, कंपोजला गेलेल्या, पतिराजाच्या पुस्तकाचीं पानं अपक्षेबाहेर 'वाढल्यावर' त्या आपत्तीला कसं तोंड द्यायचं यावरहि त्यांना उत्तम तोडगा काढतां येतो ! 'गृहिणीतच्चिवः सखी.. ' वगैरे कलमं तर त्या उत्तम प्रकारें सांभाळतातच, शिवाय, प्हफकरेक्टर, टेलिफोनऑपररेटर, अकाउन्टंट वगैरे भूमिकाहि

‘सचिवः सखी—’ वगैरेच्या जोडीला घरांतल्या घरांत पार पाडीत असतात. पु. लं. च्या अपॉइन्टमेंट्स् ठरविणं, त्यांच्या नाट्यप्रयोगाच्या मानधनाचा हिशेब ठेवणं, त्यांच्या हस्तलिखिताचीं सुवाच्य अक्षरांत प्रत तयार करणं, आल्या गेल्याचं आदरातिथ्य ठेवणं... एवढा प्रचंड व्याप त्या कसा काय सांभाळूं शकतात तें परमेश्वरालाच ठाऊक ! अन् हें सारं भांड्यांना पोचे न येऊं देतां किंवा पदविन्यासांतल्या नेहमींच्या ‘वजनांत’ कांहीं एक फरक पडूं न देतां !

हीं संसारकृत्यं सांभाळून ‘गडकरीदर्शन’, ‘राजमाता जिजाबाई’, ‘वाऱ्यावरची वरात’ यांसारख्या मुक्त नाट्यांतून नीटसपणें भूमिका वठवून दाखविण्याइतका त्यांना कसा काय वेळ मिळतो हें तर षण्मासींचा वायदा देऊनहि न उलगडण्यासारखंच कोडं आहे. हें तो देणें ईश्वराचें, दुसरें काय ? ब्रिटिशांच्या अमदानींत सुनीताबाईंनीं राष्ट्रीय आंदोलनांतहि सक्रिय भाग घेऊन आपल्या व्यक्तित्वाचा आणखी एक उज्ज्वल पैलू निदर्शनास आणून दिला होता हें किती जणांना ठाऊक आहे ?

पत्नीप्रमाणंच पु. लं.च्या दोन्ही धाकट्या बंधूंना कलेची नितांत आवड आहे. रमाकांतांनीं चित्रकलेंत व अभिनयांत नैपुण्य मिळविलं आहे. उमाकांतांना अभिनय व दिग्दर्शन कलेंत विशेष गोडी आहे. ह्या दोन्ही भावांनीं पु. लं. च्या नाटकांत व वाऱ्यावरच्या वरातीसारख्या मुक्त नाट्यांत लहान-मोठ्या भूमिका करून त्यांच्या यशाचा वाटा उचलला आहे.

बाळपणीं या तिन्ही सुपुत्रांवर केलेल्या सुसंस्कारांतून अंकुरलेला कर्तृत्वाचा वृक्ष फळींफुलीं बहरतांना पाहून पु. लं. च्या मातुःश्रींना जें समाधान वाटत असेल, केल्या श्रमांचं चीज झाल्याच्या जाणिवेनं जी प्रसन्नता वाटत असेल तिचं शब्दांनीं कुठंवर वर्णन करावं ?

पन्नाशीच्या उंबरठ्यावर पाऊल पडायला पु. लं. ना. अद्याप थोडा अवकाश आहे. धांवपळीचा, अनिश्चितपणाचा, उपार्जनासाठीं उपसाव्या लागणाऱ्या कष्टांचा काळ संपून ते आतां जीवनांत स्थिरावल्याचीं सुचिन्हं दिसत आहेत. ‘तुझे आहे तुजपाशीं’ मधील काकाजींच्या शब्दांत सांगायचं झाल्यास त्यांना आतां आपला खरा ‘सूर’ सापडला आहे. महेशिलीला इथून खरा मजा येणार असा रंग दिसूं लागला आहे.

आतांपर्यंत शाब्दिक ' विटांची ' चाळ बांधीत आलेला हा कलावंत आतां नुकतांच सान्ताक्रुझला खऱ्याखुऱ्या विटांच्या स्वतःच्या मालकीच्या बंगल्यांत राहण्यास गेला आहे. स्वकर्णार्जित कमाईतून थोड्याच अवधींत आधुनिक सुखसोयींनीं सुसज्ज अशी सुंदर, प्रशस्त वास्तु पु. लं. नीं उभी करावी याचा त्यांच्या चाहत्यांना अभिमान वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. पण या संदर्भांत अति उच्च, अति उदात्त पातळीवरून प्रवचन करणारे कांहीं वेदान्तीहि निघालेच. " लेखकाला मानसन्मान, कीर्ति, प्रसिद्धि मिळण्यांत तसं कांहीं वाईट नाहीं, पण त्यानं घर बांधण्याइतका पैशाचा हव्यास बाळगावा हें मात्र..." वगैरेसारखा उद्गार या संबंधांत काढून बोधीवृक्षाखालीं कामिनी-कांचनाविषयींचा साक्षात्कार झाला तो जणू आपणालाच अशी ऐट आणणारे कांहीं महात्मे मला ठाऊक आहेत. लेखक म्हटला कीं, त्याच्या धोतराला गांठी असल्या तरी चालतील, पण त्यानं गांठीला पैसा बाळगतां कामा नये अशा उपदेशाचीं तुळशीपत्रं बरोबर घेऊन फिरणाऱ्या असल्या मुनिसत्तमांना पु. लं. नीं तरी काय उत्तर द्यावं ?

लेखकानं आजन्म दारिद्र्याचा वसा घेऊन जीवन कंठावं, मिंधेपणानं, अंग चोरून, खालच्या मानेनं वावरल्याप्रमाणं जगांत वागावं, हा संकेत त्यांना साफ नामंजूर आहे. बंगला, मोटार, नोकर-चाकर पदरीं न बाळगायला लेखकानं क्रीणतंच पाप केलेलं नसतं, जीवनांतल्या यच्चयावत् सुखोपभोगांवर त्याचाहि इतरांइतकाच अधिकार आहे. भोग भोगण्यांत कसलंच पाप नाहीं, भोगांच्या आहारीं जाण्यांत पाप आहे असं त्यांचं रोखठोक तत्त्वज्ञान आहे. या तत्त्वज्ञानांत काय चूक आहे हें मला तरी कळत नाहीं. पण मला या मुद्याचा इथं विशेष ऊहापोह करावयाचा नाहीं. पु. लं. च्या व्यक्तिमत्वाचा परिचय करून देणारं हें विवेचन आटोपतं घेतांना मी त्यांच्या असंख्य चाहत्यांच्यावतीनं एवढंच म्हणेन, पु. लं. ना खूपखूप ऐश्वर्य, संपत्ति लाभो, आम्हांला त्याचा हेवा नाहीं. आमचा त्यांना एवढाच आग्रह असेल, त्यांनीं खूप लिहावं, इये मराठीचिये नगरी हास्याचा सुकाळु करून सोडावा आजपर्यंत मराठी रसिकांना दिला तसा अभिजात, निर्मळ विनोद यापुढेंहि सतत देत जावा, आजपर्यंत निर्माण केल्या तशा सुरेख व्यक्तिरेखा यापुढेंहि रेखाटाव्यांत, कृष्णाकांठीं कुंडल, गडकरीदर्शन, बटाऱ्याची चाळ, वाऱ्या-

७० : असे हे पु. ल.

वरची वरात, हंसविण्याचा माझा धंदा यासारखे नित्य नवे नवे प्रयोग करीत राहावे; आणि हे सारं करायला ऐश्वर्याच्या जोडीला परमेश्वरानं त्यांना उदंड आयुष्य द्यावं !

□□□

वाङ्मय विवेचन

भाग दुसरा

- भाषा शैली

गाण्याला जसा एक विशिष्ट ढंग असतो तसा लेखकाच्या लेखनालाहि असतो. त्यालाच शैली असं म्हटलं जातं. मनांतले विचार, भाव प्रकट करण्याची विशिष्ट पद्धति म्हणजेच शैली. ही विचारांची अभिव्यक्ति ज्या शब्दांच्या साहाय्यानं होते त्यांची चोखंदळ निवड, विचाराच्या अगर भावनेच्या परिणामकारकतेला पोषक होईल अशी लहान मोठ्या वाक्यांची रचना, त्यांतून प्रतीत होणारी लयबद्धता व नादमाधुर्यादि गुण या सर्वांचा सुसंवादी मेळ जमला की, त्यांतून शैलीचा जन्म होतो. अर्थात् या साऱ्या गोष्टींची जाणीव असण्याइतकी लेखकाची प्रतिभा आधीं संस्कारसंपन्न असायला हवी. म्हणजेच त्याचं व्यक्तिमत्व अनुभवांनीं व विचारांनीं संपन्न नि समृद्ध असावयास हवं. म्हणूनच इंग्रजी साहित्यांत “ Style is the man ” (माणसाची शैली म्हणजेच त्याचं व्यक्तिमत्व) अशी शैलीची स्थूल मानानं व्याख्या केली आहे.

मनुष्याच्या स्वभावाचा त्याच्या लेखनशैलीशीं निकटचा संबंध आहे. त्याच्या मनोधर्माचे सारे गुणदोष त्याच्या शैलींत प्रतिबिंबित झालेले असतात. शैली ही अंगावर घातलेल्या कपड्यासारखी नसते, तर ती शरीराच्या कातडीसारखी असते, असं कार्लाईलनं म्हटलं आहे तें मनुष्याचं व्यक्तिमत्व व त्याची शैली यांतील अविभाज्यता लक्षांत घेऊनच.

लेखकाचे विचार अगर भावना वाचकाच्या अंतःकरणापर्यंत जाऊन भिडावयाच्या असतील तर शैलीला गौण स्थान देऊन भागावयाचं नाही. उलट पक्षीं शैलीलाच महत्त्व देऊन विषयाला गौण लेखणं, किंवा त्याची उपेक्षा करणं हेहि समजसपणाचं ठरणार नाही. विषय आणि अभिव्यक्ति या दोन्हीकडे जो समतोलपणानं पाहील तोच खरा चतुर लेखक म्हटला पाहिजे.

पु. लं. च्या ठिकाणीं हें चातुर्य निश्चित आहे, म्हणूनच त्यांच्या साहित्य-सृष्टींतला ' वागर्थ ' पार्वतीपरमेश्वरासारखा अभिन्न वाटतो, एकरूप वाटतो. दोन्हींची योग्यता सारखीच. अर्थगौरव आणि सहजसुंदर भाषाशैली यांत कुणी कुणाला ' अळंकारिलें ' हें सांगतां येणं कठीण आहे !

अर्थात त्यांच्या शैलींत ही सहजता नि सुंदरता सहजासहजी आलेली नाही; इतर प्रतिभासंपन्न लेखकांप्रमाणं त्यांनाहि परिश्रमांतरच ती साध्य झालेली असणार यांत कांहींच शंका नाही. पण मघाशीं मी म्हटल्यांप्रमाणं या शैलीमागं लेखकाचे कष्ट आहेत तसं त्याचं संपन्न व्यक्ति-मत्वहि आहे हें विसरून चालणार नाही. " Style should be the reflection of mind and temper, you will cultivate a good style only by being yourself good ' (शैलींत मनाचं, स्वभावाचं प्रतिबिंब पडावयास हवं. चांगली शैली साध्य करणं म्हणजेच चांगलं व्यक्तिमत्व घडवणं होय.) या अभिप्रायांतलं मर्म, पु. लं.च्या व्यक्ति-मत्वाची जसजशी ओळख होऊं लागते तसतसं नीटपणें ध्यानांत येऊं लागतें. त्यांच्या लेखनांतला सुस्पष्टपणा, सौंदर्य, उदात्तता, सहानुभाव; हा सारा त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचाच परिपाक असल्याची जाणीव होऊं लागते. त्यांचं साहित्य वाचीत असतांना मला तर गटेचं शैलीच्या बाबतींतलं एक मार्मिक विधान राहून राहून आठवत असतं. त्यानं म्हटलं आहे—

“ Altogether the style of a writer is a faithful representative of his mind; therefore, if any man wishes to write clear style let him be first clear in his thought, and if any would write in a noble style let him first possess a noble soul. ”

(कोणत्याही लेखकाची लेखनशैली म्हणजे त्याच्या अंतर्विश्वाचा यथा-तथ्य आविष्कार असतो. आपल्या लेखनांत प्रासादिकता यावी, सुबोधपणा यावा असं एखाद्या लेखकाला वाटत असेल तर प्रथम त्यानं आपल्या विचारांत स्पष्टता आणण्याचा यत्न करावयास हवा. आणि लेखनशैलींत उमेदपणा प्रतीत व्हावयास हवा असेल तर प्रथम लेखकाच्या मनावर उमेदपणाचे संस्कार होणं आवश्यक आहे.)

पु. लं. च्या लेखनशैलीत (आणि वक्तृत्वशैलीतहि) मार्मिकता, जिव्हाळा, कलात्म वृत्ति, सौंदर्यदृष्टि, कल्पकता, बहुश्रुतपणा या सर्व गुणांचं आपणांस प्रत्यंतर मिळतं. याचाच अर्थ हे सारे गुण त्यांच्या व्यक्तिमत्वांतून शैलीत आविर्भूत झाले आहेत.

शैलीत लेखकाचं अंतरंग प्रकट होत असलं तरी तें प्रकट करतांना आशयाचं महत्त्व दृष्टीआड करून भागणार नाहीं हें मघाशीं मी सांगितलंच. पण कित्येक लेखक या बाबतींतलं तारतम्य सांभाळीत नाहीत. आशय यथार्थपणें प्रकट होवो न होवो, आपल्या शैलीचा दिमाख पाहून वाचक स्तिमित झाले म्हणजे झालं, अशा ईर्ष्येन असले 'अहंभावी' लेखक केवळ शैलीच्याच नादीं लागतात आणि लेखनांत अलंकारप्राचुर्य, जाडजूड, भारदस्त शब्दांची योजना अगर शुद्धिकरणाच्या भट्टींत तावून सुलाखून काढलेल्या शब्दांचा भरणा करून कृतकृत्य झाल्याचं फसवं समाधान अनुभवीत असतात. स्वतःच्या सौंदर्याची अभिमानपूर्वक जाणीव ठेवून पदोपदीं त्याचा तोरा मिरविणाऱ्या एखाद्या रूपगर्वितेच्या वृत्तीप्रमाणं त्यांचा हा सोस असतो!

आशयाचं अवधान न ठेवतां अलंकार काय किंवा भारदस्त शब्द काय, यांचा वापर म्हणजे शैली नव्हे, ते केवळ भाषेचे बाह्य उपचार होत, वर-वरचीं आभूषणं होत ही वास्तुस्थिति असल्या लेखकांना ध्यानांत घेण्याची कधींच आवश्यकता वाटत नाही. कुंडींतल्या रोपट्यावर कुठल्या तरी झाडाचीं फुलं तोडून मांडण्यापैकींच हा उपरेपणाचा प्रकार आहे याचा त्यांना दादहि नसते. रोपट्याचा जीवनरस शोषून घेऊन त्यावर उमललेल्या कळींत व त्या रोपट्यांत जी एकात्मता, जी स्वाभाविकता प्रत्ययाला येते तशी आशयांतून उत्स्फूर्त झालेल्या, त्याच्याशीं सुसंपादित्व राखणाऱ्या शैलींतून जाणवावयास हवी.

शैली ही साहित्याला अलंकृत करते खरी, पण तो अलंकार कर्णाबरोबरच जन्म पावलेल्या कवचकुंडलांसारखा त्याच्याशीं एकजीव झालेला असावयास हवा, तरच तो साहित्याला उपकारक ठरतो, शोभादायक ठरतो !

भाषेच्या सौंदर्याला साहाय्यक होणाऱ्या अलंकारादि बाह्यगुणांनीं नटलेल्या भाषापद्धतीला संस्कृत साहित्यशास्त्रांत रीति (Diction) अशी संज्ञा आहे. पण रीति आणि शैली (Diction and Style) या दोन

गोष्टी एक नव्हेत, हें नीटसं ध्यानांत न घेतल्यामुळंच बहुतेक लेखक रीती-लाच शैली मानण्याचा प्रमाद करीत असावेत !

पु. लं. नीं केवळ शैलीचा लाहो धरला नाही, शैलीइतकंच आशयाशी इमान राखल्यानंच आपली लेखनकामाठीं धन्य होणार आहे असा त्यांना भरवंसा आहे. म्हणूनच प्रवासांतले विविध अनुभव सांगावयाचे असोत, मैफलीचं वर्णन करावयाचं असो, नाही तर एखाद्याचा स्वभावविशेष शब्दांकित करावयाचा असो, ते मूळ विषयाचं अवधान कधींहि सुटूं देत नाहीत. दुडीवर दुडी ठेवून मोकळ्या हातांनीं चालणाऱ्या, नामदेवांच्या दृष्टांतांतल्या गुर्जर स्त्रीचं ' कर्मकौशल ' त्यांच्या लेखणींत आहे. घर आकाशांत कितीहि उंच गेली तरी तिचं लक्ष घरांतल्या आपल्या पिलांवर असतं असं म्हणतात. पु. लं.च्या प्रतिभेलाहि घारीचा हा ' दृष्टिकोण ' पूर्णपणें आत्मसात करतां आला असं म्हणूं या हवं तर ! किंवा त्यांच्या आवडत्या विषयांतलं उदाहरण देऊन सांगायाचं झाल्यास असं म्हणतां येईल, मूळ षड्ज कायम ठेवून त्यांच्या अनुसंधानानं सप्त स्वरांचा गोक गुंफण्याचं कसब त्यांच्या लेखणीला साधतां आलं !

शब्दांच्या चपखल योजनेनं आणि विचारांचा वा भावनांचा परिपोष करणाऱ्या लयकारी वाक्यरचनेनं पु. लं. लेखनांत कसा रंग भरतात हे पाहण्यासारखं आहे. त्यांतच समर्पक दृष्टान्तांची पखरण, तळापासून सुळकनू पाण्याच्या पृष्ठभागापर्यंत उसळी मारणाऱ्या मासळीसारखी मध्येच डोकावणारी एखादी चमकदार कल्पना, कधीं पोट धरधरून हंसायला लावणारा अवखळ तर कधीं ओंठावर स्मितरेषा उमटविणारा सौम्य विनोद यांची भर पडल्यानं त्यांच्या भाषेला एक आगळाच डौल प्राप्त झाला आहे. विनोद हा त्यांच्या भाष्यांतला सर्वांत प्रभावी नि हुकमी बाण ! पण एवढी एकच शक्ति त्यांच्याजवळ आहे असं समजणं वस्तुस्थितीला धरून होणार नाही. विनोदाच्या जोडीला करुण, वत्सल, शृंगार इत्यादि रसांच्या मोहनास्त्रांनीं ते हां हां म्हणतां रसिकांना जिंकू शकतात. ' तुझे आहे तुजपाशी ', ' सुंदर मी होणार ', ' भाग्यवान ' वगैरे नाट्यकृति ' वाचतांना किंवा त्यांचे प्रयोग पाहतांना पु. लं. च्या रसवत्तेचं आपणाला दर्शन घडतं. तसंच त्यांच्या कांहीं कथा व व्यक्तिचित्रणं या लेखनप्रकारांतूनहि विविध

रसांची निष्पत्ति व परिपोष करणाऱ्या प्रतिभासामर्थ्याची कल्पना येते.

पु. लं. केवळ विनोदच निर्माण करू शकतात असा समज झालेल्या वाचकांचं किंवा प्रेक्षकांचं त्यांच्या प्रतिभेच्या इतर पैलूंकडे फारसं लक्ष जाऊं नये हा सर्वांत मोठा विनोद म्हटला पाहिजे. जुन्या जमान्यांतल्या नाटकांतील नायकाला नायिकेवर प्रेम करण्यापलिकडे, खलनायकाला नायिकेचा किंवा नायकाचा छळ करण्यापलिकडे आणि विनोदी पात्राला प्रेक्षकांना हंसविषयापलिकडे दुसरं कांहींच करतां येत नसे; तसं विनोदी लेखकाला लोकांना हंसविषयाखेरीज दुसरं कांहींच करतां येत नाही अशी वाचकांची वा प्रेक्षकांची समजूत झालेली असते कीं काय कुणास ठाऊक ? या पूर्वग्रहामुळेच 'तुका म्हणे आतां' हें आपलं पहिलं वहिलं नाटक रंगभूमीवर साफ कोसळलं अशी पु. लं. ना रास्त तक्रार करावी लागली.

त्यांच्या विनोदाचं स्वरूप यापूर्वीच्या प्रकरणांत थोडं बहुत विशद करून सांगितलंच आहे मी. त्यांच्या विनोदी लेखसंग्रहांच्या परीक्षणाच्या अनुषंगानं याच मुद्याचा थोडासा विचार करण्याचा माझा उद्देश आहे. तसंच इतर पुस्तकांचं समालोचन करतांना त्यांच्या आणखी कांहीं लेखनगुणांची चर्चा करण्याचा माझा मानस आहे.

पु. लं. च्या लेखनशैलीचे जे कांहीं प्रमुख विशेष मी वर निर्दिष्ट केले आहेत ते पुढील चर्चेतून सोदाहरण स्पष्ट करण्याचं मी ठरविलं असल्यामुळे तूर्त इथंच थांबू या.

वाङ्मय विवेचन

विनोदी लेखसंग्रह

- खोगीर भरती
- नस्ती उठाडेव
- बटाट्याची चाल
- गोळा बेरीज
- असा मी असा मी

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वयंसेवक
४९२९२ वि: ४९२५
१९२५ से दि: १९९६

(**निरनिराळ्या** नियतकालिकांत येऊन गेलेल्या एकंदर सतरा विनोदी लेखांचा 'खोगीर भरती' हा संग्रह १९४६ सालीं प्रसिद्ध झाला. त्यापूर्वी पु. लं. च्या नांवावर 'तुका म्हणे आतां' हें फक्त एकच नाटक प्रसिद्ध झालं होतं. त्यानंतर गेल्या वीस वर्षांत, 'नस्ती उठाठेव', 'बटाऱ्याची चाळ' आणि 'गोळा बेरीज' हे आणखी तीन विनोदी लेखसंग्रह प्रकाशित झाले. 'असा मी असा मी' हेंही विनोदपूर्ण स्फुट लेखनाचं संकलन असलेलं आणखी एक पुस्तक १९६४ सालीं प्रसिद्ध झालं. १९४६ ते १९६६ सालापर्यंतच्या वीस वर्षांच्या अवधीत पु. लं. च्या विनोदबुद्धीचा कसकसा विकास होत गेला, विनोदासाठीं निवडलेल्या विषयांत व त्यांच्या मांडणींत कसकसं वैचित्र्य नि विविधता येत गेली हें वरील पांचीं पुस्तकांच्या साहाय्यानं पाहणं मोठं मनोरंजक व उद्बोधक ठरणार आहे. गेल्या दोन वर्षांत पु. लं. नीं दिवाळी अंकांसाठीं लिहिलेले पण अद्याप पुस्तकरूपानं प्रसिद्ध न झालेले असेहि आणखी कांहीं विनोदी लेख वरील साहित्याच्या जोडीला मी चर्चेसाठीं घेणार आहे.)

खोगीर भरतीतील एकूण सतरा लेखांपैकी 'नाटक कसें बसवतात?' हा पहिला अनुवादित लेख सोडला तर बाकीचे सर्व स्वतंत्र आहेत. त्यापैकीं सात लेख साहित्यांतील कुप्रथा व आचरट कल्पना यांचा उपहास करणारे असून तीन लेख संगीताच्या क्षेत्रांतील अवास्तव फॅशनस अन् फॅड्स यांचा उपरोधपूर्ण शैलीनं समाचार घेणारे आहेत. एक राजकीय प्रश्नावरलं मुक्त छंदांतलं काव्य असून बाकीच्यांत समाजजीवनांतल्या या नाहीं त्या विसंगतीवर लेखकानं अचुक बोट ठेवलं आहे. 'नाटक कसे बसवतात?' हा कॅरेल कॅपेकच्या "How a play is produced" या लेखाचा अनुवाद असला तरी त्याला परकेपणाचा कुठंहि वास येऊं नये अशा

कौशल्यानं लेखकानं त्यांतील नाट्यव्यवसायविषयक वातावरण संपूर्णपणे आपल्याइकडील राखलं आहे. नाट्यकलेची यत्किंचित्हि ओळख नसतां केवळ पैशाच्या वा प्रसिद्धीच्या मार्गें लागलेले नाट्यव्यवसायांतील लोक-नाटककार, नट, दिग्दर्शक-त्या कलेचा कसा खेळखंडोबा मांडतात याचं उत्तम चित्रण पु. लं.नीं प्रस्तुत लेखांत केलं आहे. नट, वादक, कामगार यांच्यांतील हेवेदावे, स्वतःला नाट्यसृष्टींतला प्रतिब्रह्मदेव समजणाऱ्या दिग्दर्शकाची आढ्यताखोर वृत्ति, करुणरसप्रधान नाटक आपण लिहिलं असून नटांनी तें हास्यरसांत बुचकळून काढल्यावर आत्महत्येचा सोप्यांत सोपा उपाय कोणता याचा विचार करणारा विचारा नाटककार-या साऱ्यांचं मिष्किलपणानं केलेलं वर्णन वाचतांना पु. लं.च्या मार्मिकतेबरोबरच भाषा-प्रभुत्वाचा पडताळा आल्यावांचून राहात नाही. नाट्याचा 'दर्द' नसलेल्या मंडळींच्या हातीं नाटक सांपडल्यावर ते त्याचा कसा विचका करून टाकतात हें पु. लं.च्या शब्दांत पाहण्यासारखं आहे. लेखाच्या सुखातीलाच त्यांनीं असं म्हटलं आहे,

“नाट्याचा जन्म लोक समजतात तसा थेटरांत होत नाही. नाटककाराची धुरकटलेली अंधारी खोली ही नाटककाराची जन्मभूमि, तालीम हॉल ही कर्मभूमि आणि थेटर ही दहनभूमि ! त्या नाटकावरचे अखेरचे सर्व संस्कार तेथें व्हावयाचे !” ‘आणखी एकच प्याला’ या लेखांत, कोणत्याहि साहित्यकृतींतून शिष्टसंमत, परंपरागत अर्थांहून कांहीं तरी नवाच अर्थ शोधून काढल्याची ऐट आणणाऱ्या तथाकथित टीकाकारांचा मर्मभेद केला आहे. “आजचा युगप्रवर्तक टीकाकार मूल्यमापनाची इंग्रजी ‘टेप’ घेऊन उभा आहे आणि जुन्या टीकाकारांचीं हात घालून घेतलेलीं मापें चूक आहेत असें ठासून बजावीत आहे. ह्या नव्या मापानें घेतलेल्या कपड्यांत जुने कालिदासादि श्रेष्ठ समजले गेलेले साहित्यिक पुरे उघडे पडले आहेत. अभिज्ञान शाकुंतलांत नाट्यगुण नाहीत, कुमारसंभवांत नाविन्य नाही, मेघदूतांतल्या विरही यक्षांत कांहींच पाणी नाही आणि विक्रमोर्वशीयापेक्षां विक्रया कोडोलीकर आणि मिस उर्वशी येरूरकरांनी ह्यांचा शृंगार अधिक अभिजात आहे. . .हें नवें मूल्यमापन कुठल्याहि सुज्ञ वाचकांस सहज पटण्यासारखें आहे.”

यांतील टीकेची टोपी कुणाकुणाच्या डोक्याला फिट्ट बसते हें ज्यांचं त्यानं पाहून प्यावं ! 'आठवणी : साहित्यिक आणि प्रामाणिक' या लेखांत माणसाच्या मृत्यूनंतर त्याला मोठेपणा चिकटवून त्याच्याबद्दल जाहीर हुदंके देणाऱ्या नि आठवणींचं छापील कौतुक करणाऱ्या उत्साही कार्यकर्त्यांची संभावना केली आहे. इजिती 'ममी' सारखे कीर्तीचा मसाला भरून थोर माणसांचीं नांवे टिकविण्याचे त्यांच्या गोतावळ्याचे अनेक 'उप-द्वयाप' पाहिले कीं, लेखकाला त्यांची कींव येते आणि मग तो पुढील शब्दांत असल्या लोकांच्या खटाटोपांचं वर्णन करतो—

“साठी सोहाळ्याचीं जिवंतपणीं झालेलीं कौतुकें अपुरी होतात म्हणून मेल्यावरसुद्धां 'स्मारकग्रंथ आणि आठवणी' ह्यांचें एक छापील कौतुक प्रसिद्ध करून त्याचे गट्टे सेक्रेटरीच्या घरांतल्या बंबफोड लाकडाच्या बरोबर एकदां माळ्यावर पडलें कीं, असल्या उत्साही लोकांचे ताबूत दुसरा असलाच थोर चर्चेपर्यंत थंडे होतात आणि तो प्रसंग आला कीं, पुन्हां तोच मोहरम सुरू—तोच हैदोसदुळा आणि स्मारकग्रंथाचे तेच कागदी डोले !!”

'महाराष्ट्रांतील सहानुभाव संप्रदाय' या लेखांत 'सहा अनुभवांवर' अधिष्ठित झालेल्या संप्रदायाचं दर्शन घडविताना पु. लं नीं आपल्या मिष्किलपणाचा चांगलाच प्रत्यय आणून दिला आहे. अनुभवशून्यता, अनुल्लेख, अनुकरण, अनुत्साह, अनुद्योग आणि अनुदारता या षड्गुणांवर आधारलेल्या या संप्रदायाचा एकेक विशेष वाचतांना लेखकाच्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेचं राहून राहून नवल वाटूं लागतं. महानुभावकालीन वाङ्मयांतील भाषेची सहीसही नकल करण्याचं त्याचं चातुर्य केवळ अपूर्व म्हटलं पाहिजे. वाङ्मयाच्या प्रांतांत परस्पर प्रशंसा करून प्रतिष्ठा मिळविणाऱ्याचा प्रचलन उपहास करताना त्यांनीं महानुभावांच्या भाषेची कशी हुवेहूव ऐट आणली आहे ती पहा. ते म्हणतात—

“उध्मेही लग्नू : खर स्तुतिपाठकू : खरें उध्मासि भणितले : रूप तर तुझेचि अति गोमटें : उध्मे खराप्रति भणितले : खरशिरोमणे तूं गंधरवू : खरवीरा तव स्वरू मधुरतरू : वरहाड तोत्रले : लग्नविधि संतोखें जाहला.”

याच लेखांतून या भाषेच्या अनुकरणाचा आणखी एक नमुना उद्धृत करण्याचा मला मोह होत आहे. धर्माधर्माविषयीं गुरुशिष्यांत संवाद चालूं आहे असा प्रसंग कल्पून पु. लं. नीं तो पुढीलप्रमाणें रंगविला आहे—

“ एकदां जगूमट्ट बहुलीकरें स्वामिये पुशिले : धर्मू अधर्मू या भीतरी भेदू कोणता : स्वामिये भणितले : हें कुकडीयेचें अडें देख : गुरुवासरी ह्यासि न भक्षिजें हा धर्मू : गुरुवासरीहि भक्षिजें हा अधर्मू : यज्ञोपवीताचें किल्लीयेने अडें भेदिजे हा सनातन धर्मू : इतकें बोलोनी शिष्या बृहादायिसे स्वामियेचें मुखीं ओतिलेलें अडें स्वामियें भक्षिलें : कारण तो तर आश्रमधर्मू : कैसा : स्वामिये भणितले : रे मूढा या भीतुरीं ‘आ’ करण्याचेचि श्रमू शिष्यें पुशिलें हा आश्रम धर्मू तेधवा तो आश्रमधर्मू : । ”

कोणत्याहि भाषेची सहीसही नक्कल करण्याची विलक्षण हातोटी पु. लं. ना साधली आहे. लेखकाच्या लेखनशैलीची, बखरीतल्या भाषेची, खेडवळ माणसाच्या मराठी बोलीची त्यांतल्या बारीकसारीक लकवीसह ते कमा-लीच्या सफाईनं नक्कल वठवूं शकतात. ‘महाराष्ट्रांतील सहानुभाव संप्रदाय’ हा लेख आणखी एका कारणामुळं वाचकांच्या लक्षांत राहतो तो त्यांतील प्राचीन वाङ्मयाची समीक्षा करणाऱ्या टीकाकारांच्या विविचेनपद्धतीच्या आविर्भावामुळें. ‘एका नूतन अमूल्य ग्रंथावरील अभिप्राय’ आणि ‘आणखी एक रस’ हे लेखहि वाङ्मयीन टीकेच्या विशिष्ट धाटणीची नक्कल म्हणून निरंतर स्मरणांत राहतील.

पांडित्याचा आव आणून शब्दांचा फापट पसारा मांडणाऱ्या अन् मणभर शब्दांतून कणभर अर्थांचं भूस निष्पन्न करणाऱ्या टीकाकाराच्या विद्वत्तेचं बेगड ओरखडून काढायला विनोदाइतकं दुसरं कोणतंच ‘बासन’ प्रभावी ठरणार नाही हें अशा वेळीं पटतं.

‘आणखी एक रस’ या लेखांतहि साहित्यशास्त्राच्या प्रांतांत नवा सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याची लेखकानं आणलेली ऐट लक्षांत घेतांना वाचकांना गुदगुल्या होतात.

‘गायनी कळा’, ‘विसंगत संगीत’ आणि ‘सुरंगा सासवडकर’ हे तीन लेख संगीतविषयक असून त्यांपैकी पहिल्या दोन लेखांत संगीतासुरांच्या कांहीं बेताल लीला वर्णन करून सांगितल्या आहेत. आपणाला गाण्यांतलं कळतं असा दावा करणाऱ्यांपैकीं बहुतेकांचे संगीताचे कान त्या विषयावर चर्चा करण्याइतपतच बेताचे असल्यामुळें या क्षेत्रांत सुरेलपणाऐवजीं चिर-चिरेपणा दिवसेंदिवस कसा येत चालला आहे, ‘बावगीत’ वाल्यांनीं आपला आवाज उठविल्यामुळें बिचाऱ्या खानदानी गायकांची कशी गळ-

चेपी होत आहे, गीतांतील शब्दांतून नाद राहोच, पण अर्थ निष्पन्न होण्याचीहि कशी मारामार पडत आहे, यासंबंधीच्या पु. लं. नीं वर्णन केलेल्या कांहीं सुरस आणि चमत्कारिक कथा वाचीत असतांना वाचकांना हास्याच्या उकळ्या फुटतात तशा त्या त्यांना चटक्याहि देऊन जातात ! संगीताच्या अवनतीबद्दल अंतर्मुख मनानं वाचकांना विचार करायला लावण्याचं केवढं तरी सामर्थ्य या चारसहा पानीं लेखांत दडलं आहे. जीवनांत काय किंवा संगीतांत काय, औचित्यविवेक उरला नाही म्हणजे त्याला कसं कळाहीन स्वरूप येतं हा पु. लं. नीं या दोन्ही लेखांतून मांडलेला विचार चिंतनीय नाही असं कोण म्हणेल ? संगीताची 'चाल' चलणूक बिघडविण्याचं श्रेय संपादन करणाऱ्या या मानकऱ्यांत ग्रामोफोन कंपनी, रेडिओवाले, सिनेदिदृशक आणि दादर, माटुंगा विभागांत पोत्यांनीं मिळणाऱ्या, गायनमास्तरांकडून महिन्याकांठीं तीन रुपये भावानं गायनाचा रतीब पदरीं पाडून घेणाऱ्या उपगायिका या साऱ्यांचाच समावेश होतो हें पु. लं.चं मत कोणीं अमान्य करील असं वाटत नाही. भक्त दामाजीच्या बायकोला गातां गातां गळ्यांतून पंजाबी तुकडा फेकायला लावून मंगळवेढ्याचं लाहोर करून सोडणारी मराठी गाण्यांत शिरलेली पंजाबी कलाकुसर, गाण्याची चाल भावनानुकूल वा अर्थानुकूल असायला हवी हें मत धाब्यावर बसवून त्याला हव्या तशा ढंगाच्या लावण्यांत येणाऱ्या चाली, 'दे हाता शरणागता' गाऊन झाल्यावरहि, 'आतां एखादं झकासपैकीं लाईट होऊन जाऊं द्या बुवा !' अशी गायकाला होणारी फर्माईश वगैरे प्रकारांसंबंधीं पु. लं.नीं प्रगट केलेले विचार लक्षांत घेतांना त्यांच्या मार्मिकतेबरोबरच सूक्ष्म निरीक्षणाचं कौतुक वाटूं लागतं.

'सुरंगा सासवडकर' या लेखांत गायकीचं रसग्रहण करण्याच्या निमित्तानं स्वतःच्या आलंकारिक भाषेचं प्रदर्शन करून ना धड भाषाविलास ना धड संगीताचा आस्वाद अशा त्रिशंकूच्या पदवीला पोहोचलेल्यांना भूमीवर आणून सोडायचा पु. लं. नीं ह्दय प्रयत्न केला आहे. संगीतसमीक्षकांच्या निरर्थक शाब्दिक कोलांटउड्यांचा हा नमुना पाहा—

“सुरंगाकडे पाहिल्यावर ती मूर्तिमंत संगीतकलाच चालत आली आहे असें मला वाटलें. तिच्या चालण्यांत डौलदार झपतालाचा आविष्कार होता.

“ एकदां जगूमट्ट बहुलीकरें स्वामिये पुशिले : धर्मू अधर्मू या भीतरी भेदू कोणता : स्वामिये भणितले : हें कुकडीयेचें अडें देख : गुरुवासरी ह्यासि न भक्षिजें हा धर्मू : गुरुवासरींहि भक्षिजें हा अधर्मू : यज्ञोपवीताचें किल्लीयेने अडें भेदिजे हा सनातन धर्मू : इतकें बोलोनी शिष्या बृहादायिसे स्वामियेचें मुखीं ओतिलेलें अडें स्वामियें भक्षिलें : कारण तो तर आश्रमधर्मू : कैसा : स्वामिये भणितले : रे मूढा या भीतुरीं ‘ आ ’ करण्याचेचि श्रमू शिष्यें पुशिलें हा आश्रम धर्मू तेधवा तो आश्रमधर्मू : । ”

कोणत्याहि भाषेची सहीसही नकळ करण्याची विलक्षण हातोटी पु. लं. ना साधली आहे. लेखकाच्या लेखनशैलीची, बखरीतल्या भाषेची, खेडवळ माणसाच्या मराठी बोलीची त्यांतल्या बारीकसारीक लकवीसह ते कमा-लीच्या सफाईनं नकळ वठवूं शकतात. ‘ महाराष्ट्रांतील सहानुभाव संप्रदाय ’ हा लेख आणखी एका कारणामुळं वाचकांच्या लक्षांत राहतो तो त्यांतील प्राचीन वाङ्मयाची समीक्षा करणाऱ्या टीकाकारांच्या विविचेनपद्धतीच्या आविर्भावामुळें. ‘ एका नूतन अमूल्य ग्रंथावरील अभिप्राय ’ आणि ‘ आणखी एक रस ’ हे लेखहि वाङ्मयीन टीकेच्या विशिष्ट धाटणीची नकळ म्हणून निरंतर स्मरणांत राहतील.

पांडित्याचा आव आणून शब्दांचा फापट पसारा मांडणाऱ्या अन् मणभर शब्दांतून कणभर अर्थाचं भूस निष्पन्न करणाऱ्या टीकाकारांच्या विद्वत्तेचं बेगड ओरखडून काढायला विनोदाइतकं दुसरं कोणतंच ‘ वासन ’ प्रभावी ठरणार नाहीं हें अशा वेळीं पटतं.

‘ आणखी एक रस ’ या लेखांतहि साहित्यशास्त्राच्या प्रांतांत नवा सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याची लेखकानं आणलेली ऐट लक्षांत घेतांना वाचकांना गुदगुल्या होतात.

‘ गायनी कळा ’, ‘ विसंगत संगीत ’ आणि ‘ सुरंगा सासवडकर ’ हे तीन लेख संगीतविषयक असून त्यांपैकीं पहिल्या दोन लेखांत संगीतासुरांच्या कांहीं बेताल लीला वर्णन करून सांगितल्या आहेत. आपणाला गाण्यांतलं कळतं असा दावा करणाऱ्यांपैकीं बहुतेकांचे संगीताचे कान त्या विषयावर चर्चा करण्याइतपतच बेताचे असल्यामुळें या क्षेत्रांत सुरेलपणाऐवजीं चिर-चिरेपणा दिवसेंदिवस कसा येत चालला आहे, ‘ बावगीत ’ वाल्यांनीं आपला आवाज उठविल्यामुळें बिचाऱ्या खानदानी गायकांची कशी गळ-

चेपी होत आहे, गीतांतील शब्दांतून नाद राहोच, पण अर्थ निष्पन्न होण्याचीहि कशी मारामार पडत आहे, यासंबंधीच्या पु. लं. नीं वर्णन केलेल्या कांहीं सुरस आणि चमत्कारिक कथा वाचीत असतांना वाचकांना हास्याच्या उकळ्या फुटतात तशा त्या त्यांना चटकाहि देऊन जातात ! संगीताच्या अवनतीबद्दल अंतर्मुख मनानं वाचकांना विचार करायला लावण्याचं केवढं तरी सामर्थ्य या चारसहा पानीं लेखांत दडलं आहे. जीवनांत काय किंवा संगीतांत काय, औचित्यविवेक उरला नाही म्हणजे त्याला कसं कळाहीन स्वरूप येतं हा पु. लं. नीं या दोन्ही लेखांतून मांडलेला विचार चिंतनीय नाही असं कोण म्हणेल ? संगीताची 'चाल' चलणूक बिघडविण्याचं श्रेय संपादन करणाऱ्या या मानकऱ्यांत ग्रामोफोन कंपनी, रेडिओवाले, सिनेदिदृशक आणि दादर, माटुंगा विभागांत पोत्यांनीं मिळणाऱ्या, गायनमास्तरांकडून महिन्याकांठीं तीन रुपये भावानं गायनाचा रतीब पदरीं पाडून घेणाऱ्या उपगायिका या साऱ्यांचाच समावेश होतो हें पु. लं.चं मत कोणीं अमान्य करील असं वाटत नाही. भक्त दामाजीच्या बायकोला गातां गातां गळ्यांतून पंजाबी तुकडा फेकायला लावून मंगळवेढ्याचं लाहोर करून सोडणारी मराठी गाण्यांत शिरलेली पंजाबी कलाकुसर, गाण्याची चाल भावनानुकूल वा अर्थानुकूल असायला हवी हें मत धाब्यावर बसवून त्याला हव्या तशा ढंगाच्या लावण्यांत येणाऱ्या चाली, 'देहाता शरणागता' गाऊन झाल्यावरहि, 'आतां एखादं झकासपैकीं लाईट होऊन जाऊं द्या बुवा !' अशी गायकाला होणारी फर्माईश वगैरे प्रकारांसंबंधी पु. लं.नीं प्रगट केलेले विचार लक्षांत घेतांना त्यांच्या मार्मिकतेबरोबरच सूक्ष्म निरीक्षणाचं कौतुक वाटूं लागतं.

'सुरंगा सासवडकर' या लेखांत गायकीचं रसग्रहण करण्याच्या निमित्तानं स्वतःच्या आलंकारिक भाषेचं प्रदर्शन करून ना धड भाषाविलास ना धड संगीताचा आस्वाद अशा त्रिशंकूच्या पदवीला पोहोचलेल्यांना भूमीवर आणून सोडायचा पु. लं. नीं ह्दय प्रयत्न केला आहे. संगीतसमीक्षकांच्या निरर्थक शाब्दिक क्लोलांटउड्यांचा हा नमुना पाहा—

“सुरंगाकडे पाहिल्यावर ती मूर्तिमंत संगीतकलाच चालत आली आहे असें मला वाटलें. तिच्या चालण्यांत डौलदार झपतालाचा आविष्कार होता.

अबोली रंगाच्या साडींत घराणेदार अस्ताईचा गंभीर थाट होता. त्या-
वरच्या फुलांत मुरक्या, गिटकड्यांची आतषबाजी होती. शुभ्र मोत्यांच्या
साध्या हारांत भक्तिरसाची साधना होती तर लालभडक ब्लाऊज म्हणजे
अस्सल बनारसी कजरीची ऐट होती. तिचा किंचित् तिरपा भांग पाहिल्या-
नंतर, वर्ज्यस्वर क्वचित् लावल्यावर वाटणारी गंमतच जणू तिथें सरूप
होऊन आली आहे असें वाटे, तर तिचा एकूण बांधा पाहून ही मूर्तिमंत
बागेश्री किंवा बिलासखानी तोडी किंवा मालश्री किंवा जयजयवंती आहे
असें वाटलें. प्राध्यापक घोडपदेवांना (संस्कृतचे प्रोफेसर व संगीतांतील एक
जाणकार) ती गुजरी तोडीसारखी वाटली असें मला ते इंटरवलच्या वेळीं
म्हणाले..”

रागाचें विश्लेषण करणाऱ्या विद्वत्तेचा हा दुसरा नमुना आतां पाहा —

“ सुरंगाच्या मलुहाकेदारांत एक मोठा फरक होता. काळूबुवा मलुहाके
हा ठळक दाखवीत तर सुरंगा दाराचें अंग अधिक घेत होती..”

आणि या रसग्रहणाचा निकाल पुढील शब्दांनीं लागतो तो असा—

“ सुरंगाचें गाणेंहि कांहीं वाईट झालें नाहीं. तिच्यांत गोहरजानचा
ठसका नसला तरी मोगरीजानचा नखरा होता. जाईवाईचा नखरा नसला
तरी जुईवाईचा ढंग होता, आणि चमेलीवाईचा ढंग नसला तरी बकुला-
वाईचा थाट होता. तान दाणेदार नसली तरी घोसदार होती. आवाजाला
लेंच नसली तरी टीप होती. उच्चार स्वच्छ नसले तरी अस्वच्छ नव्हते.
आणि गाण्यांत रंगत नसली तरी साथसंगत चांगली असल्यामुळें पुढें मागें
ती एक चांगली गायिका होईल असें दुसऱ्या दिवशीं मी तिच्या आईला
सांगितलें..”

मुंबईसारख्या बेसुमारपणें वाढत चाललेल्या लोकवस्तीच्या शहरांत
राहण्याच्या जागेचा प्रश्न दिवसेंदिवस किती विकट होत चालला आहे हें
' न पेलणारी पगडी ' या लेखांत पु. लं. नी खुमासदारपणें सांगितलें आहे.
अगतिकतेमुळें भाडेकरूंच्या वांट्याला येणारे नानाप्रकारचे भोग, भाडे-
करूंच्या गरजूपणाचा गैरफायदा घेणाऱ्या घरमालकांचा बेदरकारपणा व
लहरीपणा— या साऱ्यांचें उत्तम चित्रण या लेखांत केळें गेलें आहे.

' भाषा शुद्धि- पण निराळी ' या लेखांत खमंगपणा आहे तसा थोडा

तिखटपणाहि आहे. लेखक, नट, शाळामास्तर, शेतकरी इत्यादींना कलेची सेवा, मळा फुलविणारा माळी, अन्नदाता वगैरे शब्दांच्या अफूच्या गोळ्या देऊन त्या गुंगीत स्वार्थी लोकांनी त्यांना वास्तवतेची वर्षानुवर्षे कशी जाणीव होऊं दिली नाही, त्यांना अज्ञानांत ठेवून त्यांच्या कलेचा, ध्येयवादाचा अन् भावडेपणाचा कसा गैरफायदा घेतला आणि त्यांना भुरळ घालणाऱ्या या फसव्या भाषेत शुद्धि करण्याची वेळ कशी येऊन ठेपली आहे यासंबंधीचे परखडपणानं आपले विचार मांडतांना पु. लं. नीं कुणाचाहि भीड मुलाजा ठेवला नाही. शाळामास्तरचं फुलमाळी म्हणून केलं जाणारं कौतुक म्हणजे स्वतःच्या पोटाच्या पोराना वेळेवर चारा घाळूं न शकणाऱ्या ह्या दुर्दैवी प्राण्याला गांवच्या पोराने चेहरे आणि मनं फुलविण्याचं काम देतांना वाटणारी मनाची खवखव जावी म्हणून दिलेला तो किताब आहे असं आपलं मत व्यक्त करून ते पुढें लिहितात, "...शाळेंत हीं फुलं फुलवत राहिला असतांना घरीं फुलके फुलण्याची अडचण पडूं लागल्याचा त्याला ज्या दिवशीं साक्षात्कार झाला त्याच दिवशीं 'मुलें हीं फुलें', 'शाळा हा बालमनांचा मळा' वगैरे प्रकारच्या भाषेत कांहीं तरी शुद्धि करायला पाहिजे अशी त्याला जाणीव झाली." मास्तरला शिक्षक म्हणावं कीं गुरुजी या तळमळीपेक्षां या भाषाशुद्धीची आज अधिक गरज आहे असं त्यांना पोटातिडकीनं वाटतं. साराच मध्यम वर्ग खोट्या भाषेच्या भुलभुलावणींत गुंतून पडल्यामुळं, साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी या गोंडस भुलथापेला भुलल्यामुळं त्या उच्च विचारसरणीच्या मोवदल्यांत फक्त दारिद्र्य, चाळींत दोन खोल्या आणि घरांत कांहीं शेर रद्दीच्या किंमतीच्या 'वाझ्याची अडगळ' एवढेंच मिळतें, या विदारक सत्यावर प्रकाशझोत टाकून पु. लं. नीं विनोदी लेखक म्हणजे समाजाला केवळ खुश करणारा खुशमस्कच्या नव्हे याची जाणीव करून दिली आहे.

म्हणूनच खोगीरभरतींतल्या लेखांचं स्वरूप सामान्यतः विनोदी असलं तरी कांहीं लेखांच्या सीमा निबंधाच्या सीमेला जाऊन भिडल्यासारख्या वाटतात. विसंगत संगीत, गायनी कळा, भाषाशुद्धि—पण निराळी, हे लेख अशाच प्रकारचे आहेत, 'पानवाला' हा लेख कोल्हटकर गडकऱ्यांच्या विनोदाच्या वळणावर गेला आहे. कोट्या, श्लेष, शब्दचमत्कृति इत्यादि

बाबतीत वरील दोन्ही विनोदाचार्यांच्या लेखनगुणांचा आदर्श समोर ठेवून पु. लं. नीं हा लेख लिहिला असावा असं वाटतं. लोकमाता (पण सापत्न) हा लेख विशिष्ट राजकीय संप्रदायांतील नेत्यांच्या 'मराठी'चा नमुना म्हणून उल्लेखनीय वाटतो.

कुणाच्याहि भाषेच्या धाटणीची पु. ल. कशी सहीसही नकळ करूं शकतात हें मागें तीन चार उदाहरणं देऊन मी स्पष्ट केलेच आहे. राजकीय पुढाऱ्यांच्या मराठीचा त्यांनीं पेश केलेला नमुना पुढें त्यांच्या विडंबन-कौशल्याविषयींच्या एका स्वतंत्र प्रकरणांत द्यावयाचा माझा विचार असल्यामुळं त्यासाठीं इथं मी जागा अडवूं इच्छित नाहीं.

'आदर्श समाजसेविका' यांतील पांढरपेशा, मध्यमवर्गीय ललनेच्या नाजूक साजूक देशसेवेचं दर्शन घडविलं आहे. दिवाणखान्यांतला गालिचा, फुलदाणी, रेडिओ याप्रमाणं समाजसेवा हीहि आल्यागेल्यांना अपूर्वाईनं दाखविण्यासारखी 'चीज' आहे असा समज करून घेतलेल्या समाजसेविकेचा परिचय करून देतांना पु. लं. नीं आणखी क्विती तरी गंमती जमतीं-कडे आपलं लक्ष वेधून घेतलं आहे. लिंबू-चमचा शर्यतींत चमच्यातून लिंबू खालीं पडल्याच्या क्षुद्र सबबीवरून सत्यभामाबाईंना त्या शर्यतींतलं बक्षीस नाकारणारी अनुदार मनाची बक्षीससमिति, (भगिनीसमाजाच्या स्नेह-संमेलनाच्या वेळीं बरणीभर लिंबांचं लोणचं सत्यभामाबाईंनीं दिलं असूनहि खालीं पडलेल्या एका लिंबासाठीं एवढा अन्याय अं!) छोट्या शोभासाठीं विणावयास घेतलेला मोजा, कलानंदाच्या तंद्रींत खूपच मोठा विणला गेल्या-मुळं, तो मधोमध फाडून सत्यभामाबाईंनीं त्याची आपल्या यजमानासाठीं बनविलेली माकड टोपी...अशा नाना प्रकारच्या विसंगति-विसंवादांतून सत्याभामाबाईंची व्यक्तिरेखा त्यांनीं रेखाटली आहे. 'खोगीरभरती' हा पहिला वहिला विनोदी लेखसंग्रह असूनहि त्यांच्या विनोदबुद्धीचे एकूण एक विशेष कमी अधिक प्रमाणांत त्यांत व्यक्त झालेले दिसून येतात. लेखनकामाठीच्या प्राथमिक अवस्थेंत कोणाहि विनोदी लेखकाला होणारा शाब्दिक विनोदनिर्मितीचा मोह पु. लं.नाहि व्हावा यांत कोणतंच नवल नाहीं. पण या मोहांतून लवकरच त्यांनीं आपली सोडवणूक करून घेतली आणि नंतरच्या आपल्या लेखनांतून कल्पनानिष्ठ, स्वभावनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ, विनोदनिर्मितीवरच ते कटाक्षानं भर देऊं लागले.

खोगीरभरतीनंतर प्रकाशित झालेल्या तीन-चार विनोदी लेखसंग्रहांतील (यांत सर्व लेखच आहेत असं नाही. कथा, विडंबनपर काव्य, प्रहसन, संगीतिका, ललितनिबंध इत्यादि प्रकारचें साहित्यहि समाविष्ट करण्यांत आलं आहे.) कांहीं निवडक लेखांच्या आधारानं मला हा मुद्दा अधिक स्पष्ट करून सांगतां येईल.

*

*

*

१९५२ मध्ये म्हणजे 'खोगीरभरती' नंतर सहा वर्षांनी 'नस्ती उठाठेव' हा दुसरा विनोदी लेखसंग्रह प्रसिद्ध झाला. या संग्रहांतील संगीत, साहित्य, नाट्य याबरोबरच सामाजिक जीवनाच्या इतर क्षेत्रांतील अनिष्ट प्रथा, नकली सुधारणा, दंभ वगैरे गोष्टींवर लेखकानं विनोदाचं हत्यार उचललं आहे. समाजसुधारणेस अनुकूल असलेला प्रखर बुद्धिवाद आणि जुन्या निष्ठा, जुनीं मूल्यं यांना जपणारी भावुकता यांचा समन्वय प्रस्तुत संग्रहांतील लेखांतहि झालेला दिसून येतो.

'संगीत चिवडामणि' हा या संग्रहांतील कमानं पहिला असलेला लेख गुणवत्तेच्या दृष्टीनं हि सर्वांत उत्कृष्ट ठरावा इतका सरस उतरला आहे. हंसवतां हंसवतां डोळ्यांत अश्रु तरळायला लावणारा हा लेख पु. लं. च्या सहृदय विनोदाचा नमुना म्हणून वाचकांच्या सदैव स्मरणांत राहिल. व्यवहारीं जगाशीं मुकाबला करूं न शकलेल्या एका संगीतोपासकाचा उतार वयांत दाणेदार तानेऐवजीं दाणे घातलेला मसालेदार चिवडा विकण्याशी कसा संबंध येतो, बांधलेल्या चिजांऐवजीं चिवड्याच्या बांधलेल्या पुड्या विकून त्याला कशी गुजराण करावी लागते याचं मोठं करुणरम्य चित्रण पु. लं. नीं या लेखांत केलं आहे. गाण्याच्या शिकवण्या करतांना दत्तबुवांना एकेक मासलेवाईक अनुभव आलेला असतो. एके ठिकाणीं एका मुलीला गाणं शिकवायला जायचे तेव्हां तिची संशयी आई मुलीला बुवांपासून बऱ्याच अंतरावर एका कोपऱ्यांत बसवून स्वतः तिथंच दोघांवर पहारा करीत बसे! फटकळ पण मानी स्वभावाच्या दत्तबुवांनीं एके दिवशीं ताडकन सांगून टाकलं तिच्या आईला, "पोरीच्या अबरुची भीति वाटत असेल तर शिकवणी बंद करा. नाही तर पोस्टांतल्या टेलिफोनवरून शिकवत जाईन!"

दुसऱ्या एका घरच्या शिकवणीचीहि अशीच अजब तऱ्हा होती. तिथल्या

सर्वांत थोरल्या मुलीला तें गाणें शिकवित. पण एखादे दिवशीं ती घरांत नसली कीं, तिच्याऐवजीं तिच्या धाकट्या बहिणीला अन् तीहि घरांत नसली म्हणजे तिच्या पाठच्या बहिणीला बुवांना शिकवावं लागे. कांहीं झालं तरी तास फुकट जातां कामा नये असं एकंदर मुलीच्या जन्मदात्याचं हिशेबी धोरण. एकदां तिन्ही मुली घरांत नव्हत्या. मातोश्रींना प्रश्न पडला. तास बुडाल्याची हळहळ त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटली. पण बुवांनीं लगेच तोंड काढली. ते म्हणाले, “ त्या कोणी नसतील तर तुम्ही बसा, आणि तुम्हांलाहि कुठं जायचं असेल तर तुमच्या स्वयंपाकीणवाईंना बसवा, चार दोन ओव्या शिकवून जाईन त्यांना ! ”

एका चिह्नर संस्थानिकाच्या पदरीं (आतां इतिहासजमा) दरबारी गायक म्हणून राहण्याचाहि योग त्यांच्या कुंडलींत होता. तिथं त्यांना आलेला अनुभव मागच्यांनाहि ‘ पैजा जिंके ’ अशा कोटींतला होता ! पु. ल. त्याविषयीं लिहितात,

“ सकाळीं श्रीमंतांच्या मातोश्रींना भूपाळी, काकड आरती, अभंग वगैरे म्हणून दाखवायचे, दुपारीं राणीसाहेबांच्या बरोबर दिलखवा वाजवायचा, (बुवांच्या भाषेंत खाजवायचा !) आणि खास प्रसंगीं श्रीमंतांना लावण्या ऐकवायच्या... एके दिवशीं राजेसाहेब त्यांच्या खड्या आवाजीवर खुश झाले आणि आपल्याबरोबर यापुढें शिकारींत ‘ हाके ’ घालायला येत चला असा सरकारी हुकूम झाला... ”

एकदां एका म्हातान्या सरदारणीची शिकवणी त्यांचेकडे चालून आली. गाण्यानं दमा बरा होतो असं त्यांच्या यजमानांना एका राजवैद्याकडून कळलं असल्यामुळं ते बुवाकडे ‘ केस ’ घेऊन आले होते. बुवा मनांत म्हणाले, “ नशीब ! पागेंतल्या घोड्यांना सुरांत खिंकाळायला शिकवा म्हणून नाही सांगितलें. ” पण तसं बोलून दाखविण्याची सोय नव्हती. त्यांनीं शिकवणी पत्करली. आणि मग ? मग काय झालं तें पु. लं. च्याच शब्दांत वाचायला हवं. ते लिहितात —

“ हें वैद्यकीय गाणें शिकवायला बुवा दोन चार महिने जात होते. ‘ सा ’ लावला कीं म्हातारी पाऊण तास खोकायची. एकदां पंचमापर्यंत जेमतेम मजल पोहोंचली आणि सुराला एक या हिशेबानें पांचहि प्राण तिच्या डोळ्यांत

गोळा झाले. दुसऱ्या दिवसापासून स्त्रीहत्येच्या पातकाच्या भीतीने शिकवणी सोडली. त्या शिकवणीला जातांना बुवा 'संगीताच्या विहजीटला' निघालों म्हणायचे."

शेतकी खात्याच्या एका प्राध्यापकानं बुवांचा गंडा बांधला तेव्हांहि बुवावर असेच हात टेकायची पाळी आली! निमूटपणें संगीत शिकायचं सोडून भलभलते प्रश्न विचारून बुवांना भंडावून सोडणाऱ्या त्या प्राध्यापकाविषयीं बुवा म्हणायचे, " ह्या लेकाला शेतकी कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून वापरायच्या ऐवजी बैल म्हणून कां नाहीं वापरीत ? नाहीं त्या भानगडी. "

बुवांना वैताग यावा असाच एकेक प्रश्न त्या प्राध्यापकाच्या डोक्यांतून उगवे ! कोमल पंचम कां नसतो ? भैरवी हें नांव कशावरून आलं ? सकाळचा राग संध्याकाळीं गायला तर काय होईल ? तालाचा आणि लयीचा संबंध काय ? ..अशा प्रकारचे ते प्रश्न होते. आणि एके दिवशीं तर त्यानं एक प्रश्नपत्रिकाच लिहून काढून ती बुवांपुढें टाकली अन् बजावून गेला, ' उद्यापर्यंत उत्तरं तयार ठेवा. ' यावर बुवांच्या मनांत विचार आला, ह्याच्या कानाखालीं घावं एक सणसणीत उत्तर ! पण त्यांनीं तें टाळलं. त्याचं कारण अन् नंतरचा सारा प्रसंग त्यांच्याच शब्दांत वाचण्यासारखा आहे—

"...पण त्याच्या अंगाला हात लावावासा वाटेना मला ! महा कळकट ! डोळ्यांतलीं चिपडं काढून हंबरल्यासारखं बोलतो ! मी प्रश्न वाचून ठरवलें कीं, शिकवणी गेली तरी हरकत नाही, पण ह्या शेतकीवाल्याची शेपटी पिरगाळल्याशिवाय वठणीवर यायचा नाही हा ! मी दणक्यांत पेपर सोडविला.

प्र. पहिला— स्वरांचीं अनुकंपनें कळल्याशिवाय गातां येईल असें तुम्ही कसें म्हणता ?

उत्तर- शरीरांतलें अन्न कसें पचतें हें मला अजूनहि ठाऊक नसून मला अजून बद्धकोष्टाचा विकार झाला नाही त्यावरून !

प्र. दुसरा- सकाळचे राग संध्याकाळीं म्हटले तर काय होईल ?

उत्तर- तुमच्या सुविद्य पत्नीचा झंपर तुम्ही घातलांत आणि तुमचा गंजिफ्रॉक तिला घालायला लावला तर जें होईल तेंच !

प्र. तिसरा- षड्ज, रिषभ, गंधार हीं नांवां कशीं आलीं ?

उत्तर- जनू, बंडू, तम्मण्णा वगैरे नांवे जशीं आलीं तशींच !

प्र. चौथा- लयीचा आणि तालाचा काय संबंध ?

उत्तर- शेतीचा आणि खताचा जो संबंध तोच ! ”

एखाद्या व्यक्तीच्या संभाषणांतून तिची व्यक्तिरेखा उभी करण्याचं असाधारण कौशल्य पु. लं. च्या लेखणीत आहे. फटकळ पण साध्या स्वभावाच्या दत्तुबुवांची व्यक्तिरेखा त्यांच्या स्वभावरेखनकौशल्याचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून मराठी साहित्यांत अजरामर होईल यांत शंका नाही.

व्यक्तिचित्रणाचं हें कौशल्य ‘व्यक्ति आणि वल्ली’ व ‘गणगोत’ या ग्रंथांत कळसाला जाऊन पोहोचलेलें आढळून येतं. दत्तुबुवांप्रमाणंच हरि कुरणे हा नवकविहि पु.लं. नीं आपल्या मिष्किल शैलीनं ‘औक्षवंत’ करून ठेवला आहे. नवकाव्यावरील नि नवकवीवरील टीकायज्ञांत आजवर सर्वांनींच आपापला ‘हवि’ दिला आहे, पण पु. लं. ची बरोबरी एकालाहि करतां आली नाही. समस्त नवकवींचा वस्त्रगाळ अर्क वाटावा असा हा हरि कुरणे त्यांनीं निर्माण केला आहे. विश्वाला हादरे द्यायला निघालेला हा नवकवि आपल्या मित्राला आपण पाहुणे म्हणून येणार असल्याचं पत्र पाठवितो तेव्हां त्यावर तारीख घालीत नाही आणि पाकिटावर तिकिटं लावीत नाही. असले परंपरागत क्षुद्र संकेत पाळायची त्याला आवश्यकता वाटत नाही ! दुर्बोधता हेंच आपल्या वाङ्मयाचं व्यवच्छेदक लक्षण आहे असं तो आपल्या मित्राला सांगतो. प्रा. हळेवाडीकरांच्या ‘गळकें पिंप’ या संग्रहावर अजूनहि जुन्या वाङ्मयाचे संस्कार असल्याचं तो बोलून दाखवितो.

“ सूर्य उगवला पश्चिम क्षितिजीं

रात्र कुंथली कुशीस वळतां

रेडिओंतलें मांजर मारी

एकच डोळा पळतां पळतां ”

या ओळींत यावी तशी अस्पष्टता अजून आली नाही असं त्याचं मत आहे. हाच आशय आपण कसा व्यक्त केला असता हें सांगतांना तो पुढील ओळी भिरकावून देतो -

“ सूर्य मारतो टांग आडवी

निशादेविला पूर्व पलंगीं

रेडिओतलें मांजर म्याऊं
ओरड करते जरा कुलंगी ”

या नवकवीच्या मित्राचे दुकानदार मालक त्याला ‘गवयी मास्तर’ म्हणून चुकून संबोधतात तेव्हां हा त्यांना ताडकून उत्तर देतो, “कोण गवयी? आजच्या जगांत गाणें? कवटीच्या भोपळ्याला मजांच्या तारा लावून त्यांच्यावर सूर लावावे लागतात तेव्हां गाणें निघतें!”

दुकानदार मालकाला वेगळीच शंका येते. ते नवकवीकडे चमत्कारिक नजरेन पाहून लागतात अन् मग त्याच्या मित्राला एका बाजूला नेऊन सांगतात, “हें बघ सद्दू, तूं तुझी दोस्ताला नरसोबाच्या वाडीला ने, दोन महिन्यांत दुरुस्त होईल बघ!”

आणि एके दिवशीं घरीं परतल्यावर नवकवीच्या मित्राला दारांत ही गर्दी दिसते! कविमहाशय रक्तबंबाळ अवस्थेंत दृष्टीला पडतात. तो प्रसंग लेखकानं असा वर्णन करून सांगितला आहे—

“मी तेथें पोहोंचल्यावर एकदम “हे पाहा सदोबा आले” असा गिल्ला झाला. त्यानंतर झालेल्या... समस्त स्त्रिया आणि उपस्थित पुरुष ह्यांच्या प्रचंड कोलाहलांतून मला समजलें कीं, हरि कुरण्याचे ‘व्यवच्छेदक लक्षण’ काय आहे हें प्रथम गंगव्यानें ओळखलें. दुपारीं ती रात्रींचीं भांडीं घासायला आली असतांना ह्यानें तिच्यापुढें उभें राहून आपली बहुजनसमाजाच्या हृदयाचीं पक्कड धेणारीं कवनें म्हणायला सुरुवात केली. तिनें भांडीं घासायला माती घेतल्यावर हा म्हणाला कीं, “तुझ्यापाशीं माती आहे नि माझ्यापाशीं मस्ती आहे.” भांड्याचें मांड्यांशीं यमक जुळवून असेंच कांहीं अभद्र बोलला आणि तिनें आपल्या अस्सल जानपद थाटांत ह्याच्या सवालाला जबाब दिले आणि तिथून प्रकरण पेटलें.”

आतांपर्यंत पु. लं. च्या साहित्यांतले जे उतारे वानगीदाखल मी उद्धृत केले आहेत तेवढ्यावरून त्यांच्या शैलीदार भाषेची कांहींशी कल्पना वाचकांना करतां येईल, पण ज्या लेखांतून अगर गोष्टींतून हीं वाक्यं मी घेतलीं आहेत त्यांचं खरं सौंदर्य कळायला मुळांतूनच हें साहित्य वाचायला हवं. फुलांतली एखादी पाकळी उस्कटून काढून तिच्यापासून त्या फुलाचं सौंदर्य जसं प्रतीत होणार नाही तसं एखाद्याच्या साहित्यांतली अधर्लीमधर्ली वाक्यं किंवा

परिच्छेद उद्धृत करून त्याच अस्सल स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत आणून देतां येणार नाहीं याची मला जाणीव आहे.

‘पत्रकार’ हा लेख कोल्हटकरांच्या त्याच मथळ्याच्या विनोदी लेखाची आठवण करून देणारा आहे. अतिशयोक्ति, उपरोध, उपहास वगैरे बाबतींत खास कोल्हटकरांनी वळण या लेखांत उतरल्याचें स्पष्टपणें जाणवतं. असं असलं तरी विषयाच्या मांडणींत पु. ल.चं स्वतःचं वैशिष्ट्य पुरेपुर प्रतिबिंबित झालं आहे. बाल्यमुलभ कल्पकतेतला अफाटपणा, वृत्तपत्रांतला मुद्राराक्षसाचा धुमाकूळ, गेल्या पिढीतल्या वृत्तपत्रीय अग्रलेखांच्या मथळ्यांचं केलेलं विडंबन हा सारा मालमसाला खास पु. ल. च्याच असल्या-मुळं प्रस्तुत लेखाचा खमंगपणा नि रुचकरपणा वाचक सहसा विसरणार नाहीत. ‘बटाट्याच्या चाळींतील सांस्कृतिक चळवळ’ या लेखांत मुंबईतील मध्यमवर्गीय स्त्रीपुरुषांच्या स्वभावांचे बारकावे मोठ्या मार्मिकतेनं पु. ल.नीं टिपले आहेत. माणसांच्या खुराड्यासारख्या दिसणाऱ्या त्या वास्तुविशेषांत हौशी ज्योतिष्यापासून, तों गुलहौशी गवयांपर्यंत सारे नमुने होते असं पु. ल. त्या चाळींतल्या रहिवाश्यांसंबंधीं सांगून लग्नेच पुढें पुस्ती जोडतात, “आज कित्येक वर्षे मानवांचीं हीं विविध रूपे त्या चाळीच्या गळक्या छताखालीं सुखासमाधानाने नांदून आपल्या वंशाचे दिवे दिवाळीच्या दुरूपाने वाढवीत होतीं.”

पु. ल.चं हें वर्णन मुंबईतल्या कोणत्याहि चाळींतल्या मध्यमवर्गीयांच्या जीवनाची कल्पना आणून देईल इतकं खोचक पण वास्तवपूर्ण उतरलं आहे. पिढ्यान् पिढ्यान् एकाच चाळींत राहणारीं, जगांत अनेक उलथापालथी, राजकीय, सामाजिक इत्यादि स्वरूपाच्या क्रांति होत असतांना त्यांचं सोयर-सुतक न बाळगणारीं, धुलक गोष्टींच्या बाबतींत हेवेदावे, मत्सर, वैर बाळगून एकमेकांना पाण्यांत पाहणारीं, कसलीहि महत्त्वाकांक्षा नसलेलीं, अल्पसंतुष्ट अशीं हीं मुंबईच्या चाळींतील माणसं पु. ल. त्यांच्या बारीक-सारीक लकवीसह समर्थपणें आपल्यासमोर उभीं करतात. बुद्धीनं, कर्तृत्वानं हीं सारींच माणसं ठेंगणीं आहेत, पण इतरांपेक्षां आपणांत आगळेपणा असल्याच्या समजुतीनं जो तो पळडालेला असतो. त्यांचं हें स्वयंकेन्द्रित्व पाहतांना आपणाला त्यांचा राग येत नाही, त्यांच्या थिड्या, संकुचित

जीवनक्रमाचं हंसू येतं अन् क्रीवहि ! आपणहि यांच्यापासून फार दूर नसल्याच्या जाणिवेनं वाचक अंतर्मुख होऊन विचार करूं लागतात हें या लेखाचं सर्वांत मोठं यश. ' इस्ती उठाठेव ' या लेखसंग्रहानंतर प्रसिद्ध झालेल्या ' बटाट्याची चाळ ' या तिसऱ्या लेखसंग्रहांत मुंबईकर मध्यमवर्गीयांच्या जीवनांतल्या आणखी किती तरी सूक्ष्म छटा पु. लं. नीं शब्दांकित केल्या आहेत.

' कल्याणच्या सुभेदाराची सून ' या लेखांत लेखकानं रेल्वेखात्यांत सरास चालत असलेल्या खाबूगिरीवर अन् वशीलेबाजीवर लख्ख प्रकाश टाकला आहे. ताशी दोन पैसे या दरानं फ्लॅटफॉर्मवर बसण्यासाठीं भिकाऱ्यांकडूनहि ' बक्षिसी ' उपटणारा, मऊ बिस्किटें पाठविल्याच्या सबबीवर कांहीं तरी कुरापत काढून मेसर्स खेमनारायण भगवतीचरणचं क्रेटरिंग काँट्रॅक्ट रद्द करून तें आपल्या मुलाच्या मेव्हण्याला देणारा अन् त्यांत रुपयाला दोन आणे पाती ठेवणारा सुभेदार मास्तर हा जनतेला लुबाडणाऱ्या टोळीचा म्होरक्या, बुकिंग क्लार्क वासुदेवम्, श्रतालाल तिक्रिट कलेक्टर, भिकू अण्णा तुपे (पार्सल क्लार्क) हे सुभेदाराच्याच प्रभावळींतले त्याचे पिच्ये—या साऱ्यांचाच कावेबाजपणा पु. लं. नीं मार्मिकपणानं वेशीवर टांगला आहे.

" माझी कै. (हाय) पुस्तकें " या लेखांत नवथर साहित्यिकाला रेशमी चिमटे काढण्यांत पु. लं. चांगलेच यशस्वी झाले आहेत. साहित्यांत नित्यशः उत्पन्न होणाऱ्या नव्यानव्या पंथांचा, उपहासगर्भ शैलीनं समाचार घेतांना, साहित्यांतल्या प्रणालि म्हणजे शिंप्यानं रूढ केलेल्या फॅशन्स नव्हेत हें तर्च ते नकळत वाचकांच्या मनावर ठसवितात. जीवनानुभूतीचा स्पर्शहि नसतां केवळ शब्दांचा नि कल्पनेचा फापट पसारा मांडून त्यालाच साहित्य म्हणून संबोधणाऱ्या लेखकांचा अन् त्यांच्याच पावलावर पाऊल टाकून अंधानुकरण करणाऱ्या अर्ध्याकच्च्या वाङ्मयोपासकांचा प्रस्तुत लेखांतला ' मी ' हा प्रतिनिधि लेखनकामाठी करू इच्छिणाऱ्यांनीं एक वेळ अवश्य नजरेखाळून घालावा.

' अंगुस्तान विद्यापीठ ' या लेखांतील विनोदाचा मोर्चा कोणत्या विषयाच्या रोखानं पु. लं.नीं बांधला असेल याची शीर्षकावरून कल्पना येऊ शकते. सदरा शिवायला टाकला असतांना गकडतीनं त्या कापडाची विजार

शिंपीदादानं शिवल्यावर गिऱ्हाइकांनं तकार करतांच 'एकदां आला परटाकडून कीं होईल ठीक.' असं निर्विकारपणें मिळणारं उत्तर, 'सत्यं शिवं सुंदरं' म्हणजे सत्यानें वागून सुंदर रीतीनें, शिवत जावें असा शिवणकला-कोविदांनीं लावलेला अर्थ, अजून ज्यांचा कपडा पाण्यांत देखील पडला नाही अशा गिऱ्हाइकांना काजांच्या वायद्यावर टांगून ठेवणारं सूचिशिल्पकाराचं बुद्धिचातुर्य--असे किती तरी सुरस नि चमत्कारिक नमुने या लेखांत तुम्हांला दिसून येतील.

शाब्दिक विनोद हा सामान्यतः स्वभावनिष्ठ अगर प्रसंगनिष्ठ विनोदापेक्षां निकृष्ट समजला जातो. पण अर्थाची ओढाताण होणार नाही अशा धोरणानं अन् त्यांत क्लिष्टता येणार नाही अशा बेतानं शब्दचमत्कृति साधणारा विनोद केला तर त्याबद्दल कुणीच नापसंती दर्शविणार नाही. शाब्दिक विनोदाच्या बाबतींतहि पु. लं. ना हा औचित्यविवेक पाळतां येतो म्हणूनच तो आनंददायक वाटतो. 'अगुंस्तान विद्यापीठ' या लेखांतून अशा प्रकारच्या विनोदाचीं किती तरी उदाहरणं दाखवून देतां येतील. पण असला विनोद योग्य त्या संदर्भांत वाचतांनाच त्याची खुमारी जाणवत असल्यामुळं तो वेगळा काढून दाखवण्याचा मोह मी आवरतो.

प्रस्तुत लेखसंग्रहांतील विनोदी लेखांचा आतांपर्यंत मी थोडक्यांत परामर्श घेतला. या लेखांच्या जोडीला चार प्रहसनंहि या लेखसंग्रहांत आहेत. त्यांतील खळखळून वाहणाऱ्या विनोदाचा आस्वाद घेतांना पु. लं. च्या संभाषण कौशल्याचीहि रसिकांना विशेषत्वानं जाणीव होत राहते. त्याबरोबरच चारहि प्रहसनांतील विषयवैचित्र्यहि मनाला आल्हाद देणारं आहे.

'पृथ्वी गोल आहे' या नाटुकल्यांत 'व्यक्तिस्वातंत्र्य', 'व्यक्तित्वाचा विकास' इत्यादि शब्दांची पोपटपंची करणाऱ्या आणि घरादाराचा त्याग केल्याशिवाय स्त्रियांचा विकास घडून येणार नाही असं मानणाऱ्या एका तथाकथित, शिक्षित महिलेच्या पुस्तकी ध्येयवादाचा मार्मिक उपहास केला आहे. नवऱ्याच्या इच्छेप्रमाणं त्याच्या बायकोनं थालीपीठ लावण्यांत स्त्रीत्वाचा अपमान आहे अशी त्या व्यक्तिविकासवादी स्त्रीची प्रामाणिक श्रद्धा असते. थालीपीठ हें केवळ प्रतीक असून त्यामागें समस्त पुरुषजातीची भांडवलशाही वृत्ति दडलेली आहे असं तिचं म्हणणं आहे. चार

भिंतींच्या मर्यादेंत खुरटत चाललेल्या स्वतःच्या व्यक्तित्वाच्या विकासाला वाव देण्यासाठी ती घराबाहेर पडते. (जातांना बरोबर बॅग घ्यायला अर्थातच ती विसरत नाही.) सिनेमांत गेल्यानं आपणाला इच्छित ध्येय गांठतां येईल असा तिला विश्वास वाटत असतो. ती एका स्टुडिओंत जाते. पण तिथं गेल्यानंतर तिला पहिल्या तडाख्यालाच जो कांहीं चमत्कारिक अनुभव येतो आणि व्यक्तिविकास व सिनेमा यांचा अन्योन्य संबंध या विषयावर स्टुडिओमॅनेजर जें वक्तव्य ऐकवतात तेवढ्यानं तिच्या ध्येयवादाच्या शिडांतला वाराच निघून जायचा प्रसंग बेततो. पण तसं कांहीं होत नाही. सिनेमांत नसला तरी सुभद्राबाई साखरदांड्यांच्या सहवासांत स्त्रियांना हवा असलेला स्त्रीस्वातंत्र्य, व्यक्तिविकास वगैरे प्रकारचा वाण वाटेल तेवढा उपलब्ध होऊं शकेल अशी तिला स्टुडिओमॅनेजरकडून माहिती कळते. सुभद्राबाईचं नांव मॅनेजरला ठाऊक असल्याचं पाहून गोदावरीला (या नाटुकल्याची नायिका) आश्चर्यच वाटतं. सुभद्राबाईचे स्त्रीस्वातंत्र्यासंबंधीं सडेतोड लेख वाचून ती पुरुषांविरूद्ध बंड पुकारायला सिद्ध झाली होती. ती स्टुडिओंतून सरळ सुभद्राबाईकडे जाते. 'बाई' मासिकांतल्या त्यांच्या स्फूर्तिदायक विचारांनींच आपणाला कांतिकारक बनविलें अशी विनम्रपणें ती ग्वाही देते अन्-अहो आश्चर्यम !

त्याच भेटींत तिला सुभद्राबाईचं अन् स्टुडिओ मॅनेजरचं मेतकूट असल्याचं कळून येतें. सुभद्राबाई समस्त स्त्रियांना कांतिकारक बनवीत नसून नुसतंच 'बनवीत' असल्याचा नवा साक्षात्कार तिला होतो अन् ती घरीं परतते !

'माझी पाठ धरते' या छोट्याशा प्रहसनाची उभारणी साध्या, घरगुती प्रसंगावर झाली आहे. पाठीचं दुखणं दुर्लक्षावर घालण्याची मनुष्याची सामान्यतः प्रवृत्ति असते. पण तो वाजवीपेक्षां हळवा असला म्हणजे कसा धायकुतीला येतो आणि त्यांतच उपचारापेक्षां उपचारपद्धतीचंच अधिक स्तोम माजविणाऱ्या डॉक्टर, वैद्याशीं गांठ पडल्यावर प्रसंगाचं गांभीर्य बाजूला राहून त्याला कशी हास्यास्पद कळा येते हें या प्रहसनांत दाखविलं आहे. होमिओपथीच्या चिकित्सापद्धतींत रुग्णाच्या आधींच्या चार दोन पिढ्यांतल्या पूर्वजांची माहिती डॉक्टर लोक विचारीत असतात. रोग्यांच्या

शिंपीदादानं शिवल्यावर गिन्हार्इकानं तकार करतांच 'एकदां आला परटाकडून कीं होईल ठीक.' असं निर्विकारपणें मिळणारं उत्तर, 'सत्यं शिवं सुंदरं' म्हणजे सत्यानें वागून सुंदर रीतीनें शिवत जावें असा शिवणकला-कोविदांनीं लावलेला अर्थ, अजून ज्यांचा कपडा पाण्यांत देखील पडला नाही अशा गिन्हार्इकांना काजांच्या वायद्यावर टांगून ठेवणारं सूचिशिल्प-काराचं बुद्धिचातुर्य--असे किती तरी सुरस नि चमत्कारिक नमुने या लेखांत तुम्हांला दिसून येतील.

शाब्दिक विनोद हा सामान्यतः स्वभावनिष्ठ अगर प्रसंगनिष्ठ विनोदा-पेक्षां निकृष्ट समजला जातो. पण अर्थाची ओढाताण होणार नाही अशा धोरणानं अन् त्यांत क्लिष्टता येणार नाही अशा बेतानं शब्दचमत्कृति साध-णारा विनोद केला तर त्याबद्दल कुणीच नापसंती दर्शविणार नाही. शाब्दिक विनोदाच्या बाबतींतहि पु. लं. ना हा औचित्यविवेक पाळतां येतो म्हणूनच तो आनंददायक वाटतो. 'अगुस्तान विद्यापीठ' या लेखांतून अशा प्रकारच्या विनोदाचीं किती तरी उदाहरणं दाखवून देतां येतील. पण असला विनोद योग्य त्या संदर्भांत वाचतांनाच त्याची खुमारी जाणवत असल्यामुळं तो वेगळा काढून दाखवण्याचा मोह मी आवरतो.

प्रस्तुत लेखसंग्रहांतील विनोदी लेखांचा आतांपर्यंत मी थोडक्यांत परामर्श घेतला. या लेखांच्या जोडीला चार प्रहसनंहि या लेखसंग्रहांत आहेत. त्यांतील खळखळून वाहणाऱ्या विनोदाचा आस्वाद घेतांना पु. लं. च्या संभाषण कौशल्याचीहि रसिकांना विशेषत्वानं जाणीव होत राहते. त्याबरोबरच चारहि प्रहसनांतील विषयवैचित्र्यहि मनाला आल्हाद देणारं आहे.

'पृथ्वी गोल आहे' या नाटुक्यांत 'व्यक्तिस्वातंत्र्य', 'व्यक्तित्वाचा विकास' इत्यादि शब्दांची पोपटपंची करणाऱ्या आणि घरादाराचा त्याग केल्याशिवाय स्त्रियांचा विकास घडून येणार नाही असं मानणाऱ्या एका तथाकथित, शिक्षित महिलेच्या पुस्तकी भ्येयवादाचा मार्मिक उपहास केला आहे. नवऱ्याच्या इच्छेप्रमाणं त्याच्या बायकोनं थालीपीठ लावण्यांत स्त्रीत्वाचा अपमान आहे अशी त्या व्यक्तिविकासवादी स्त्रीची प्रामाणिक श्रद्धा असते. थालीपीठ हें केवळ प्रतीक असून त्यामागें समस्त पुरुष-जातीची भांडवलशाही वृत्ति दडलेली आहे असं तिचं म्हणणं आहे. चार

भिंतींच्या मर्यादेंत खुरटत चाललेल्या स्वतःच्या व्यक्तित्वाच्या विकासाला वाव देण्यासाठी ती घराबाहेर पडते. (जातांना बरोबर बॅग व्यायला अर्थातच ती विसरत नाही.) सिनेमांत गेल्यानं आपणाला इच्छित ध्येय गांठतां येईल असा तिला विश्वास वाटत असतो. ती एका स्टुडिओंत जाते. पण तिथं गेल्यानंतर तिला पहिल्या तडाख्यालाच जो कांहीं चमत्कारिक अनुभव येतो आणि व्यक्तिविकास व सिनेमा यांचा अन्योन्य संबंध या विषयावर स्टुडिओमॅनेजर जें वक्तव्य ऐकवतात तेवढ्यानं तिच्या ध्येयवादाच्या शिडांतला वाराच निघून जायचा प्रसंग बेततो. पण तसं कांहीं होत नाहीं. सिनेमांत नसला तरी सुभद्राबाई साखरदांड्यांच्या सहवासांत स्त्रियांना हवा असलेला स्त्रीस्वातंत्र्य, व्यक्तिविकास वगैरे प्रकारचा वाण वाटेल तेवढा उपलब्ध होऊं शकेल अशी तिला स्टुडिओमॅनेजरकडून माहिती कळते. सुभद्राबाईचं नांव मॅनेजरला ठाऊक असल्याचं पाहून गोदावरीला (या नाटुकल्याची नायिका) आश्चर्यच वाटतं. सुभद्राबाईचे स्त्रीस्वातंत्र्या-संबंधीं सडेतोड लेख वाचून ती पुरुषांविरुद्ध बंड पुकारायला सिद्ध झाली होती. ती स्टुडिओतून सरळ सुभद्राबाईकडे जाते. 'बाई' मासिकांतल्या त्यांच्या स्फूर्तिदायक विचारांनींच आपणाला कांतिकारक बनविलें अशी विनम्रपणें ती ग्वाही देते अन्-अहो आश्चर्यम !

त्याच भेटींत तिला सुभद्राबाईचं अन् स्टुडिओ मॅनेजरचं मेटकूट असल्याचं कळून येतें. सुभद्राबाई समस्त स्त्रियांना कांतिकारक बनवीत नसून नुसतंच 'बनवीत' असल्याचा नवा साक्षात्कार तिला होतो अन् ती घरीं परतते !

'माझी पाठ धरते' या छोट्याशा प्रहसनाची उभारणी साध्या, घरगुती प्रसंगावर झाली आहे. पाठीचं दुखणं दुर्लक्षावर घालण्याची मनुष्याची सामान्यतः प्रवृत्ति असते. पण तो वाजवीपेक्षां हळवा असला म्हणजे कसा घायकुतीला येतो आणि त्यांतच उपचारापेक्षां उपचारपद्धतीचंच अधिक स्तोम माजविणाऱ्या डॉक्टर, वैद्याशीं गांठ पडल्यावर प्रसंगाचं गांभीर्य बाजूला राहून त्याला कशी हास्यास्पद कळा येते हें या प्रहसनांत दाखविलें आहे. होमिओपथीच्या चिकित्सापद्धतींत रुग्णाच्या आधींच्या चार दोन पिढ्यांतल्या पूर्वजांची माहिती डॉक्टर लोक विचारीत असतात. रोग्यांच्या

आजाराचं वा विकाराचं मूळ आधींच्या कांहीं पिढ्यांतून रुजत आलेलं असतं असा या चिकित्सापद्धतीचा सिद्धांत आहे. पण पाठ धरलेल्या रोग्याच्या आजोबाच्या नाही तर पणजोबाच्या पाठीवरून केव्हां तरी मोटारीचें चाक गेलेलं असलं पाहिजे असा तर्क करण्यापर्यंत जेव्हां हा सिद्धांत ताणला जातो तेव्हां स्वाभाविकच तो विनोदाचा विषय बनतो. प्रस्तुत विषयाच्या संदर्भात पु. लं.नीं अशा प्रकारच्या अनेक विसंगती टिपून बहारीचा विनोद साधला आहे.

‘आमचे पूर्वज’ या प्रहसनांत एका सरदार घराण्यांतल्या पांच पिढ्यांतील प्रमुख वंशजांच्या—खापरपणजोबापासून तो त्याच्या वंशांतल्या पांचव्या पुरुषापर्यंत प्रत्येकाच्या—स्वभावाचे बारकावे, त्यांतील विसंगति चित्रित करतांना पु. लं. च्या उपरोध उपहासाला विशेष धार चढली आहे. सरदार घराण्यांतले हे सर्वच पुरुष ‘सांगे वडिलांची कीर्ति’ हा कुलाचार पाळीत आलेले. अपवाद फक्त पांचव्या क्रमांकांच्या वंशजाचा—बाळासाहेबांचा ! बाकीचे सारेजण घराण्याच्या इतिहासजमा मोठेपणाच्या अन् लौकिकाच्या आठवणीवर तरंगणारे ! प्रत्येकजण आपल्या आधींच्या पूर्वजाच्या मोठेपणाचे गोडवे गाण्यांत धन्यता मानीत असतो. या सरदारांच्या मोठेपणाचा वेगड हलक्या हातानं खरवडून काढून त्याच्यामागं दडलेलं वास्तव स्वरूप उघडं करून दाखविण्यांत पु. ल. कमालीचे यशस्वी झाले आहेत.

‘सारी यांची कृपा’ या प्रहसनांत, चित्रपटसृष्टींत वावरणारे एकाहून एक वरचढ नमुने, कलेच्या नांवाखालीं चाललेला सांवळा गोंधळ, एकेकाच्या वागण्याबोलण्याचा ढंग या साऱ्यांचं मनोवेधक चित्रण लेखकानं केलं आहे. प्रोड्यूसर, फिनान्सर, डायरेक्टर, म्युझिक डायरेक्टर, स्टोरी रायटर, अॅक्टर, एकस्ट्रा यांपैकीं कुणीच त्यांच्या शरसंधानांतून सुटूं शकला नाही.

कंपनींतला निशानाथ म्युझिक डायरेक्टर डोसाभाईला चालूं चित्रपटांतल्या गाण्यांना दिलेला म्युझिकचा थोडासा नमुना ऐकवतो—

“ सजणी S ”

सजणी S ट्ट S र टट्ट प्रीतीचा हा डाव
तूं अन् मी ट रा रा रा टा तूं अन् मी
आणि कुणा ना वाव ”

पण डोसाभाईचं एवढ्यानं समाधान होत नाही. ते त्याला “तेला पणजाबी कर थोडा” अशी सूचना करतात. निशानाथ, “थांबा-पुढं सगळं पंजाबीच आहे.” असं म्हणून पुढचा भाग म्हणून दाखवितो—

“गोकुळांतला कान्हा टराटरा

देवकीचा मी तान्हा

ललालला लारिलप्पा लप्पालारी हो ss

मथुरेचा राणा जरा पहा ना---

टाँय टाँय टाँय टाँय...”

आतां सिनेमासाठीं एकस्ट्रा पुरविणाऱ्याचा हा नमुना पाहा. “तुम्ही कसल्या तरी पोरी आणून उभ्या करता!” असा एकजण भिकाजीवर आरोप करतो. त्यासरशी भिकाजी ताडकन त्याला उत्तर देतो—

“मी आमच्या बॅचींत एक बादगड पोरगी निघाली तर येष्ट्रासप्लायरचा धंदा बंद करून दीन, हां!”

मग एक तिरळी पोरगी कां आणली म्हणून भिकाजीला उलट प्रश्न केला जातो. तेव्हां तो म्हणतो—

“कोन? शेवंता? आतां आमचीच चुकी म्हनायची का घेवा? कुशा-भाऊस्नी इचारा. त्येनला म्हटलं मी, “दाशीच्या कामाला बाय पायजेल तर दोन रुपयावाली नगं, चांगली डायलाक बोलनारी चार रुपयावाली व्या, तर त्ये लागलं काचकूच कराया. आत्तां सांगा, लागलं त्या साईजची बाई आनून हुबी करतो. हां!”

इतर लोक उगीचंच आपल्या कामांत खोडी काढतात हें सांगतांना तो म्हणतो—

“नाथसाह्यवाला कंप्लेन करायची खोडच हाय! तुम्ही हवं तर मकंद-वाल्यास्नी इचारा, पर्वातवाल्यास्नी इचारा, मंगलवाल्यास्नी इचारा, माझ्या मालामधी यवढी मिष्टेक न्हाई निगायची.”

नंतर तो आपल्या तीस माणसांचं बील मागतो तेव्हां निर्माते त्याला म्हणतात—

“बील? कसलं बील? अरे तो काय रेट धरला आहे कीं चेष्टा? चार रुपये एकाला?”

यावर भिकाजीनं केलेला खुलासा त्याच्याच तोंडून ऐकण्यांत गंमत आहे. तो म्हणतो,

“कुशाभाऊस्नी इचारा ! मीं त्येनला आधींच बोलून ठिवलं होतं. घेवाचा रेट दो दोन रुपये धरलाय रावसाहेब. आतां राक्षसाचं च्या च्यार बसत्याल म्हनूनश्येन आदुगर सांगितलं व्हतं म्या. ”

तेव्हां निर्माते त्याचं बोलणं, ‘चल !’ म्हणून दुर्लक्षावर घालण्याचा प्रयत्न करतात. पण भिकाजी आपला आग्रह सोडीत नाही. तो नेट धरून म्हणतो,

“न्हाई न्हाई ! आसं नगा करू ! घेव गावत्यात दो दोन रुपयाला. घेवाला कंचाबी माणूस चालतो, पर राक्षस तालमीतनं आनाय लागत्यात. चार रुपयाखालीं बाडीवालीं मानसं न्हाई गावत. घेवाला चालत्यात कुनीबी. साईजचा बी वांधा न्हाई येत. पर राक्षस मानूस जरा हायटीचा, बाडीवाला लागतुया. पयलवान लोग दो दोन रुपय घेईत न्हाईत. जादा मागत्यात. ”

चित्रपटाच्या दुनियेंत पु. ल. प्रत्यक्ष कांहीं दिवस वावरले असल्यामुळ त्यांतल्या खाचाखोंचा, छक्के पंजे त्यांना चांगले उमजले आहेत. नाट्य, संगीत, अध्यापन, नभोवाणी वगैरेसंबंधीं ते जेव्हां जेव्हां लिहितात अगर बोलतात— मग ते विनोदी दृष्टिकोणांतून असो वा गंभीरपणानं असो— तेव्हां त्यांच्या लिहिण्याबोलण्यांत जिवंतपणा जाणवतो त्याचं कारण त्यांना त्या त्या क्षेत्रांत आलेले अनुभव हेंच होय, यांत शंका नाही. ते अनुभव शब्दांकित करतांना ते कधीं उपहासाचा, कधीं उपरोधाचा तर कधीं सरळ निवेदनपद्धतीचा आश्रय करतात. म्हणजे ते आपल्या वाङ्मयांत अनुभवाला प्राधान्य देतात, विनोद हें साधन म्हणून वापरतात हें लक्षांत घ्यावयास हवं. विनोदी लेखन करणाऱ्या, निदान तसा आविर्भाव आणणाऱ्या तथाकथित लेखकांच्या बाबतींत नेमका याच्या उलट प्रकार दृष्टीस पडत असतो. विनोद हें साध्य मानून तें आपल्या लेखनांत अनुभवाला गौण स्थान देतात. तोहि अनुभव त्यांचा स्वतःचा असतोच असं नाही. पुष्कळदां तो अनुकरणात्मक, उसना अर्थातच निर्जीव असतो. त्यामुळं त्यांचा विनोद हास्यनिर्मितीऐवजी हास्यास्पदतेला कारणीभूत व्हावा हें स्वाभाविकच आहे.

‘बटाट्याची चाळ’ हा तिसरा लेखसंग्रह १९५८ साली प्रकाशित झाला. १९५२ नंतरचं लिखाण या संग्रहांत समाविष्ट करण्यांत आलं आहे. विषयाच्या विविधतेबरोबरच मध्यमवर्गीयांच्या स्वभावाचे निरनिराळे नमुने चित्रित करून पु. लं. नीं आपल्या उत्तरोत्तर विकसित होत जाणाऱ्या विनोदबुद्धीची साक्ष पटविली आहे. बहुतेक लेखांची उभारणी बटाट्याच्या चाळींतील रहिवाश्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यावर झालेली आहे. हे सारे रहिवासी पांढरपेशा, मध्यमवर्गांतलेच, पण प्रत्येकाची आवडनिवड वेगळी, बोलण्याचालण्याच्या तऱ्हा वेगवेगळ्या, छंद वेगवेगळे. असं असलं तरी बटाट्याच्या चाळींतल्या या साठहि बिऱ्हाडकरना एकाच जीवनसूत्रानं एकत्र आणलं होतं. कारकुनी पेशांतलीं, बेताची आर्थिक क्षमता वांट्याला आलेलीं हीं सारीं कुटुंबं परिस्थितीच्या प्रवाहाबरोबर वाहत जातात; लेखकाच्याच भाषेंत सांगायचं म्हणजे, “कुठल्या तरी हपीसासाठीं जगायचें आणि पेन्शनीसाठीं किंवा प्राविडंट फंडाकडे डोळे लावून दिवसादिवसानें म्हातारे होत जायचें, याहून मोठी महत्त्वाकांक्षा कुणालाच परवडत नसते.” हेवेदावे, भांडकुदळपणा, स्वार्थ, मत्सर, अभिमान, राग हे सारे विकार कमीअधिक प्रमाणांत सर्वांच्याच पांचवीला पुजले होते, पण या विकारांनाहि त्यांच्या जीवनहेतूप्रमाणंच मर्यादा पडल्या होत्या. राग असो, मत्सर असो वा हेवेदावे असोत, पावसाळी छत्र्यांप्रमाणें उगवायचे आणि तेव्हांच नष्ट व्हायचे. “नळावरचीं भांडणं नळावर संपायचीं, झालें गेलें नळाच्या पाण्याला मिळायचें, पुन्हां बर्वीण काकू पावशीणबाईंचे पापड लाटायला स्वतःचें पोळपाट लाटणें घेऊन हजर. त्रिलोकेकर शेटचा ‘टाइम्स’, बाबा बर्व्यांचा ‘केसरी’, जनोबा रेग्यांचा ‘विविधवृत्त’ चाळभर हिंडायचे” असं लेखकानं चाळींतल्या सरळ, धोपट स्वभावाच्या व्यक्तींचं वर्णन केलं आहे.

एच्च. मंगेशराव, सौ. वरदाबाई हट्टंगडी, प्रा. नागूतात्या आव्हे, सोकरजी, नानाजी त्रिलोकेकर, राघूनाना सोमण, आचार्य बाबा बर्वें, समेळ काका, अण्णा पावशे, जनोबा रेगे, काशीनाथ नाडकर्णी, द्वारकानाथ गुप्ते ही सर्व मंडळी सामान्य पातळीवरची खरी, पण त्या सर्वांत कुठं तरी माणूसकीचा अंश दडलेला आढळून येतो तेव्हां त्यांचीं सारीं वैगुण्यं, सारे दोष पोटांत घालावेसे वाटतात. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या, माणूसकीला पारख्या होत चाल-

लेल्या, अश्रद्ध, स्वार्थी, अध्यामुर्त्या ज्ञानाच्या हळकुंडानं पिवळ्या बनलेल्या नव्या पिढीच्या भवितव्याबद्दल बटाट्याच्या चाळीला चिंता वाटू लागते. चाळीच्या पोटांतली ही कालवाकालव शब्दरूप धारण करते (एक चिंतन) तेव्हां वाचकांच्या कंठांतहि गहिवर दाटून आल्याशिवाय राहात नाही. जुन्या संस्कृतीच्या सावलींत वाढणाऱ्या, गरिबीचं जीवन जगणाऱ्या राघू-नाना, अण्णा पावशे इत्यादि मंडळीच्या जीवनांतल्या वैगुण्यांचं नि विसंगतींचं हंसू यावं पण त्याबरोबरच त्यांच्याबद्दल कणव वाटावा अशा कौशल्यानं पु. ल.नीं चाळींतलं जीवन रंगविलं आहे. व्यक्तींच्या व्यंगांचं नि विसंगतींचं विनोदासाठीं भांडवल करून त्यांना हास्यास्पद करून सोडणारे इतर लेखक आणि विसंगतीबरोबरच तिच्या आड दडलेली माणूसकीहि पाहू शकणारे पु. लं. सारखे अभिजात प्रतिभेचे सहृदय साहित्यिक यांच्यांतली सीमारेषा स्पष्ट होते ती इथं !

विनोदासाठीं निवडलेल्या विषयांची विविधताहि अशीच उल्लेखनीय वाटते. ' राघूनानांचीं कन्येस पत्रें ' व ' कांहीं स्त्री-गीतें ' हे दोन लेख विडंबनपर लेखनाचे नमुने म्हणून, व ' निष्काम साहित्यसेवा ' व ' आगामी आत्मचरित्र ' हे दोन लेख साहित्यक्षेत्रांतल्या अनेक हास्यास्पद प्रथांचा समाचार घेणारे उपहासगर्भ शैलीचे नमुने म्हणून वाचकांच्या निरंतर लक्षांत राहतील. ' बटाट्याच्या चाळी ' नंतर प्रकाशित झालेल्या दोन्ही विनोदी लेखसंग्रहांत अशा प्रकारचे आणखी कांहीं लेख समाविष्ट करण्यांत आले आहेत. विषय तोच असला तरी त्याच्या मांडणींत तोच तोपणा न येऊं देण्याची पु. ल. खबरदारी घेतात. नाट्य, संगीत किंवा सामाजिक चाली-रीती यांतील व्यंगांवर लेखणी चालवितानाहि त्यांनीं अशीच दक्षता बाळगलेली दिसून येते. केवढाहि प्रतिभासंपन्न लेखक असला तरी त्याच्या विषयांना केव्हां तरी मर्यादा पडणं अपरिहार्य असतं. त्याच्या प्रतिभासामर्थ्याचा पडताळा येत असतो, तो विषयाच्या आविष्काराच्या पद्धतीवरून, त्यांतील कौशल्यावरून. पण हा मुद्दा बुद्ध्या दृष्टिआड करून कांहीं टीकाकार, ' पु. लं. ची प्रतिभा संपुष्टांत आली, तिच्या मर्यादा उघड्या पडल्या ' अशी हाकाटी करतात तेव्हां त्यांच्या अभिनिवेशाची कीव येऊं लागते. ' खोगीर भरती ' ते ' असा मी असा मी ' हे सुमारे वीस वर्षांच्या कालावधींत प्रसिद्ध

झालेले पांच विनोदी लेखसंग्रह प्रांजळ समीक्षकाच्या भूमिकेवरून अभ्यासले तर सातत्यानं विकसित होत गेलेल्या लेखकाच्या विनोदबुद्धीची ओळख पटल्याशिवाय राहाणार नाही.

‘बटाट्याच्या चाळी’नंतर सुमारे दोन वर्षांच्या कालावधीतच ‘गोळा-बेरीज’ हा चौथा विनोदी लेखसंग्रह प्रसिद्ध झाला. यांत एकंदर तेरा लेख समाविष्ट करण्यांत आले आहेत. विषयांतील विविधता जशी चटकन डोळ्यांत भरते तशा विनोदाच्या विविध तऱ्हाहि वाचकांचा लक्षवेध करतात. विडंबन, व्याजोक्ति, कोटीबाजपणा, उपरोध हे सारे प्रकार इथंही दृष्टीस पडतात. त्याबरोबरच त्यांची पातळी उंचावल्याची सुखद जाणीवहि आपणाला होते. ‘शांभवी : एक घेणें’ या विडंबनपर मुक्त काव्यांत पु. लं. च्या विडंबन-कौशल्यानं उत्कर्षाची परिसीमा गांठली आहे. गाडाभर शब्दांच्या ढिगाऱ्यांतून अर्थाचा एक कणहि हातीं न लागूं देणाऱ्या मुंबईतल्या एका प्रसिद्ध नवकवीच्या काव्यरचनेचं हें विडंबन पु. लं. नीं इतक्या चातुर्यानं केलं आहे कीं, तें वाचीत असतांना खुद्द त्या नवकवीलाहि लेखकाच्या प्रतिभेचं कौतुक करण्याचा मोह आवरतां आला नसेल. माधव जूलियनांच्या काव्याचं आचार्य अत्र्यांनीं केलेलं विडंबन पाहून त्यांनीं त्यांची पाठ थोपटली असल्याचं सांगतात. अत्र्यानंतर विडंबनाच्या बाबतींतलं कौशल्य पु. लं. इतकं क्वचितच दुसऱ्या साहित्यिकाला साधलं असेल.

‘म्हैस’ ही या संग्रहांतली पहिलीच गोष्ट प्रसंगनिष्ठ विनोदाचं उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून निर्देशितां येईल. बसच्या धक्क्यानं म्हैस जखमी झाल्यावर तिचा पंचनामा करणारे हवालदार, फौजदार इत्यादि पोलीस खात्यांतील मंडळी, अपघात पाहिल्याची साक्ष देण्यास सरसावलेले एक दोन गांवकरी, अपघाताच्या प्रसंगावर आपापल्या दृष्टिकोणांतून भाष्य करणारे एस्.टी.तले उतारू या साऱ्यांच्या स्वभावाच्या भिन्न भिन्न तऱ्हा त्यांच्याच वागण्या-बोलण्यांतून स्पष्ट करतांना पु. लं. नीं आपल्या सूक्ष्मावलोकनाचा पुन्हां एकदां नव्यानं प्रत्यय आणून दिला आहे. ‘एक नवें सौंदर्यवाचक विधान’ या लेखांत त्यांनीं नवटीकापद्धतीतल्या अर्थशून्य शब्दावडंबरावर हल्ला चढविला आहे, तर ‘जाल्मिकीचें लोकरामायण’ या लेखांत स्वतःच्या तत्त्वज्ञानाच्या चाकटींत फिट्ट बसेल अशा इतिहासाच्या चित्रांत काटछाट करूं पाहणाऱ्या

आधुनिक 'संतांच्या' उपद्रव्यापाची दखल घेतली आहे. 'मी नाही विसरलों' हा लेख एका वेगळ्याच वातावरणांत वाचकांना घेऊन जातो. बाळपणीं क्रमिक पुस्तकांत वाचलेल्या शब्दांनीं लेखकाच्या मनांत ज्या प्रतिमा उभ्या केलेल्या असतात त्या प्रौढपणांतहि कशा कायम राहतात याचं मोठं सुंदर वर्णन या लेखांत केलं आहे. बालवयांतल्या कोवळ्या मनावर उमटलेल्या त्या प्रतिमांपैकीं कांहीं चुकीच्या असतात, कांहीं अवास्तव असतात तर कांहीं निरर्थकहि असतात हें लेखकाला उमजतं, पण त्या प्रतिमांबद्दल त्याला वाटणारा जिव्हाळा कमी होत नाहीं. उलट बाळपणांतल्या अनेक सुखद स्मृतींशीं त्या निगडित झालेल्या असल्यामुळं लेखक हळुवारपणें त्यांची जपणूक करण्यांत आनंद मानतो. भावपूर्ण, काव्यमय शब्दांत प्रस्तुत लेखाचा शेवट करतांना लेखकानं म्हटलं आहे—

“ बालमनाच्या कोपऱ्यांत या मंडळींनीं एके काळीं आपली इवलीशी चूल मांडली होती. जुने शेजारी अचानक भेटावेत आणि त्या वेळीं आपलें फारसें पटत नसलें तरी जुना शेजार आठवून क्षणभर अंतःकरणांत कांहीं तरी पाझरल्यासारखें व्हावें असें मात्र ह्या उमाळ्यावर उगवलेल्या आठवणींनीं झाल्याशिवाय राहात नाहीं. मनाच्या खोल गुहेंत त्यांनीं आपला अजिंठा उभा केला आहे. कांहीं चित्रें पुसलीं आहेत, कांहीं टेपाळलीं आहेत...पण पार वाहून मात्र गेलीं नाहींत. मी माझ्या ह्या कोवळ्या चित्रसृष्टींतल्या सौगंध्यांना नाहीं विसरलों ! ”

‘सरदी’ हा लेख लघुनिबंधाच्या तोंडवळ्यावर गेला आहे. सरदीमुळं लेखकाचं नाक चौंदलेलं असतं. त्यामुळं त्याची गंधसंवेदना पार नष्ट झाली आहे. सुगंध-दुर्गंध यांतला फरक त्याला जाणवत नाहीं. सुखदुःख, मानापमान हर्षमिर्ष यांच्या पलीकडे गेलेल्या स्थितप्रज्ञाची अवस्था आपल्या नाकाला प्राप्त झाल्याचं लेखकाला कळून येतं—पण त्याच क्षणीं या अवस्थेचा त्याला तिटकारा वाटूं लागतो. जीवनांतल्या उपभोगांचा आनंद पदरीं न पडूं देणारी, त्यापासून वंचित ठेवणारी साधुसंतांची अन् योग्यांची स्थितप्रज्ञता त्याला नकोशी वाटते. जिभेला कड्डूगोड यांतलं अंतर कळलं पाहिजे, कानांना कर्कश आणि कोमल यांतला फरक जाणवला पाहिजे, त्वचेला कठीण आणि मुलायम म्हणजे काय हें समजलं पाहिजे असा विचार त्याच्या मनांत येऊं लागतो.

जीवनापासून अवेळीं नि अकारण दूर नेणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचा पु. ल. निषेध करतात, पण कमालीच्या संयमानं, कलात्मक सूचकतेनं! आपल्या दृष्टि-क्रोणांत चुकीचं अगर गैर कांहींच नाहीं असाहि त्याच वेळीं त्यांना आत्म-विश्वास वाटत असतो. आपलं जीवनविषयक तत्त्वज्ञान साधुसंतांना निषेधार्ह अगर अप्रिय वाटण्याचं कांहींच कारण नाहीं असंहि त्यांचं मन ग्वाही देत असतं. म्हणूनच ते लेखांच्या शेवटीं, मिस्किलपणानं विचारतात, “ संतांना आपल्याबद्दल कळवला वाटतो म्हणतात तो कशासाठीं मग ? ”

कल्पनानिष्ठ विनोदाचा नमुना म्हणून ‘ महाभारतकालीन वर्तमानपत्र ’ या लेखाकडे बोट दाखवितां येईल. संगीत, नाट्य आणि साहित्य याप्रमाणं इतिहास व इतिहाससंशोधक या विषयावरहि विनोदी लेखणी चालविण्यांत पु. लं.चा हातखंडा आहे. इतिहासकालीन भाषेची हुबेहूब नकल करावी पु. लं.नींच. इतिहाससंशोधनाच्या नांवाखालीं तथाकथित इतिहासप्रेमी मंडळी नसत्या गोष्टींना महत्त्व देऊन काथ्याकूट करूं लागली म्हणजे जो कांहीं अभावित ‘ विनोद ’ निर्माण होत असतो त्याची या लेखांतून लेखकानं कल्पना आणून दिली आहे.

‘ माझी कु. संपादकीय कारकीर्द ’ या लेखांत बाल्यसुलभ, अचाट, तर्क-विसंगत कल्पकतेचं दर्शन घडवून लेखकानं चांगलीच करमणूक केली आहे. किशोरावस्थेंतल्या बालकांचे हावभाव, चंचल स्वभाव, बोलण्या चालण्याची ढब यांचं चित्रण करण्यांतहि पु. लं. ना विलक्षण यश प्राप्त झालं आहे. वास्तव सृष्टींतलीं व्यक्तिचित्रणं असोंत, प्रवासवर्णन असो अथवा विनोदी स्वरूपाचं लिखाण असो, पु. ल. या छोट्यांच्या जगाला विसरत नाहीत. कुठं ना कुठं त्यांच्या स्वभावांतल्या गंमतींचं, खट्याळपणाचं किंवा निरागस-तेचं दर्शन घडविल्याशिवाय लेखनाचं सार्थक झाल्याचं समाधान जणूं त्यांना अनुभवतांच येत नाहीं.

‘ माझी कु. संपादकीय कारकीर्द ’ या लेखांत मुलांच्या अनुकरणशील प्रवृत्तींतून निर्माण होणाऱ्या अनेक गंमतींचा मजेदारपणें आविष्कार केला आहे. ‘ घरमालकास मानपत्र ’, ‘ बंधु आणि भगिनीनो ’, ‘ माजघरांतला स्फिक्स ’, ‘ घरगुती भांडणें ’, ‘ एका दिवंगत गंधाचा मागोवा ’ वगैरे सर्व लेखांतला विनोद खळखळून हंसायला लावणारा, प्रसन्न आणि अभिरूचिसंपन्न आहे.

‘एका दिवंगत गंधाचा मागोवा’ या लेखांतल्या हंसन्या, खेळकर, हलक्या-फुलक्या वातावरणाला शेवटीं गंभीर कलाटणी देऊन लेखकानं त्याची परिणामकारकता वाढविली आहे.

‘असा मी असा मी’ या पुस्तकाची प्रकृति बटाट्याच्या चाळीसारखीच आहे. ‘प्रस्तुत आत्मनिवेदन म्हणजे जुन्या संस्कृतीवरलें भाष्य आहे.’ असा कांहीं टीकाकारांनीं व्यक्त केलेला अभिप्राय यथार्थ आहे. ‘तुळशीवृंदावनापासून ते कॅक्टसच्या कुंडीपर्यंत कळत नकळत काळाबरोबर वाहत गेलेल्या एका कारकुनाचें हें आत्मचरित्र आहे,’ असा खुद्द लेखकानं पुस्तकाच्या सुरुवातीला खुलासा केला आहे. एकाच व्यक्तीचं आत्मकथन हा या पुस्तकांतील सर्व लेखनाचा केंद्रबिंदु असल्यामुळं बटाट्याच्या चाळीच्या तुलनेनं त्यांत वैचित्र्याचा आढळ कमी प्रमाणांत व्हावा हें स्वाभाविकच आहे. तथापि पु. लं. नीं आपल्या विनोदप्रचुर निवेदनशैलीमुळं त्याच्या रंजकतेत उणीव येऊं दिली नाही हेंहि तितकंच खरं आहे. नव्या जगाशीं जुळवून घेतांना प्रस्तुत आत्मचरित्राच्या नायकाची जी त्रेधा उडते ती पाहतांना आपणाला कधीं हंसूं येतं तर कधीं त्याची कीवहि येते. त्याला स्वतःलाहि याचं हसूं येतं. स्वतःच्या दुबळिकीला नि उणीवांना हंसण्याइतका मनाचा मोठेपणा त्याच्या ठिकाणीं आहे. वंशपरंपरेनं चालत आलेली कारकुनी रक्तांतली भीरुता त्याच्यांतहि उतरली आहे. त्यामुळं तो परिस्थितीवर नुसताच रागावतो, चिडतो. तिच्यावर तुटून पडण्याचं त्राण त्याच्यांत नसतं. आत्मचरित्रकार तसा स्वभावानं सरळ अन् निर्मळ आहे. पण परिस्थितीच्या आघातानं त्याच्या वृत्तींत कांहींसा कडवटपणा नि खवचटपणाहि उतरला आहे. कोंकणी रक्तांतूनहि तो कदाचित् आला असेल. तें कांहीं असलं तरी हा खवचटपणा परिस्थितीच्या आघाताची तीव्रता कमी करायला त्याच्या सतत उपयोगी पडत आला आहे. साहित्य, संगीत, राजकारण यांतलं आपणाला फारसं कळत नाही असं चरित्रनायक स्वतःबद्दल सांगत असतो. पण त्यांतलीं बिंगं मात्र बरोबर त्याच्या लक्षांत येत असतात. त्याच्याच बेनसन जॉनसन कंपनींत नातू सरंजामे म्हणून कारकून असतो. त्याला लेखनाची आवड असते. तो हापिसच्या वेळेंत आणि हापिसच्या कागदावर साहित्य लिहीत असतो ही गोष्ट चरित्रनायकाच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहात नाही. एवढंच

नव्हे तर, 'बेनसन जॉनसन ही कंपनी ही साहित्यसेवा करण्यासाठी आपल्याला पगार देते असा त्याचा गैरसमज आहे' अशी मिष्किल पुस्ती जोडायलाहि तो कमी करित नाही. सरंजाम्याच्या नवसाहित्याविषयी तो म्हणतो, 'एकदां माझ्याच डब्यांतली पोळी खातां खातां म्हणाला, 'मला गिळायचं आहे ब्रह्मांड!' सारी बेनसन जॉनसन कंपनी दचकली. वाटेल ते बोलतो. एकदां म्हणाला, 'मी झोपतों करून हिमालयाची उशी!' नानू सरंजाम्याला बुटाच्या तळव्यापासून मोजला तरी पावणेपांच फूट उंच आहे. त्याला झोपायला ट्रॅममधलं आडवं बाकसुद्धां मोठं होईल, तो हिमालयाची उशी करून झोपायला निघाला होता...'

भावडेपणा आणि खोचकपणा यांचं चमत्कारिक मिश्रण असलेली बेंमट्याची ऊर्फ धोंडोपंतांची व्यक्तिरेखा वाचक सहसा विसरणार नाहीत.

वाङ्मय विवेचन

कादंबरी

- एका कोळियाने
- काय वाटेल तें होईल

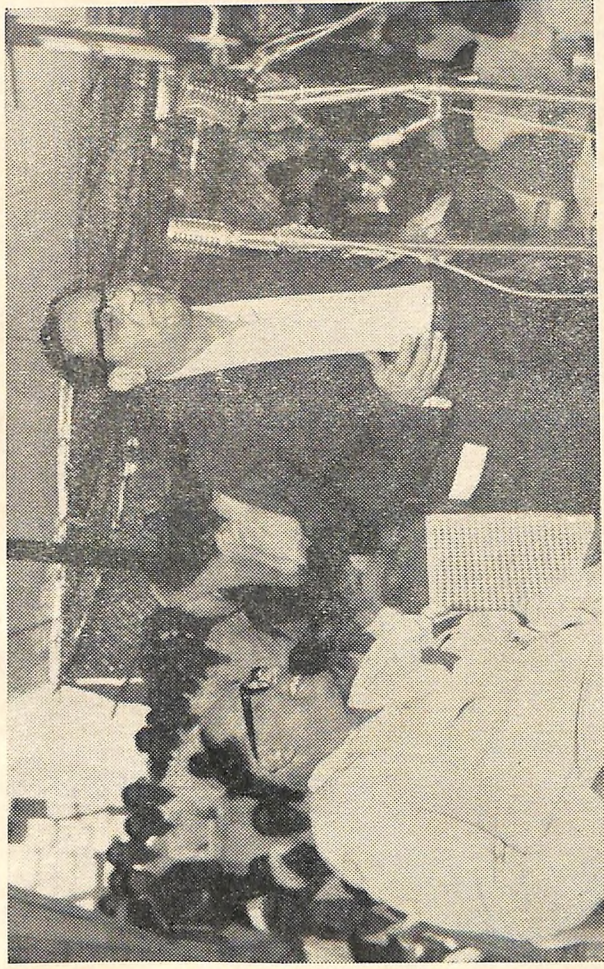
अर्नेस्ट हेमिंग्वे या जगप्रसिद्ध कादंबरीकाराची सर्वांनी प्रशंसिलेली 'दि ओल्ड मॅन अँड दि सी' ही कादंबरी पु. लं. नीं अनुवादासाठीं निवडावी यांत त्यांच्या चोखंदळपणाची आपणाला प्रचीति येते. शृंगारिक, करुण, वीररसपूर्ण अगर अद्भुतरम्य रहस्यमय कादंबऱ्यांचीं आपल्याकडे शेंकड्यांनीं भाषांतरं वा रूपांतरं झालीं आहेत. रेनॉल्ड, अलेक्झांडर ड्युमा, एडगर अँलन पो, कॅनन डॉइल, मेरी कारेली, थॉमस हार्डी, थॅकरे, हीं नांवं आतां मराठी वाचकांना अपरिचित राहिलीं नाहींत. हे सर्व लेखक आपापल्या परीनं थोर होते यांत शंका नाहीं. कुणी निवेदन चातुर्यामुळं, कुणी कौशल्यपूर्ण कथानकाच्या गुंफणीमुळं, कुणी भाषाप्रभुत्वामुळं, तर कुणी स्वभाव रेखनामुळं — अशा या नाहीं त्या कारणानं या साहित्यिकांचीं नांवं वाङ्मय-सृष्टींत अजरामर झालीं आहेत. पण यांतल्या बहुतेकांच्या कादंबऱ्या कथानकप्रधान होत्या हें सत्य कुणीच नाकारूं शकणार नाहीं. केवळ व्यक्तिदर्शनाचा हेतु समोर ठेवून लिहिणारे कादंबरीकार अपवादांतच गणावे लागतील. अर्थात् याबद्दल कथानकप्रधान कादंबरीची रचना करणाऱ्या लेखकांना मुळींच दोष देतां येणार नाहीं. जग जसजसं पुढें चाललं तसतसे साहित्याचे विषय, त्याच्या मांडणीचं तंत्र यांतहि बदल होत गेला. कालमान ओळखून जगाच्या बरोबरीनं पावलं टाकण्याची धिटाई ज्यांनीं दाखविली, जुन्या मळवाटा टाकून नवे नवे पायंडे पाडण्याचं साहस ज्यांनीं दाखवलं अशांचाच नव्या युगाचे शिल्पकार म्हणून जगानं गौरव केला आहे.

अर्नेस्ट हेमिंग्वे हा युगप्रवर्तक कादंबरीकार म्हणून मान्यता पावला तें साहित्यविश्वांत कथावस्तु, निवेदन पद्धति, विषय इत्यादि बाबतींत त्यानं आमूलाग्र क्रांति घडवून आणली म्हणूनच.

'दि ओल्ड मॅन अँड दि सी' या कादंबरींत त्यानं आपलं सारं लेखन-

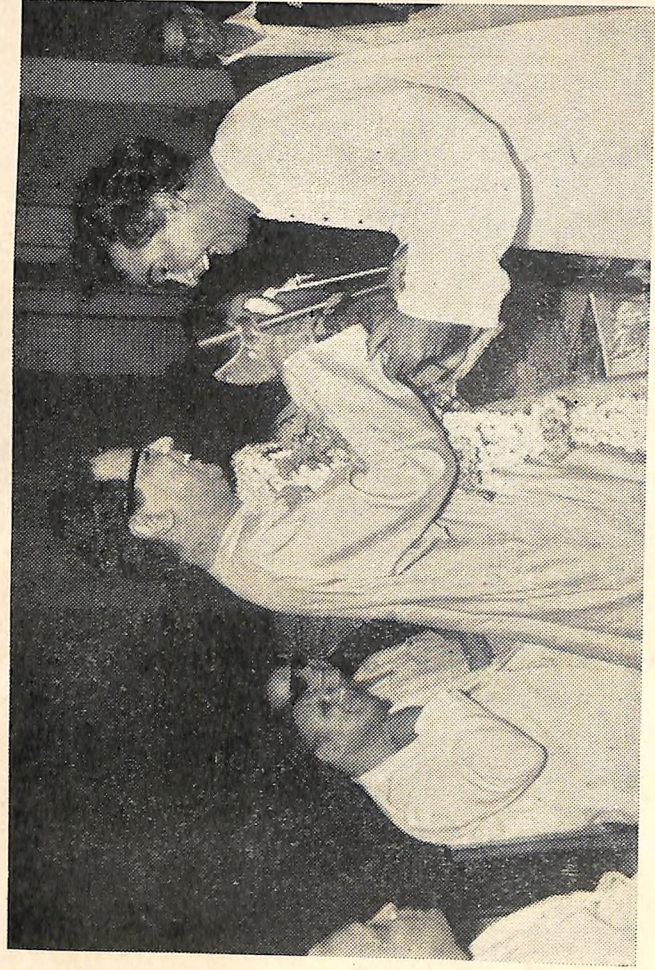
सामर्थ्य जणू पणाला लावलं असल्याचा प्रत्यय येतो. कादंबरीचा विस्तार कमालीचा आटोपशीर आहे. प्रसंग, पात्रं यांची अजिबात गर्दी नाही-नव्हे फक्त एकच प्रसंग नि एकच व्यक्ति यांनीं संबंध कादंबरी व्यापली आहे. त्या व्यक्तीइतकंच संबंध कादंबरीभर ज्याला महत्त्वाचं स्थान मिळालं आहे तो आहे एक मासा-मर्लिन हे त्याचं नांव. गळाला लागलेल्या त्या भल्यामोठ्या, अवजड माशाला घट्ट पकडून ठेवण्यासाठी सतत दोन दिवस व दोन रात्री सांतियागोनं-म्हाताच्या कोळ्यानं-केलेली प्रयत्नांची पराकाष्ठा आणि तितक्याच निकरानं त्याच्या तावडींतून सुटका करून घेण्यासाठी मर्लिननं केलेली धडपड हा एकच एक या कादंबरींत रंगविलेला प्रसंग. पण तो रंगवितांना लेखकानं केवढं विशाल अनुभवविश्व आपल्या समोर उभं केलं आहे. एकीकडे मानव आणि मानवेतर प्राणी यांची आपलं अस्तित्व टिकवून धरण्याची चाललेली धडपड आणि त्यांच्या प्रयत्नांना न जुमानतां स्वतःच्या लहरीप्रमाणं त्यांना आपलं बाहुलं करून सोडणारी क्रूर नियती यांचं किती प्रत्ययकारी चित्रण कोळ्याच्या प्रतीकाच्या रूपानं लेखकानं केलं आहे. प्राणिजात आणि नियती यांच्यांतला सनातन संघर्ष किती उत्कटतेनं, किती परिणामकारकतेनं चित्रित केला आहे. मासा लागलेल्या गळाचा दोर हातांनीं घट्ट पकडून ठेवण्याची खटपट करतांना म्हाताच्या कोळ्याच्या मनांत गतायुध्यांतल्या अनेक झुंजींच्या स्मृति जाग्या होतात. विरंगुळा म्हणून तो कधी त्या स्मृति कुरवाळू लागतो, गोंजारू लागतो, कधी माशाबरोबर मित्रभावानं हितगुज करू लागतो, सागराशीं आणि माशाशीं लढत देतांना कधी त्याला आपल्या सामर्थ्याबद्दल अभिमान वाटत असतो तर कधी त्या लढतीच्या यशाबद्दल साशंक होऊन विषण्ण बनतो. जीवनांतल्या सामर्थ्याचा अन् वैयर्थ्याचा एकाच वेळीं अनुभव घेतांना त्याच्या मनांत विचाराविकारांचं विलक्षण काहूर उठतं. हें सारं हेमिंग्वेनं कमालीच्या साध्या, सरळ पण प्रभावी निवेदन शैलीनं शब्दांकित केलं आहे. होडी बल्हवण्याच्या सतत क्रियेनं सांतियागोचीं सारीं गात्रं शिणून गेलेलीं असतात, चिंतनानं मनालाहि थक्का आलेला असतो, आणि मग तो भराभर कच्चे मासे खाऊन शरीराचा नि मनाचा शीण घालविण्याचा प्रयत्न करतो. आपण पकडलेला

“ श्रोतयांवीं श्रवणपुटे आनंदे भरावीं ”

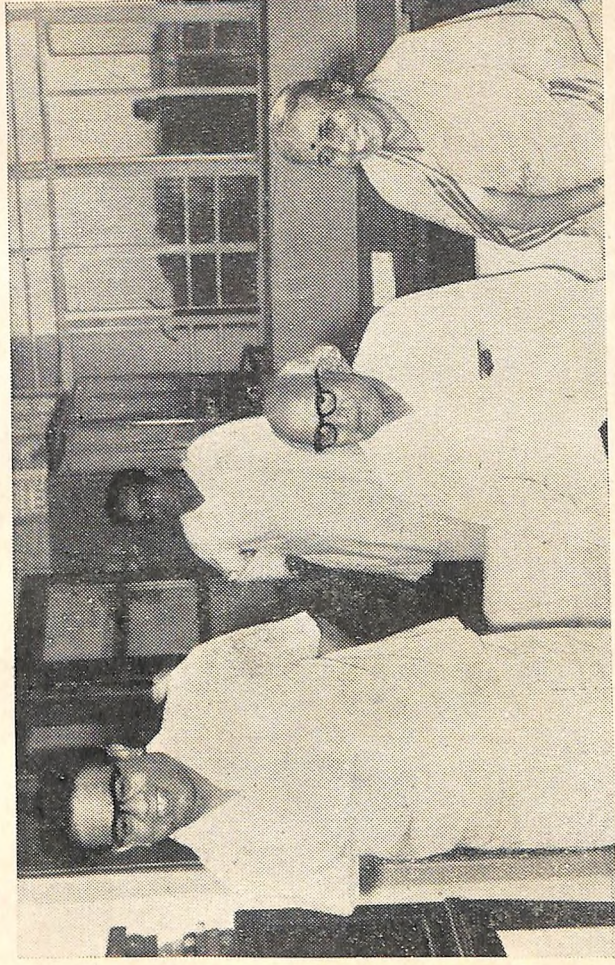
नांदेड येथे भरलेल्या नाट्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून श्री. पु. ल. देशपांडे भाषण करित आहेत. डावीकडे आचार्य अत्रे तन्मयतेने भाषण ऐकतांना दिसत आहेत.

फोटो - मराठी नाट्यपरिषदेच्या सौजन्याने.

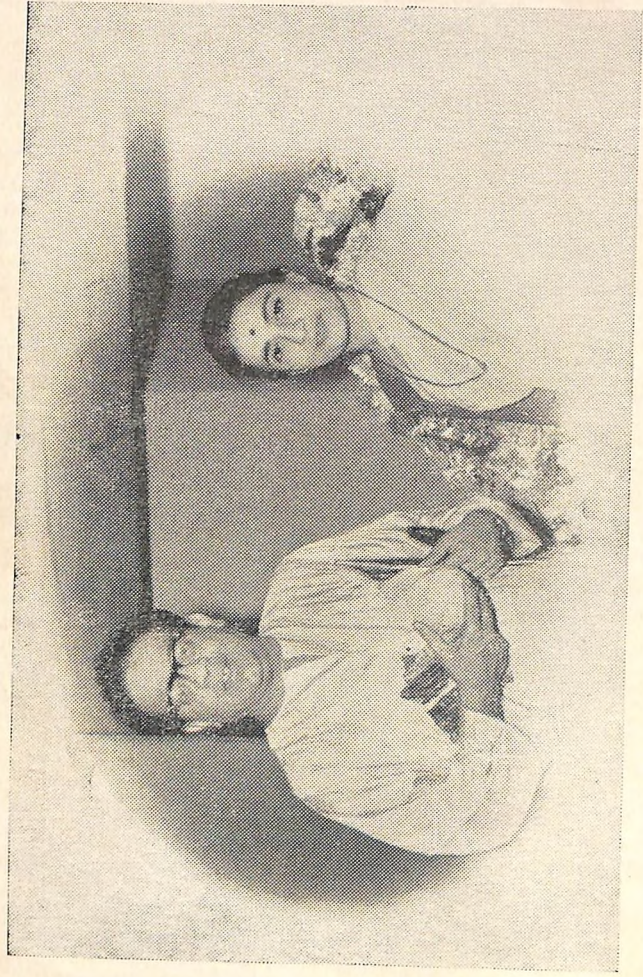
शाहीर अमरशेख श्री. पु. ल. देशपांडे यांचा सत्कार करीत आहेत.
फोटो - मराठी नाट्यपरिषदेच्या सौजन्याने.

“ सोनियाचा दिवस आज अमृतें पाहिला ”

नटवर्य केशवराव दाते यांच्या अमृतमहोत्सवा निमित्त श्री. पु. ल. देशपांडे भाषण करीत आहेत.
त्यांच्या डावीकडे श्री. केशवराव दाते व सौ. दाते.

फोटो - मराठी नाट्यपरिषदेच्या सौजन्याने.

श्री. पु. ल. देशपांडे व सौ. सुनीताबाई देशपांडे

फोटो - मराठी नाट्यपरिषदेच्या सौजन्याने.

सुरांशतकाच सुहृदांचाहि सोस !

सर्वश्री ग. दि. माडगुळकर, वसंत सबनीस, पु. ल. देशपांडे, भालचंद्र पेंढारकर, राजाराम हुमणे इ. इ.

फोटो - प्राप्ती नाट्यणस्थितेच्या सौजन्याने

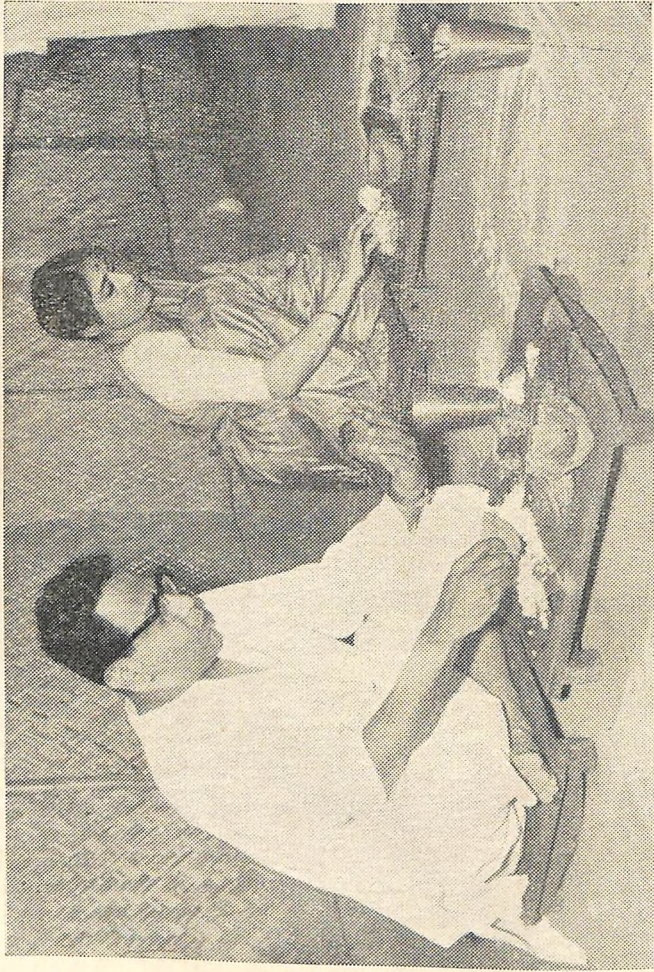
सौ. हिराबाई बडोदेकर यांच्या एकसष्टाव्या वाढदिवसानिमित्त विलेपारलें म्यु. सर्कलतर्फें त्यांचा सत्कार झाला, त्या वेळीं श्री. पु. ल. देशपांडे त्यांना भेट अर्पण करीत आहेत.

“ दिव्यत्वाची जेथ प्रचीति ”

रसिकाग्रणि रामूभय्या दाते यांना श्री. पु. ल. देशपांडे स्वतःच्या सत्कारसमारंभाच्या वेळीं नतमस्तक होऊन आशीर्वाद मागत आहेत.

फोटो - विलेपारलें भ्युझिक सर्कलच्या सौजन्याने.

श्री. पु. ल. देशपांडे व सौ. सुनीताबाई देशपांडे

फोटो - मराठी नाट्यपरिषदेच्या सौजन्याने.

मासा हा नर नसून मादी असल्याचं ध्यानांत आल्यावर त्याला तो थरारून सोडणारा प्रसंग आठवतो... गळाला मादी लागली तेव्हां तिचा जोडीदार विलक्षण त्वेषानं उसळी मारून समुद्राच्या पृष्ठभागावर आला होता आणि असाहाय्यतेच्या नि अगतिकतेच्या जाणिवेनं खिन्न होऊन पुन्हां समुद्राच्या पोटांत गडप झाला होता. :.!

मुक्या जिवांची ताटातूट करतांना त्याला मनस्वी वाईट वाटलं होतं, पण हें क्रौर्य अपरिहार्य असल्याची जाणीव होऊन त्याच्या विषादाची तीव्रता कांहींशी सौम्य झाली होती. हेमिंग्वेनं हें सारं कलात्मकतेनं, व्यापक सहानुभूतीनं रेखाटलं आहे. वाचकांची उत्कंठा क्षणा क्षणाला वाढत जावी अशा कौशल्यानं त्यानं त्या प्रसंगांत नाट्य आणलं आहे. सारं बळ एकवटून निसर्गाबरोबर व माशाबरोबर झुंज देणारा हा म्हातारा अखेर यशस्वी होणार कीं त्याला आपल्या सामर्थ्याची मर्यादा कळून येऊन पराभव पत्करावा लागणार अशा संभ्रमांत वाचक सांपडतो. आणि कादंबरीचा शेवट जेव्हां त्याच्या दृष्टीच्या टप्प्यांत येतो तेव्हां तो सुन्न होऊन जातो. साऱ्या वृत्ति बधिर होऊन गेल्यासारख्या त्याला वाटतात ! म्हातार्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न, उदंड आत्मविश्वास नि अमर्याद जिद्द यांना जें कांहीं फळ लागलं होतं तें पाहतांना तो हतबुद्ध होऊन जातो ! विस्मय, दुःख, करुणा अशा संमिश्र भावनांचा कोलाहल हृदयांत चालूं असतांनाच तो कादंबरी मिटतो. तरी पण तिची अखेरी त्याच्या डोळ्यांपुढें पुन्हां पुन्हां नाचू लागते... वृद्ध कौळी प्रयत्नांची शिकस्त करून होडी समुद्राच्या कांठाकडे वल्हवीत आहे, गळ्याचा दौर पकडून ठेवतां ठेवतां त्याला कमाळीचा थकवा आला आहे, भुकेमुळं नि तहानेमुळं त्याचा जीव अधिकच कासावीस झाला आहे, आयुष्यांत कधीं नव्हे एवढा प्रचंड मासा तावडींत सांपडल्याच्या आनंदापुढें त्याला शारीरिक शिणाची तमा वाटेनाशी झाली आहे, सतत अड्डेचाळीस तासांच्या झटापटीनंतर हाताशीं आलेलं श्रेय जेव्हां आपल्या जातभाईंच्या दृष्टीला पडेल तेव्हां सर्वांना आपल्याबद्दल काय काय वाटेल याचा अंदाज घेतांना त्याची तंद्री लागत आहे... पण ती तंद्री फार वेळ टिकत नाही. गळ्याच्या दौरानं करकचून आवळल्या गेलेल्या उजव्या मनगटाच्या वेदना क्षणाक्षणाला असह्य होत आहेत, त्यांतून शार्क माशांना

११४ : असे हे पु. ल.

गळाला लागलेल्या मर्लिनच्या रक्ताचा वास लागल्यापासून ते त्याच्यावर सारखे तुटून पडत आहेत, त्याचे लचके तोडत आहेत हे लक्षांत आल्यावर त्याला अधिकच दुःख होत आहे... माशाचा अर्धामुर्धाच भाग शिळक राहिल्याचं ध्यानांत आल्यानंतर त्याला अधिकच वाईट वाटत आहे...

शेवटी त्यानं कशीबशी किनाऱ्याला होडी लावली. प्रयासानं जड पावलं टाकित आपल्या खोपटांत शिरला अन् निपचितपणें पडून राहिला...

एका खडकाला बांधून ठेवलेली त्याची होडी समुद्राच्या लाटांबरोबर संधपणें हेलकावे खात होती अन् तिच्याबरोबर मर्लिन माशाचा प्रचंड सांगाडा ! नुसता सांगाडा !

नियतीचं अस्तित्व विसरून ज्या हिरिरीनं, ज्या जिद्दीनं म्हाताऱ्यानं निसर्गावर मात करण्याचा प्रयत्न केला होता त्याची अशी शोकान्तिका झालेली पाहून हृदय पिळवटून निघतं. पण त्याबरोबरच अखेरच्या क्षणापर्यंत नियतीला शरण न जाणाऱ्या म्हाताऱ्याची धीरोदात्तता प्रेरक वाटते ! तत्त्वतः त्यानंच विजय संपादन केल्याच्या जाणिवेनं वृत्ति सुखावतात !

अशी ही वेगळ्या घाटाची, चाकोरी बाहेरची कादंबरी पु. लं. नीं भाषांतरासाठी निवडली याबद्दल त्यांना द्यावे तितके धन्यवाद थोडेच होतील.

काहीं टीकाकारांनीं मात्र तात्यापंतोजीचा आविर्भाव आणून पु. लं. च्या भाषांतरांतल्या व्याकरणविषयक चुका वेचून काढण्यांतच धन्यता मानलेली दिसून येते. शब्दशः भाषांतर करण्याच्या भरीस पडल्यामुळं आणि मूळ कादंबरीत आलेल्या शब्दांच्या अर्थछटा भाषांतरकर्त्यांच्या ध्यानांत न आल्यामुळं त्यांच्या हातून जागजागीं अक्षम्य प्रमाद घडले आहेत, बऱ्याच ठिकाणीं अर्थविपर्यास तर काहीं ठिकाणीं संदिग्धता राहून गेली आहे असं या टीकाकारांचं म्हणणं दिसतं. मूळ कादंबरीतील नाट्य नि परिणामकारकताहि पु. लं ना आपल्या भाषांतरित कृतींत आणतां आली नाहीं असा टीकाकारांच्या आक्षेपांचा थोडक्यांत आशय आहे. आणि या सर्व दोषांच्या मुळाशीं जें कारण गृहीत धरण्यांत आलं आहे तें म्हटलं म्हणजे मूळ लेखकाच्या प्रकृतीशीं पु. ल. यांना न साधतां आलेला सुसंवाद. या दोन लेखकांच्या मूलभूत प्रकृतिधर्मांतच तफावत असल्यामुळं भाषांतर निर्जीव झालं आहे असं या टीकाकारांचं म्हणणं आहे.

टीकाकारांचे हे आक्षेप कितपत खरेखोटे आहेत याची शहानिशा चिकित्सक बुद्धीचे विद्वान करतीलच. कोणत्याहि ललित कृतीचं आस्वादकाच्या भूमिकेवरून मूल्यांकन करणाऱ्या माझ्यासारख्या सामान्य वाचकाला मात्र या अनुवादित कथेतहि सौंदर्याचे अनेक कण इतस्ततः विखुरले असल्याचा सुखद प्रत्यय आल्याविना राहणार नाही अशी माझी खात्री आहे.

एखाद्या साहित्यिकाच्या व्यक्तित्वासंबंधी अगर त्याच्या वाङ्मयाविषयी मी जेव्हां जेव्हां लिहितो त्या त्या वेळीं माझी भूमिका आस्वादकाची असते, हें यापूर्वी माझ्या एक दोन पुस्तकांतून मी स्पष्ट केलंच आहे. पु. लं. च्या साहित्याचा परामर्श घेतांनाहि प्रामुख्याने हाच दृष्टिकोण मी सुरवातीपासून ठेवला आहे. चर्चेच्या ओघांत साहित्यविषयक कांहीं प्रश्नांना, प्रमेयांना मी थोडाबहुत हात घातला आहे खरा, पण एकंदरीने माझी भूमिका आस्वादकाची राखण्यांतच मी समाधान मानीत आलों आहे. ब्रह्म आणि माया, प्रकृति आणि पुरुष यांच्या स्वरूपाची चिकित्सा करणाऱ्या वेदांतांत ज्यांना रस वाटला नाही ते भक्तीच्या वाटेने गेले. तिथंहि त्यांना हरपल्या श्रेयाची प्राप्ती झाली. साहित्यपंढरीची वाटचाल करणारा मीहि त्यांच्या सारखाच एक भाविक वारकरी आहे. शब्दज्ञानानं ज्या निश्रेयसाचा साक्षात्कार घडण्याची ही मंडळी उमेद बाळगून आहे तोच ठेवा भक्तिभावाच्या वाटेने गेल्यानेंहि गवसणार आहे अशी माझी श्रद्धा आहे.

पु. लं. चा भाषांतराचा खटाटोप फसला वा साधला याविषयी विद्वज्जन खुशाल वादंग घालोत. पु. लं. च्या बाजूने विद्वानांचीच साक्ष काढावयाची झाल्यास तीहि काढतां येण्यासारखी आहे. वर उद्धृत केलेल्या टीकेने ज्यांच्या मनांत संदेह निर्माण झाला असेल त्यांनी त्या टीकेची ही दुसरी बाजूहि जरूर ध्यानांत घ्यावी. प्रा. रा. श्री. जोग यांचा टीकाक्षेत्रांतला अधिकार सर्वांना ठाऊकच आहे. समतोल, साक्षेपी वृत्तीच्या या टीकाकारानं 'एका कोळियोने' चं सत्यकथेच्या अंकांत (मे १९६६) परीक्षण करतांना लेखकाला प्रशस्तिपत्र दिलं आहे. त्यांच्या परीक्षणांतला कांहीं भाग असा--

“...तिचें (मूळ कादंबरीतील भाषासरणी आणि निवेदन शैली यांचें) यथार्थ दर्शन घडवायचें असेल तर शब्द न शब्द काटेकोरपणे वापरणे आवश्यक होतें. त्यांत कोठेंहि स्वातंत्र्य न घेतां, मुळापेक्षांहि भाषांतर सरस

११६ : असे हे पु. ल.

करण्याचा भलता मोह टाळूनच हें काम करावयास हवें होतें आणि देशपांडे यांनीं तें अत्यंत प्रामाणिकपणें पार पाडलें आहे. पु. ल. देशपांडे यांनीं, ' एखादा ग्रंथ लिहितांना खूप परिश्रम करावेत हा माझा पिंड नव्हे ' असे म्हणत कां होईना, चिकाटीनें तें शेवटास नेलें आणि केवळ मराठी वाचकास एका प्रसिद्ध इंग्रजी कृतीचा पुष्कळच यथार्थ परिचय करून दिला याबद्दल ते अभिनंदनास पात्र आहेत.

“ कोणतेंहि भाषांतर अगदीं शंभर टक्के साधणें हें अशक्यप्रायच असतें. सूक्ष्मदृष्टि वाचकास आणि मुद्दाम तुलना करून पाहणाऱ्यास मुळांतील बारीकसारीक अर्थछटा अनुवादांत उतरल्या नसल्याचें दिसल्यास त्यांत आश्चर्य नाही... तथापि अशीं स्थळें कमीच आहेत. एकंदर आशयाची विशेष हानि झाली आहे असें मुळींच घडलेलें नाही. अवघड भागहि सफाईनें मराठींत उतरला असल्याचीं स्थळेंच आपणांस सर्वत्र आढळतील...”

माझ्यासारख्या सामान्य लेखकाचं राहो, पण प्रा. रा. श्री. जोगांसारख्या ख्यातनाम समालोचकानं पु. ल.च्या प्रयत्नाची भलामण करावी याला निश्चित कांहीं अर्थ आहे. प्रा. जोगांनीं दोषदिग्दर्शन टाळलें किंवा त्यांच्या ते लक्षांतच आले नाहीत असं मात्र नाही. त्यांनींहि भाषांतरांतल्या कांहीं व्याकरणविषयक चुकांचा निर्देश आपल्या परीक्षणांत केला आहे. पण त्या जमेस धरून पु. ल. च्या प्रयत्नाची विधायक बाजूहि तितक्याच मनमोकळेपणानं त्यांनीं सांगून टाकली आहे. ' एका कोळियानें ' या कृतीच्या श्रेष्ठतेची ग्वाही द्यायला याहून अधिक पुराव्याची आवश्यकता आहे काय ?

बाकी, आमच्याकडच्या टीकाकारांची लेखकावर निर्दयपणें तुटून पडण्याची वृत्ति पाहिली म्हणजे मला पु. ल.नींच भाषांतरित केलेल्या या कादंबरीतल्या शार्क माशांची आठवण झाल्यावांचून राहात नाही ! गळाला लागलेला मासा वर खेंचून घेतांना अन् तें प्रचंड धूड होडीबरोबर किनाऱ्याकडे ओढून नेतांना सांतियागोला केवढी जबरदस्त किंमत द्यावी लागली होती, केवढे कष्ट सहन करावे लागले होते ! पण शार्क माशांनीं त्यांच्या कष्टांचं निम्मं-शिम्मं श्रेयसुद्धां त्याला मिळूं दिलं नाही !

पु. ल. नीं प्रस्तुत कादंबरीच्या भाषांतराच्या कामीं जेवढे परिश्रम घेतले,

ज्या खस्ता खाल्ल्या त्यांचं श्रेय तरी शार्क जातीचे हे टीकाकार त्यांना कुठं घेऊं घायला तयार आहेत ?

आणखी एका कादंबरीचा पु. लं. नीं अनुवाद केला. 'एका कोळियानें' या अनुवादाचा जसा टीकाकारांनीं गाजावाजा केला तसा या अनुवादाच्या बाबतींत मात्र फारसा झाला नाही ! अनुकूल अगर प्रतिकूल कोणत्याच प्रकारची टीका या अनुवादाच्या वांग्याला आली नाही.

'एका कोळियानें' च्या बाबतींत पु. लं. नीं मूळ कादंबरीचं शब्दशः भाषांतर करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला होता. त्या प्रयत्नांत मूळ वाङ्मयीन कृतीच्या सौंदर्याला ढळ पोहोचला असा टीकाकारांनीं आक्षेप घेऊन त्यावर टीकेची बरीच झोड उठविली होती हें मी आतांपर्यंतच्या विवेचनांत सांगितलं आहेच. टीकाकारांचा आक्षेप विनबुडाचा होता असं मला म्हणायचं नाही. वस्तुस्थितीच्या मानानं टीकेची धार अधिक तीक्ष्ण होती एवढंच या बाबतींत माझं म्हणणं आहे.

“Anything can happen” (काय वाट्टेल तें होईल) या कादंबरीचा अनुवाद करतांना पु. ल. शब्दशः भाषांतर करण्याच्या भरीस पडले नाहीत. मूळ कादंबरीचा आशय कायम ठेवून स्वतःच्या विशिष्ट, खेळकर शैलीनं त्यांनीं तो अनुवादित केला आहे. यामुळं व्याकरणविषयक प्रमादांचा आक्षेप या अनुवादाला कुणीं चिकटविला नाही हें खरं असलं तरी त्याची फारशी कुणीं स्तुति केली नाही, उपेक्षेच्या अंधारांतच तो राहिला हेंहि तितकंच खरं आहे !

या उपेक्षेचीं दोन कारणं संभवतात. पु. लं.नीं या कादंबरींतलं विदेशी वातावरण जसंच्या तसं कायम ठेवलं आहे. परकीय वातावरणाशीं समरस व्हायला मनाची जी एक विशाल बैठक असावी लागते तिचाच मुळीं आमच्या वाचकांच्या ठिकाणीं अभाव आहे. दुसरं असं कीं, नायकनायिकेचा प्रणय, त्यांत येणारे अडथळे, खलनायकाचीं कारस्थानं, त्यांना पुरून उरणारं नायकाचं चातुर्य या ठराविक सांग्यांतून पाडलेल्या कादंबऱ्याच वाचायची संवय अंगवळणीं पडलेल्या वाचकांना 'काय वाट्टेल तें होईल' या कादंबरींतील सर्वस्वी वेगळ्या व अशा वातावरणाशीं तादात्म्य पावतां आलं नसावं.

खरं पाहिलं तर या कादंबरीतील वातावरणाचा 'वेगळेपणा' मर्यादित अर्थानंच ध्यानांत घ्यायला हवा. कादंबरीचा नायक 'जॉर्ज आयव्हॅनिच' हा अस्सल भारतीय संस्कृतीच्या मुशीतून ओतल्यासारखा वाटावा असा एक इमानी, खेळकर वृत्तीचा, माणुसकीच्या साध्यासुध्या नियमांचं पालन करणारा, सरळ, भावड्या मनाचा माणूस आहे. प्रांतिक, भाषिक वा जातीय भेदांपलीकडे गेलेल्या वैष्णव पंथियांची यानंहि जणू दीक्षा घेतलेली असते !

सदा सर्वदा आपल्या वाड्याला येणाऱ्या उद्योगांत गर्क असावं, त्याला जी कांहीं कडू गोड फळं लागतील तीं समाधानी वृत्तीनं पदरांत पाडून घ्यावीत, कोणाशीं वैर नसावं, सर्वांशीं मिळून मिसळून वागावं, दुसऱ्याच्या सुखदुःखांत आपलं सुखदुःख विरवून टाकावं अशी त्याची विचारसरणी असते. म्हणूनच त्याच्या जीवितांतल्या चढउतारांची, सुखदुःखाची कहाणी वाचीत असतांना आपण रंगून गेलों होतो असं लेखकानं अनुवादाच्या प्रस्तावनेत म्हटलं आहे.

प्रस्तुत कादंबरीच्या अनुवादाची शैली 'एका कोळियानें' च्या मानानं अधिक मोकळी नि प्रसन्न वाटते ती मला वाटतं खुद्द लेखकाचा जीवित-विषयक दृष्टिकोण 'जॉर्ज आयव्हॅनिच'च्या दृष्टिकोणाशीं मिळता जुळता असल्यामुळेच. जीवनाकडे खेळकर वृत्तीनं पाहणारा आयव्हॅनिच हा पु. लं. हून फारसा वेगळा वाटत नाही. जीवनाचीं अनेक अंगं पाहिलेला, अनेक टक्के टोणपे खाल्लेला, अनेकांशीं ममत्वाचं नातं जडलेला जॉर्ज आयव्हॅनिच मराठींत आणतांना पु. लं. च्या निवेदन शैलीला एखाद्या खळखळणाऱ्या झऱ्याचा आवेग नि अकृत्रिमपणा प्राप्त झालेला दिसून येतो.

टीकाकारांचं या बाबतींत कांहींहि म्हणणं असो, मला मात्र प्रस्तुत अनुवाद वाचून हातावेगळा केल्यानंतर वाटलं तें हें कीं, पु. लं. नीं अशाच सुंदर सुंदर वाङ्मयीन कृति मराठींत अनुवादित करून केवळ मराठी भाषा जाणणाऱ्या वाचकांचा दुवा घ्यावा आणि अनुवादाचं दालन समृद्ध करावं.

वाङ्मय विवेचन

प्रवासवर्णन

- अपूर्वाई
- पूर्वरंग

दृग्युक्तिचित्रण काय किंवा प्रवासवर्णन काय, हे दोन्ही लेखनप्रकार मराठी वाङ्मयांत आतां चांगलेच रुढले आहेत. प्रवासवर्णन म्हणजे पाहिलेल्या स्थळांची नुसती जंत्री हा दृष्टिकोण आतां मागं पडून तो एक सुंदर लेखनप्रकार आहे ही जाणीव दिवसेंदिवस लेखकाच्या ठिकाणीं रुजत चालली आहे. पु. लं.नींच कुणाच्या तरी प्रवासवर्णनपर पुस्तकाला प्रस्तावना लिहितांना म्हटल्याप्रमाणं, 'प्रवासवर्णन म्हणजे रेल्वेचें वेळापत्रक आणि भूगोल समप्रमाणांत खलून तयार केलेलं चूर्ण' हा प्रकार मराठी साहित्यांत तरी आतां फारसा उरला नाही.

आचार्य काकासाहेब कालेलकर, प्रा. अनंत काणेकर, भाऊसाहेब माडखोलकर, प्रा. गंगाधर गाडगीळ, प्रा. वसंत बापट वगैरे लेखकांचीं प्रवासवर्णनपर पुस्तकं माझ्या विधानाची साक्ष पटविण्यास पुरेशी आहेत. लघुनिबंधांप्रमाणंच प्रवासवर्णनांतहि लेखकाच्या आत्मविष्काराला खूपच वाव आहे. काव्यात्मता, चिंतनशीलता आणि विनोदवृत्ति यांच्या समन्वयांतून उत्कृष्ट लघुनिबंधाची निपज होते असं सामान्यतः म्हटलं जातं. उत्कृष्ट प्रवासवर्णन लिहिण्यासाठीहि या तीन गुणांची नितांत आवश्यकता आहे.

पु. लं. च्या प्रतिभेवर या तिन्ही गुणांचे संस्कार झाले असल्यामुळे त्यांच्या प्रवासवर्णनासहि वैशिष्ट्य प्राप्त झालें आहे. 'अपूर्वाई' आणि 'पूर्वरंग' हे दोन ग्रंथ लिहून त्यांनीं प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाचं दालन समृद्ध व सुशोभित केलं आहे यांत शंका नाही.

'आपण प्रवासवर्णन आणि आत्मचरित्र कधींच लिहिणार नाही, असा लहानपणीं संकल्प सोडला होता, पण 'अपूर्वाई' लिहून ते दोन्ही संकल्प मोडले आहेत,' असं पु. लं.नीं अपूर्वाईच्या छोट्याशा प्रास्ताविकांत म्हटलं आहे. प्रवासांतल्या इतर गोष्टींबरोबर स्वतःसंबंधींचा मजकुरहि त्यांत बराच आला, असा लगेच वरील विधानाचा त्यांनीं खुलासा केला आहे.

कोणतीहि चांगली, प्रांजळ ललित कृति ही एका परीनं तिच्या निर्मात्याची आत्मकथाच असते असं म्हटलं जातं. पण यांतलं सत्य परमार्थानंच घ्यावयाचं असतं. या अर्थानं पु. लं.नीं तें विधान केलं नसून, खरोखरच

१२२ : असे हे पु. ल.

त्यांत त्यांनीं स्वतःसंबंधीं खूप खूप लिहिलं आहे. प्रवासांत पाहिलेल्या, ऐकिलेल्या अनुभवांची जी जी त्यांच्या मनावर प्रतिक्रिया झाली, जे जे संस्कार उमटले त्यांचं अतिशय तादात्म्यानं, कमालीच्या जिव्हाळ्यानं त्यांनीं अपूर्वाईनं वर्णन केलं आहे, म्हणूनच एका अर्थानं प्रस्तुत प्रवासवर्णन (आणि यानंतरचंही) म्हणजे लेखकाच्या अंतर्दुःखींचीं हळुवार स्पंदनं आहेत, कडू गोड संवेदनांचा हृद्य आविष्कार आहे असं म्हटल्यास वावगं होणार नाही. क्लिंस्कर मासिकांतून अपूर्वाई क्रमशः प्रसिद्ध होऊं लागली त्या वेळीं त्या लेखमालेंतल्या विविध दृश्यांचीं, प्रसंगांचीं अन् अनुभवांचीं वर्णनं वाचीत असतांना मला सॉमरसेट मॉमच्या प्रवासवर्णनवर पुस्तकावरल्या अभिप्रायाची आठवण होत होती. पुस्तकाच्या प्रारंभीं प्रकाशकानं असं म्हटलं आहे -

“This is a book with a distinctively delightful flavour that will linger in your mind long after you have turned the final page. In its bare outline it is the record of a journey from Rangoon to Haiphong, but it covers the whole range of human drama and emotion... You will enjoy this book for many reasons-its colorful and intriguing background, its wise and penetrating philosophy, its varied and compelling characters and stories. But most of all you will enjoy it because its auther has such a superb mastery of his medium and knows so well to hold and entertain his audience...”

वरील प्रशंसापूर्ण अभिप्रायाचा थोडक्यांत आशय असा कीं, मॉमचं हें पुस्तक प्रवासवर्णनपर असलं तरी त्यांत त्यानं केवळ प्रवासाबद्दलच माहिती दिली असं समजण्याचं कारण नाही. प्रवासवर्णनावरोबरच मानवी जीवितांतलं नाट्य, उत्कट अनुभूतिहि त्यानं इथं टिपल्या आहेत. मॉमचं अनुभवसमृद्ध व्यक्तिमत्व, जीविताविषयीचं त्याचं तत्त्वज्ञान वगैरे गोष्टींमुळं तुम्हांला हें पुस्तक तर आवडेलच, पण सर्वांत महत्त्वाचं नि विलोभनीय आकर्षण या पुस्तकाचं जर कोणतं असेल तर तें वाचकांवर छाप पाडणारं, त्यांना खुलविणारं लेखकाचं निवेदन कौशल्य.

‘अपूर्वाई’ वाचीत असतांना मॉमच्या प्रवासवर्णनांतली रंजकता तर तिच्यांत आढळून येत होतीच पण त्याच्या वर्णनांतल्यापेक्षांहि ‘अपूर्वाईत’ आणखी दोन विशेष मला जाणवले, ते म्हणजे पु. लं. ची विनोदगर्भ लेखन-शैली आणि सर्वत्र व्यापलेला भावनेचा ओलावा. मॉम हा सभोवतालच्या घडामोडींकडे तटस्थपणें पाहणाऱ्या लेखकांत मोडला जातो. तसा तो अश्रद्ध नाही, पण सुखदुःखाच्या क्षणीं विरधळून जाण्याइतका भावविवशहि नाही. पु. लं. ची वृत्ति जात्याच भावप्रवण असल्यामुळं कोणताहि प्रसंग, कोणताहि दृश्य रंगवितांना ते त्यांत आपल्या व्यक्तिवाचे रंग मिसळून त्याची खुलावट करतात.

परदेशाला निघण्यापूर्वीच्या तयारीचं, निरनिराळ्या सोपस्कारांचं त्यांनीं केलेलं वर्णन वाचावं म्हणजे माझ्या म्हणण्याची यथार्थता कळून येईल. सांताक्रुझच्या विमानतळावरून ठराविक वेळेपेक्षां थोड्या उशीरानं विमान सुटणार असल्याची सूचना मिळतांच पु. लं. च्या डोक्यांत उसळणारी विचारांची गर्दी, आप्तेष्टांनीं काढलेल्या शंका-कुशंका, खास परदेशच्या प्रवाशांसाठीं शिवलेल्या कपड्यांत विमानतळावर अवघडल्याप्रमाणें वावरतांना उडणारी त्रेधा, पु. लं. च्या गळ्यांत पडलेल्या हारांवरून अन् भोंवतालीं जमलेल्या कैमेऱ्यावरून त्यांना खास व्ही. आय. पी. साठीं असलेल्या विश्रामकक्षेंत जाऊन बसण्याची केलेली सूचना, तिथं गेल्यानंतर तिथल्या कमालीच्या व्यवस्थितपणाला अन् टापटिपीला पु. लं.च्या पुतण्याभाच्यांनीं आणलेली खांडक्याच्या चाळीची कळा—या सान्या गोष्टी त्यांनीं खुसखुशीतपणें रंगवून सांगितल्या आहेत. या सान्या बारीकसारीक वर्णनांतून त्यांच्या स्वभावाचा एकेक पापुद्रा उलगडत चालल्याची वाचकांना सतत जाणीव होत राहते. पण कांहीं कांहीं वर्णनं मात्र अशीं येतात कीं त्यांतून त्यांच्या मनोधर्माचा मूळ गाभाच दृष्टीला पडल्याप्रमाणें वाटतं.

विमानतळावरून विमान सुटण्याची वेळ जवळ जवळ येत चालली आहे. प्रवाशांना तयारींत राहण्याची ध्वनिक्षेपकावरून सूचना दिली जात आहे. नव्यानंच दूरदेशी जायला निघालेल्यांच्या नजरेसमोर अनोख्या प्रदेशाच्या नवलाईचीं स्वप्नं तरळत आहेत... पु. लं. नाहि पहिल्यांदांच इतक्या दूरचा प्रवास घडत होता. पण त्यांच्या दृष्टीला नव्या नवलाईची दुनिया दिसत

नव्हती. त्यांचं हळुवार संवेदनक्षम मन निराळ्याच विचारांनीं भाराकांत झालं होतं. ते मनाशीं म्हणत होते—“ सभासमारंभांतल्या हारतुऱ्यांच्या बाबतींत मी कोडगा झालों आहे. परंतु माझ्या सन्मित्रांनीं ‘ इतक्या सुंदर फुलांस ’ देऊन मला जो निरोप दिला त्यामुळें मी आंतल्या आंत गलबललों होतो. विमान सुटायला होणारा उशीर मला आतां क्षणाक्षणाला जाणवूं लागला. लोकांच्या सद्भावनांचें देखील ओझं होतं. उपचार म्हणून निरोप वगैरे घायला जाणें निराळं. आणि अशा वेळीं इतक्या दूर विमानतळावर येणं निराळें. मला खरोखरीच कोणाशीं काय बोलावें तें सुचेना. एक तर मी कोणताहि पराक्रम केला नव्हता ! एखादे वेळीं नाटकांतलें काम रंगलें आणि मंडळींनीं अभिनंदन केलें तर तें स्वीकारतांनाहि धन्यता वाटते—आपण कांहीं तरी त्यांना दिलेलें असतें. इथें तसा कांहींच संबंध नव्हता. ज्या विमानतळावरून हल्लीं रोज असंख्य प्रवासी चारी दिशांना जातात त्यांतूनच मी आणि माझी पत्नी—आम्ही निघालों होतो आणि आमच्या सर्व स्वकियांनीं तिथं एवढी गर्दी केली कीं मी अक्षरशः गुदमरून गेलों. इतक्या लोकांच्या शुभेच्छा पाठीशीं असतांना चारीं यंत्रें बिघडलेल्या विमानांतून मी लंडनला काय पण वैकुंठापर्यंत जाऊन परत येईन याचा मला विश्वास वाटायला लागला. ”

इथं खरी पु. ल.च्या हृदयाची आपणास ओळख पटते. त्यांच्या भावुक, कृतज्ञ अंतःकरणाचं जसं या उद्गारांत नितळ प्रतिबिंब उमटलेलं पाहावयास मिळतं तसं त्यांच्या काव्यात्म वृत्तीचं, चिंतनशीलतेचं नि स्वदेशाविषयींच्या अभिमानाचं यथार्थ दर्शन घडवितील अशीं अनेक मनोगतं, अनेक वर्णनं ‘ अपूर्वाईत ’ आलीं आहेत. या सर्वांतून मधून मधून होत गेलेल्या विनोदाच्या पखरणीमुळं त्यांची आकर्षकता वाढली आहे. गेंदेदार फुलांच्या हारांतून गेलेल्या रूपेरी कलाबतूनं हाराचं सौंदर्य वृद्धिंगत व्हावं तशी त्यांच्या विनोदाची चमक सर्व वर्णनांची वेधकता वाढविण्यास कारणीभूत झाली आहे. त्यांपैकीं कांहीं वर्णनं उदाहरणादाखल उद्धृत करण्याचा मोह मला आवरतां येत नाहीं.

कैरोच्या विमानतळावर विमान उतरूं लागलं त्या वेळीं युद्धासाठीं सज असलेल्या तळावरल्या लष्करी विमानाकडे पु. ल.चं प्रथम लक्ष वेधलं गेलं.

आकाशाच्या दिशेन विमानसंहारक तोफांनीं तोंड वासलेलीं होतीं. तें दृश्य पाहात असतांना त्यांच्या मनांत असा विचार आला —

“ नव्या युद्धाचा छोटासा रंगपट इथेंहि मांडला होता. नाटकाला केव्हां आणि कोण सुरुवात करणार होतें तें ती ‘समरीं विहरत’ असणारी माताच जाणे ! देशोदेशींचे धैर्यधर रंगून तयार होते. ‘धनी मी पति वरिन कशी अधना’ म्हणणाऱ्या भामिनीच्या एंट्रीचीच काय ती उणीव होती ! ”

लंडनच्या पोलिसांचं त्यांनीं केलेलं वर्णनहि असंच मनोवेधक आहे—

“ सहा फूट उंच आणि डोक्यावरच्या शिरस्त्राणामुळें आणि लांब डगल्यामुळें अधिकच उंच वाटणारी ती आकृति लंडनच्या सुप्रसिद्ध पोलीसाची होती, लंडनचा पोलीस हा साऱ्या जगाच्या कौतुकाचा विषय आहे. ‘बॉबी’ हा साऱ्या आबालवृद्धांचा मित्र आहे. तो कधीं रागावत नाही, चिडत नाही, चिरीमिरी मागत नाही, सदैव मदतीला तयार. फक्त त्याला हंसतां येत नसावें. त्या रम्य पहाटें मी त्या पोलीसाला पाहिल्यावर मला स्थितप्रज्ञदर्शन झाल्याचा आनंद झाला. अहिंसा-सत्य-अस्तेयाचा तो पुतळा. त्याच्या हातांत शस्त्र नाही. समोरून गुन्हेगारांची टोळी चाल करून आली तरी तो हात उगारीत नाही. चोराला चोरी करतांना पकडतांना देखील त्याच्या भावना न दुखावतील अशा बेतान तो पकडतो. चोर पकडल्याचा त्याला आनंद नाही, निसटल्याचें दुःख नाही...राग, लोभ, क्रोधाच्या पलीकडे गेलेल्या ह्या महात्म्याचें दर्शन मला लंडनच्या पहिल्या प्रभात-फेरीच्या वेळीं व्हावें ह्याचा मला मनस्वी आनंद झाला...”

मिस्किंगपणाचीं झांक असलेलीं अशीं किती तरी वर्णनं काढून दाखवितां येतील. इंग्लंड, स्कॉटलंड, आयर्लंड, फ्रान्स, जर्मनी या देशांतील लोकांच्या रीतिरिवाजांचं, बोलण्याचालण्याच्या वैशिष्ट्यांचं, स्वागताच्या तऱ्हांचं कर-मणुकीच्या प्रकारांचं, वेषभूषा, खाद्यपेय, फुरसतीच्या वेळचे छंद—या साऱ्यांचं त्यांनीं मोठ्या चोखंदळपणानं, रसिकतेनं वर्णन केलं आहे.

इंग्रजांचा वक्तशीरपणा, शिस्त, राजनिष्ठा, विद्यार्जनाची आवड, नाट्यांचं वेड वगैरे गोष्टींबद्दल ते जितक्या आदरानं लिहितात तितक्याच सडेतोडपणानं त्यांच्या कांहींशा तुटक, बेफिकीर, अचोल स्वभावाबद्दल नापसंतीहि व्यक्त करतात. जर्मनांची उद्योगशीलता, आदरातिथ्य, मनमोकळेपणा

पाहून त्यांच्या वृत्ति मोहरून येतात तर फ्रेंचांच्या अतिरिक्त भोगपरायणते-बद्दल कांहींशी नाराजी दर्शवितांना त्यांच्या पराक्रमाची, कलासक्तीची अनुसौंदर्यसृष्टीची मनापासून प्रशंसा करतात. कांहीं कांहीं वेळां ते तिकडील रीतीरिवाजांचा आपल्याकडील आचाराविचारांबरोबर तुलना करतांना त्यांतील साम्यविरोध लक्षांत आणून देतात तेव्हां त्यांच्या विनोदबुद्धीला विशेष चेंव येऊन अनेक गंमती गंमतीचे किस्से, अनुभव व आठवणींमधून मधून पेरतात. भारतीय जीवनाशी, संस्कृतीशी सुसंवाद साधणारी एखादी गोष्ट आढळांत आली कीं, त्यांचा जीव आनंदानें वेडावून जातो. आणि विसंवादी सूर सांपडला कीं, ते अस्वस्थ होतात. गोऱ्यांचा देश झाला तरी तिथल्या जीवनांतहि कुठें कुठें 'काळ्या' छटा मिसळल्या आहेत हें लक्षांत येण्याइतक्या जागरूकतेनं ते त्या मुलखांत वावरत होते. मुलीच्या वाढत्या वयाबरोबर तिच्या लग्नाच्या चिंतेनं व्याकूळ होणारी आई पाहिली कीं, ओळखीचा सूर कानावर आल्याप्रमाणें त्यांचें हृदय उचंबळून येतं, तर बापाच्या निष्काळजीपणामुळं दारांत आपला अंगठा चिमटला गेल्यावर त्याच्याविरुद्ध खटला भरून कोर्टामार्फत नुकसान भरपाई मिळविण्याइतपत नव्या पिढीनं मजल गांठलेली पाहून ते कावरेबावरे होतात. स्वतःच्या हक्काची हीं कायदेशीर जाणीव उत्पन्न झालेल्या आधुनिक संस्कृतीच्या सुपुत्राचं कौतुक करावं कीं कीं व करावी हें त्यांना समजेनासं होतं. दुसऱ्या एका कुडुंबांत मुलाला कोणत्या शाळेंत पाठवावं यावरून आईबापांत भांडण होऊन प्रकरण कोर्टांत गेल्याचं त्यांच्या कानांवर आलं तेव्हांहि ते असेच वेचेंन झाले आणि मग तिकडल्या वैवाहिक जीवनाच्या संदर्भांत एक विदारक कटू सत्य त्यांनीं सांगून टाकलं. वरील प्रसंगाचा निर्देश केल्यावर ते म्हणतात, " 'घर' या संस्थेचा आधार जिव्हाळ्यांतून उठून कायद्यावर गेल्यामुळें प्रणयाचा काळ हा 'घर' करण्यापूर्वीचा व्हावा ह्यांत आश्चर्य नाही. "

विवाहोत्तर जीवनापेक्षां विवाहपूर्व जीवनाचं आकर्षण वाटणाऱ्या पाश्चात्य जोडप्याचं हें पुरोगामीत्व पु. ल.ना चिंतेचा विषय वाटतो. आपणाला पाश्चात्य संगीत फारसं कळत नाही असं एके ठिकाणीं त्यांनीं म्हटलं असलं

तरी पाश्चात्यांच्या जीवनसंगीतांतले सुसंवादी, विसंवादी सूर मात्र बिनचुकपणे त्यांना ओळखतां आले यांत शंका नाही.

पॅरिसमधल्या रंगेल रात्रींचीं वर्णनं करतां करतां स्वतः त्यांत वाहून जाणारे कृती तरी लेखक मराठींत आज सापडतील. पु. लं.नीं त्या विलासी नगरींतल्या असल्या रात्रीं पाहिल्या, निशागारं नि नृत्यागारंहि पाहिलीं पण ते वाहवले नाहीत अगर त्यांत हरवलेहि नाहीत. अत्यंत संयमानं तिथल्या मादक क्षणांचं त्यांनीं दर्शन घडविलं आहे. साहित्यांतलं कलात्मक ताटस्थ व्यवहारांतहि कांहीं वेळां पाळणं आवश्यक आहे हेंच खरं !

मात्र जिथं स्वतःला संपूर्णपणें विसरून जावं अशाहि कांहीं जागा पु. लं. च्या जीवनांत आहेत. चिमणी, गोजीरवाणी, गुटगुटीत मुलं पाहिलीं कीं त्यांचं भान हरपतं. निसर्गाच्या रमणीय दर्शनानं त्यांचं कविहृदय उचंबळून येतं. माणूसकीचा आदर करणारीं माणसं आढळलीं कीं त्यांच्यावरून त्यांना जीव ओवाळून टाकावासा वाटतो, आणि सर्वांत मर्मबंधांतली ठेव गवसल्याइतका त्यांना आनंद होतो तो कलेच्या धुंदीत वावरणारे, कलासक्तीनं बेहोष होणारे कलावंत भेटल्यावर ! गणपतराव बोडस, चिंतामराव कोल्हटकर, केशवराव दाते यांच्या अभिनयाइतकीच पाश्चात्य नटांची साधना त्यांना भुरळ धालते. गजाननराव जोशांइतकंच यहुदी मेननचं व्हायोलिन वादनांतलं कौशल्य त्यांना मोहून टाकतं. नाटक संपल्यावर अपरात्रीं ओळखदेख नसतांना स्वतःच्या मोटारींतून पांच-सहा मैलांचा हेलपाटा घेऊन घरापर्यंत पोहोंचविणारा पश्चिमेकडला परोपकारी 'संभू' त्यांच्या कायमचा स्मरणांत राहतो, 'अपूर्वाईत' शब्दांच्या चौकटीत त्यांचं स्मृतिचित्र ते कृतज्ञतेनं निबद्ध करून ठेवतात. सौंदर्य बालकांची निरागसता यांची त्यांना कृती ओढ आहे हें अपूर्वाईतल्या अनेक वर्णनांवरून सहज स्पष्ट होतं. स्कॉटलंडमधल्या ग्रामीण परिसराचं, फ्रान्समध्ये शिशिर ऋतु सुलं झाला त्या वेळच्या हिमसेकाचं किंवा लंडनमध्ये क्रिस्तमसच्या दिवसांत खेळण्यांच्या दुकानांत गर्दी करून सोडणाऱ्या निळ्या निळ्या डोळ्यांच्या, सोनेरी केसांच्या सफरचंदांसारखे गाल असलेल्या, गोऱ्यापान हंसच्या बालकांचं ते जेव्हां वर्णन करतात तेव्हां त्यांच्यांतहि मुलांफुलांचा कवि दडून बसला आहे याची वाचकांना खात्री पटते. अशाच एका वर्णनाचा हा नमुना पाहा—

“सुंदर सुंदर बाहुल्यांना हेवा वाटावा अशीं हीं गुटगुटीत सोनेरीं कुरव्या केसाजीं इंग्लिश बालकें आपले निळे निळे डोळे विस्फारून दुकानांतल्या कांचांपलीकडला खेळ पाहतांना मला तर आनंदानें गदगदून यायचें इंग्लंडच्या मुक्कामांत मी निरनिराळ्या दुकानांतून हिंडलो...सेल्फ्रिजिस, हाउन्सडिचसारखीं प्रचंड दुकानें पाहिलीं परंतु खेळण्याच्या दुकानांत हिंडण्यासारखा आनंद नाही. शेंकडों मुलें त्या पांच पांच मजली खेळण्यांच्या दुकानांतलीं हजारों तऱ्हेचीं खेळणीं अशा कांहीं डोळ्यांनीं पाहतात कीं, आपण मुग्ध होऊन त्या चिमुकल्या डोळ्यांतल्या बाहुल्यांचा नाच पाहावा. पापण्यांचीं पांखरें काय भिरभिरतात, ओठांचे चंबू काय होतात, चिमुकल्या टाळ्यांच्या पाकळ्या काय उधळतात, एवढेंच नाही, एकदां तर बॅटरीवर चालणारा खेळण्यांतला बॅंड सुरू झाला आणि चिमुकल्या गिऱ्हाईक मंडळींनीं त्या दुकानांतच सांघिक नृत्य सुरू केलें. लाजरींबुजरीं पोरेंदेखील त्या दंग्यांत सामील झालीं...”

तशाच प्रकारचा आणखी एक नमुना पाहा—

“...त्या लहान मुलांच्या नाटकांत तर नाटक पाहण्याइतकाच ते चिमुकले प्रेक्षक पाहण्यांत आनंद वाटे. रंगभूमीवर त्यांच्या लाडक्या पात्रांचा दुष्ट लोकांकडून छळ झाला कीं, रडवेलें होणारें तें प्रेक्षागृह, अद्भुतांनीं डोळ्यांचीं भोकरें करून पाहणारी ती गुबगुबीत बच्चांची गर्दी, आनंदानें आपल्या चिमुकल्या हातांनीं टाळ्या पिटणारा, विदुषकाच्या विनंतीवरहुकूम एका सुरांत गाणारा, नाचणारा, कोड्यांचीं उत्तरें सांगणारा तो बालगोपाळांचा मेळावा पाहतांना मन उचंबळून येई...”

वसंताच्या आगमनाची हाड्ड पार्कमधल्या पहिल्यावहिल्या फुलांनीं वर्दी दिली त्या वेळच्या दृश्याचं शब्दचित्र रेखाटतांना पु. लं.च्या अंतर्त्यामांतला वात्सल्यभाव कसा उफाळून आला तेंहि पाहण्यासारखं आहे. ते लिहितात—

“...गेले चार महिने थंडीच्या कडाक्यांत गारठलेल्या एका फुलाच्या वाफ्यांतलीं रोपें, पाळण्याच्या कठड्याला धरून उभे राहिलेल्या बाळांसारखीं सूर्यकिरणांच्या जाळीला धरून उभीं राहिलीं होती. आणि चिमण्या ओठांत चिमुकल्या दातांची हिरकणी लुकलुकावी तशी त्या पानांमागून इवलीं इवलीं पांढरी शुभ्र फुलें डोकावत होतीं... नव्या वसंताचें स्वागत झालें होतें.

लंडनमध्ये आम्ही कोणाचा निरोप घेणार होतो? मी मनोमन त्या चिमण्या फुलांचा निरोप घेतला.”

हिंदुस्थानला परत यायला निघाल्यावर गौरकाय युवतीच्या खऱ्याखोऱ्या विरहाच्या कल्पनेनं व्याकूळ होणारे अन् त्या उपऱ्या व्यथेत प्रवासवर्णनाची पानंच्या पानं बुचकळून काढणारे आधुनिक युगांतले नाटक्री यक्ष पाहिले म्हणजे मायदेशी परततांना चिमण्या फुलांचा निरोप घेणाऱ्या पु. लं. बद्दल विशेष आदर वाटू लागतो !

पाश्चात्य वातावरणांत कांहीं दिवस राहूनही त्यांच्यांतल्या भारतीय अस्मितेला जराहि ढळ पोहोचला नाही या गोष्टीचं विशेष कौतुक वाटू लागतं ! पु. लं. च्याच शब्दांत सांगायचं म्हणजे, इंग्रजी अन्नपाण्याचं त्यांच्या नसांतून रक्त झालं नाही... केवळ देहधारणेसाठीं तें कामीं आलं.

आहाराविहाराच्या बाबतींत पु. लं. अगदींच कांहीं महावीराच्या संप्रदायांतले नाहीत. संगीत, चित्र इत्यादि कलांप्रमाणं पाककलेच्या बाबतींतहि सर्वांच्या आघाडीवर असलेल्या फ्रान्ससारख्या देशांतल्या खाद्यपेयांचा त्यांनीं चवीनं आस्वाद घेतला आहे, पण पांढऱ्या शुभ्र चादरी अंथरलेल्या टेबलावर कांद्याचमच्यांनीं ब्रेकफास्ट नाहीं तर लंच घेतांना मधूनच त्यांना कढीच्या अथवा आमटीच्या भुरक्याची आठवण येते, केळीच्या पानावर मऊमऊ भात, वरण, लोणकढें तूप आणि ताज्या लिंबाची फोड त्यावर पिळून दोन घास खाण्याचे डोहाळे लागतात... अशा लहान लहान चिल्लर गोष्टींनींच संस्कृतीचे धागे जुळत जातात असं या संदर्भांत त्यांनीं म्हटलं आहे. भारतीय संस्कृतीचं स्वरूप नि लक्षणं आजवर अनेक विद्वानांनीं वर्णिलीं आहेत. पण पु. लं.नीं बाळबोध शब्दांत जें विवरण केलं आहे तें अनेक दृष्टींनीं अपूर्व आहे. मायदेशाकडे परतण्याचे दिवस जस-जसे जवळ येऊं लागले तसतशी त्यांची उत्कंठा वाटू लागली. माणसाच्या मनावरला संस्कृतीचा प्रभाव किती जबरदस्त असतो हें त्या वेळीं त्यांना उत्कंठतेनं जाणवू लागलं. या मनःस्थितीचं विश्लेषण करतांना ते लिहितात-

“...सीन नदीच्या कांठीं एका संध्याकाळीं आम्ही भटकत असतांना कोणी नाहीं असं पाहून जोरजोरांत मनाचे श्लोक ओरडून घेतले तेव्हां जिवाला गार वाटलें. शेवटी संस्कृति म्हणजे बाजरीची भाकरी, वांग्याचें

भरीत, गणपतीच्या मोरयाची मुक्त आरोळी, केळीच्या पानांतली भाताची मूद आणि त्यावरचें वरण, उघड्या पायांनीं तुडविलेला पंचगंगेचा घाट, मारुतीच्या देवळांत शनिवारीं एका दमांत फोडलेल्या नारळांतलें उडालेलें पाणी, दुसऱ्याचा पाय चुकून लागल्यावर देखील आपण प्रथम केलेला नमस्कार, दिव्यादिव्या दीपत्कार, आजीनें सांगितलेल्या भुतांच्या गोष्टी, मारुतीची न जळणारी आणि वाटेला तेव्हां लहानमोठी होणारी शेषटी, दसऱ्याला वाटायचीं आपट्याचीं पानें, पंढरपूरचें धूळ आणि अबीर यांच्या समप्रमाणांत मिसळून खाल्लेलें डाळें आणि साखरफुटाणे, सिंहगडावर भरून आलेली छाती आणि दिवंगत माणसाच्या मुठभर अस्थीचा गंगार्पणाचे वेळीं झालेला स्पर्श !..”

एवढें वर्णन केल्यावर एका सुंदर दृष्टान्तानं त्यांनीं आपल्या संस्कृतिविषयक भावपूर्ण विवरणाचा समारोप केला आहे. शेवटीं ते म्हणतात—

“कुंभाराच्या चाकावर फिरणाऱ्या गोळ्याला त्याचे पाण्याने भिजलेले नाजूक हात लागून घाटदार मडकें घडावें तसा ह्या अदृश्य पण भावनेनें भिजलेल्या हातांनीं हा पिंड घडत असतो. कुणाला देशी मडक्याचा आकार येतो, कुणाला विदेशी कपवशीचा !”

विलायतेची वारी करून स्वदेशाला येतांना पुष्कळांना त्या देशांतून सोनं किंवा चैनीच्या वस्तु बरोबर आणतां येत नाहीत याचं वैषम्य वाटत असतं. सोनंच काय पण क्रस्टम खात्याच्या धास्तीमुळं चॉकलेटदेखील बरोबर बाळगायचा विचार मनांत न आणणाऱ्या पु. लं. ना रिक्त हस्तानं परतल्याचं दुःख तर झालं नाहीच, उलट माणुसकीच्या, कलेच्या दर्शनानं झालेला लाख मोलाचा आनंद हृदयांत तुडुंब सांठवून आपण मायदेशीं परतलों या गोष्टीच्या जाणिवेनं ते सुखावले होते.

आठ नऊ महिने परदेशांत राहून आपल्या वर्णांतच काय, पिंडांतसुद्धां तसूभरहि फरक पडला नव्हता असा प्रवासवर्णनाच्या शेवटीं त्यांनीं उद्गार काढला आहे. एवढ्या एका उद्गारावरूनहि पु. लं.च्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाची ओळख पटायला हरकत नसावी !

‘अपूर्वाई’ इतकाच ‘पूर्वरंगहि’ पु. लं.नीं आपल्या रसासिद्ध प्रतिभेनं खुलविला आहे. रूपरसगंधादि संवदेनांचा ‘अपूर्वाईतला’ तोच अभिजात

विलास, मानवतेचं दर्शन झाल्यावर हरखून जाणारी तीच सुसंस्कृत वृत्ति, निसर्गसौंदर्याच्या साक्षात्कारानं वेडावून जाणारं तेंच हळुवार कविहृदय, जीवनाच्या अफाट पसाऱ्यांतून नेमके वैशिष्ट्यपूर्ण क्षण टिपणारा तोच चोखंदळपणा, दैनंदिन व्यवहारांत त्या विसंगतीकडे लक्ष वेधून घेणारा तोच मार्मिकपणा नि मिष्किलपणा, नि जीवनांतल्या जटिलतेचा अन्वयार्थ लावून पाहणारा तोच साक्षेपी, अभ्यासू दृष्टिकोण...या सर्वांचं 'पूर्वरंगांतहि' आपणाला मनोः दर्शन घडतं.

पण हें झालं दोन्ही प्रवासवर्णनांतलं साम्य. हें साम्य जसं चटकन लक्षांत येतं तसा त्यांतला विरोधहि सहजपणें ध्यानांत येतो. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी यांसारख्या सुंदर देशांत वावरतांना तिथल्या आधुनिकतेचं, विज्ञानाच्या प्रगतीचं, जीर्ण रूढींचीं बंधनं झुगारून देऊन मुक्त जीवन जगणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या खेळकर आयुष्यक्रमाचं पु. लं.ना कौतुक वाटलं खरं, पण त्या कौतुकांत 'इदं न मम'ची भावना कांहीं प्रमाणांत मिसळली होती. एखाद्या प्रासादतुल्य वास्तूच्या दर्शनानं प्रभावित व्हावं पण त्याबरोबरच त्या वास्तूचा अन् आपला तसा कांहीं संबंध नाही ही जाणीवहि त्याला मनांतून काढून टाकतां येऊं नये अशी पु. लं.च्या मनाची पश्चिमेकडले देश पाहतांना कांहींशीं अवस्था झाली होती. आपलेपणाच्या, जिवाळ्याच्या धाग्या-दोऱ्यांनीं एकत्र आलेल्या, कधीं तरी सुदूर भूतकालांत आपल्या संस्कृतीच्या सावलींत विसावलेल्या, धार्मिक नि सांस्कृतिक एकात्मतेच्या अनेक खुणा, अनेक साक्षी भूपृष्ठाच्या पदराखालीं जपून ठेवणाऱ्या इंडोनिशियाच्या दर्शनानं पु. लं.ना ओळखीचे चेहरे भेटावे तसा आनंद झाला होता. इथं परकेपणानं, बुजरेपणानं वावरण्याचं आपणाला कांहींच कारण नाही अशा विश्वासानं जणू ते पूर्वेकडल्या देशांत हिंडले.

'पूर्वरंगाचं' परीक्षण करतांना प्रा. भीमराव कुळकर्णी यांनीं हाच मुद्दा मोजक्या शब्दांत समर्थपणें विशद करून सांगितला आहे. ते म्हणतात,

“ 'अपूर्वाई' मध्ये वैभवसंपन्न असं पाश्चिमात्य जीवन पाहण्याची नवलाई होती, अप्रूप होतें. पूर्वेकडल्या देशांच्या संदर्भांत त्या नवलाईपेक्षां बरो. बरीच्या नात्याची ऐट आहे; इथें विचारांचा मोकळेपणा भरपूर आहे.

१३२ : असे हे पु. ल.

त्यामुळे लेखक कांहीं वेळेला अतिशय परखड विचार बोलून दाखवितो आणि त्या पाठीमागची तगमग वाचकांना विचार करावयास लावते ..”

— (महाराष्ट्र साहित्य पथिका, वर्ष ३९, अंक १५५)

पश्चिमेकडल्या नि पूर्वेकडल्या प्रवासांतल्या अनुभवाचा आढावा घेतांना पु. लं. नीं काव्यमय शब्दांत असा समारोप केला आहे—

“...मी पूर्वेची वारी केली ती जीवनाच्या वाटा निरनिराळ्या नादांत चालणाऱ्या देशोदेशींच्या अनोळखी वारकऱ्यांना भेटावें म्हणून, आणि आनंद हाच कीं, माझिया जातीचे मला खूप खूप लोक भेटले... आतां मला पूर्वेचा रंग अधिकच खुलल्यासारखा वाटतो— कारण त्यांत माझे अंतरंग मिसळलें आहे.”

हिंदु संस्कृतीचा वारसा जिवाभावानं जपून ठेवणाऱ्या, शहरी सुधारणेचा वारा अद्याप न लागलेल्या बाली बेटांतल्या साध्याभोळ्या लोकजीवनाबद्दल त्यांना जसा जिव्हाळा वाटला होता तसाच इंडोनिशिया, सयाम, जावा, सुमात्रा वगैरे बेटांतील लोकांचा मुसलमानी वा बौद्धधर्म असूनहि त्यांच्या आचाराविचारावर उमटलेली प्राचीन हिंदुसंस्कृतीची छाप पाहतांना त्यांच्याबद्दलहि आपलेपणा वाटला होता. पण संस्कृतीची ही एकच बाब त्यांच्या मुळाशीं नव्हती. त्या लोकांनींहि भारतीयाप्रमाणंच परकीयांच्या सत्तेचं जोखड झुगारून देऊन उत्कर्षाकडे पावलं टाकण्यास सुरुवात केली होती, शतकाशतकांच्या निद्रेनंतर त्यांनाहि आतां जाग येऊन भोंवतालच्या परिस्थितीचं ज्ञान होऊं लागलं होतं, स्वातंत्र्याची किंमत त्यांना आतां कळू लागली होती. त्यांच्याशीं आपलेपणाचं नातं जोडणारा हा दुसरा दुवा त्यांना सांपडला होता. पूर्वेकडल्या देशांच्या विकासाचं चित्र त्यांना जितकं विलोभनीय वाटलं तितकंच तिथल्या नृत्यशिल्पचित्रांदि कलांच्या विलासाचं दृश्य मोहक वाटलं. रामायण महाभारतांतल्या कथांच्या आश्रयानं तिथल्या नाट्य अन् नृत्यकला पोसल्या जात होत्या. नेपथ्य, रंगमंच, प्रकाशयोजना इत्यादि आधुनिक रंगभूमीच्या प्रसाधनांपैकीं एकहि तिथल्या रंगभूमीच्या वांढ्याला आलं नव्हतं. पण अभिनय नि रसाविर्भावाच्या बाबतींत कुठल्याहि सुधारलेल्या देशांतल्या कलावंतांपेक्षां या देशांतले नट नि नर्तक मागं राहिले नव्हते याची पु. लं. ना. पदोपदीं साक्ष पटत होती.

समयांतल्या ज्योतींच्या प्रकाशांत रात्रभर ही कलावंत मंडळी प्रेक्षकांचं रंजन करीत. त्या प्रकाशासारखीच पु. लं. ना त्यांची कलासाधना स्निग्ध, प्रशांत वाटली.

आणि या कलावंतांइतकाच त्यांच्या मनाला भारून टाकणारा आणखी एक जादूगार त्यांना त्या प्रदेशांत आढळला. निसर्ग ! चौफेर विविध रंगांत नटलेल्या सौंदर्याची उधळण करणारा निसर्ग पु. लं. ची ठायीं ठायीं नजर-बंदी करीत होता, त्यांना मंत्रमुग्ध करीत होता. ' एखाद्या क्रोधाविष्ट राणीनं गळ्यांतला पांचूंचा हार चिडून, तोडून, मोडून भिरकावून द्यावा तशी शेकडों हिरवींगार बेटं समुद्रांत चौफेर उधळलेली होती. ' अशा समर्पक उपमांनी पु. लं. नीं त्या प्रदेशांतल्या नवलाइचं वर्णन केलं आहे. आणि त्या सर्व बेटांत खुलून दिसणाऱ्या निसर्गाचा वरदहस्त लाभलेल्या बालीबेटाच्या सौंदर्यानं तर त्यांची काव्यप्रतिमा नुसती मोहरून गेली होती. त्या बेटांचं वर्णन त्यांच्याच शब्दांत वाचणं योग्य होईल. ते लिहितात—

‘इंडोनिशिया हा समुद्रांत रत्नजडित कंठा फेकून द्यावा तसा एक पांचूंच्या बेटांचा पुंजका आहे. पण बाली मात्र ह्या कंत्र्यांतील कंठमणि. इंडोनिशियांतल्या बेटांतल्या समूहांत बाली बेट एखाद्या ठिपक्यासारखेंच, आपल्या गोव्याएवढें आणि गोव्यासारखेंच आपल्या नृत्यगायन-शिल्प-चित्र अशा विविध ललितकलांचा रंगीबेरंगी गोफ विणणारें...’

आणि हें वर्णन करतां करतांच त्यांच्यांतला अभ्यासू पिंड जागा होऊन ते पुढें लिहितात—

“...ह्या बेटांत भारतीय संस्कृतीचे केवळ अवशेष आहेत असें म्हणणं हा या बेटांचा अपमान आहे. बाली हिंदु धर्म म्हणजे त्या प्राचीन संस्कृतीच्या, काळानें आणि हिंदुसंस्कृतीच्या क्रूर विरोधकांनीं लाथाडून माती-मोल केलेल्या अमृतकलशांतला हजारों मैलांवर उडून, टिकून राहिलेला अमृतबिंदु आहे. लक्ष मोती उधळून चूर-होऊन जावेत आणि एखादा मोती कुठें तरी दूर पडून तसाच अभंग राहावा असें हें बाली बेट आहे...”

त्या निसर्गरम्य प्रदेशांतून प्रवास करतांना पु. लं. च्या काव्यात्मतेला, चिंतनशीलतेला किंवा भावनाप्रवणतेला आवाहन करणारीं अशीं दृश्यं, असे क्षण जेव्हां जेव्हां हातीं लागले तेव्हां तेव्हां त्यांनीं ते सराईत फोटोग्राफरच्या

कौशल्यानं शब्दांच्या कॅमेऱ्यानं टिपून ठेवले ! बाली बेटाचा निरोप घेतांना त्यांच्या मनांत उसळलेलं विचाराविकारांचं, भाव-भावनांचं काहूर पाहावं, म्हणजे, त्यांत तुम्हांला त्यांच्या मनोधर्माच्या तिन्ही विशेषांचं प्रतिबिंब पडलेलं दिसेल.

बाली बेटांतल्या कारागिरीचे अनेक नमुने शॅकडों डॉलर्स खर्च करून अमेरिकन प्रवाश्यांनी खरेदी केले होते. आपणहि आपल्या ऐपतीप्रमाणे त्यांतले थोडेबहुत विकत घेतले हें सांगितल्यावर ते लगेच म्हणतात, “...पण त्यांच्या डॉलर्सना न खरेदी करतां येण्यासारखी एक गोष्ट आमच्या-पाशी होती. प्राचीन रक्ताचें तुटलेलें नातें आम्ही जोडलें होतें. बाली सोडतांना आम्हांला फार वाईट वाटलें. मुख हा वास्तविक व्यावसायिक वाटाड्या. शॅकडों प्रवासी येतात आणि जातात. रोज तेंच तेंच दाखवायचें आणि तेंच तेंच बोलायचें. मग त्यानें मला वट्ट मिठी मारली आणि म्हणाला, “ तुमच्या हिंदु ब्रदरला विसरूं नका ! ”

युरोपीय नृत्यागारांतल्या गौरांगनांनीं कडकडून दिलेल्या भाडोत्री अलिंगनानं पधळलेले इतर प्रवासवर्णनकार आणि एका सामान्य, निरागस वृत्तीच्या वाटाड्यानं जिवाभावानं मिठी मारल्याचा प्रसंग गहिंवरल्या अंतःकरणानं शब्दांकित करून ठेवणारे पु. ल. यांच्यांतलं अंतर स्पष्ट होतं तें अशा वेळीं ! मात्र याचा अर्थ असा नव्हे कीं, पाश्चात्य अगर पौरात्य देशांत वावरतांना तिथल्या लावण्यलतिकांच्या विषयांत पु. लं. नीं ‘ न जाणतों मी कुंडले । न जाणें मी केपुऱें ’ असा भाव आपल्या चेहऱ्यावर आणला होता. देशोदेशींच्या सुंदरींच्या विभ्रमांचं, त्यांच्या नितळ कांतीचं, बोलण्याचालण्यांतल्या लाघवाचं त्यांना खूप कौतुक वाटत होतं, आकर्षण वाटत होतं आणि त्या त्या वेळीं त्यांनीं अत्यंत रसिकतेनं पण संयम राखून तें कौतुक शब्दांकितहि केलं आहे. उदाहरणादाखल जपानमधल्या एका अनुभवाचं त्यांनीं केलेलें हें वर्णन पाहा—

“ निक्कोच्या वाटेवरच्या एका लाकडी कोरीव सामानाच्या दुकानांतली एक देखणी चतुर तरुणी आमच्या गळ्यांत खूप वस्तु बांधून गेली होती. तिचा सायोनारा (फिर मिलेंगे या अर्थाचा निरोप घेतांनाचा शब्द) तर एखाद्या धुंद मैफलींतल्या अखेरच्या आर्त भैरवींतल्या सरत्या स्वरासारखा

आज देखील एखाद्या क्षणीं बेचैन करतो. एकेका भाषेला एकेका शब्दाचे काय देणें मिळालेलें असतं ! सायोनारा ही चारच अक्षरांची जपानी विराणी आहे. ह्यांतल्या 'ना'वर असा एक हलका हेलकावा असतो की त्याला जबाब नाही !”

उत्कट अनुभूतीच्या क्षणीं कधीं त्यांच्यांतला कवि जागा होतो तर कधीं तत्त्वज्ञ. बाली बेटाचा निरोप घेऊन त्यांचं विमान अंतराळांत गेलं तेव्हां ते लिहितात,

“ गरुडा कंपनीचें विमान आकाशांत उडालें. हिरव्यागार पांघरुणाखालीं एखादें तान्हें झोपीं जावें तसें तें चिमुकलें बाली बेट त्या माडांच्या आणि इतर वृक्षांच्या राईखालीं झोपीं गेलें. बेसाखीचा निळा डोंगर पांघरुणांतून चिमुकलें पाऊल वर यावें तसा वर आला होता. वर आकाश खालीं चोंहों-कडे महासागर आणि मध्येच तें चिमुकलें बाली बेट. प्रलयानंतर पिंपळ-पानावर चिमण्या पावलाचा अंगठा चोखीत पडलेल्या मेघश्याम बालकृष्णाची मला आठवण झाली...”

आणि असं काव्यमय वर्णन करतां करतां लग्नेच तत्त्वज्ञाच्या भूमिकेवरून ते उद्गारतात,

“...पापण्यांत दाटलेल्या धुक्यांत मला क्षणभर पुढले कांहीं दिसनासें झालें. विसाव्या शतकांत प्रलयाच्या सीमेवर उभ्या असलेल्या जगाला त्या पिंपळपानावरल्या बाळकृष्णासारखी ह्या बेटावर आढळलेली निरागसताच तारली तर तारून जाईल...”

अशाच स्वरूपाचा हा दुसरा नमुना आतां पाहा. अनंताकडे एकाग्र चिन्तानं दृष्टि लावून पाहात बसणाऱ्या जपान्यांच्या छंदाबद्दल लिहितांना ते असं म्हणतात,

“...त्यासाठीं (एकचित्त होऊन अनंताकडे डोळे लावून बसण्यासाठीं) पर्वतांच्या माथ्या माथ्यावर चहापानगृहे आहेत. मात्र चहापानगृहे म्हणजे हॉटेले नव्हेत. पराधै किंवा परार्धावरचीं शून्ये मोजतां मोजतां झपूर्झांच्या अवस्थेला जाण्यासाठीं, हर्षखेद मावळण्यासाठीं, जें दिसतें त्या पलीकडचें पाहण्यासाठीं, मूर्तांतून आशय शोधण्यासाठीं, नुसत्या शिळांच्या विन्यासांतून वाहती नदी पाहण्यासाठीं इथें रसिकत्व तर आहेच पण त्या रसिकत्वाला

१३६ : असे हे पु. ल.

‘परतत्त्व स्पर्शु’ जाहला आहे. झऱ्यांत डुबकून देहाला स्नान घडते पण वाहत्या झऱ्याच्या त्या गायननर्तनांनै आत्म्याला आंघोळ घडते. त्या आनंदासाठी जपान्यांनी असंख्य तपोवनें लहानमोठ्या प्रमाणांत उभविलीं आहेत..”

याप्रमाणं कधीं वाङ्मयांतले, कधीं इतिहास पुराणांतले तर कधीं लोक-कथांतले संदर्भ दाखले देऊन पु. ल. आपल्या निवेदन शैलीची रंगत वाढती ठेवण्याचा सतत यत्न करतात. त्यांच्या दोन्ही प्रवासवर्णनपर ग्रंथांना कादंबरीची आकर्षकता आली आहे ती मुख्यतः या शैलीदार लेखनामुळंच, हा मुद्दा दृष्टिआड करतां येणार नाहीं.

इंडोनिशिया, सयाम, बाली, जावा वगैरे प्रदेशांतला प्रवास संपवून पु. लं.नीं प्रथम चीन व नंतर जपानला भेट दिली.

चिनी खाद्यपेयांच्या तऱ्हा, ख्याल गायकीप्रमाणें संथपणें चालणारं त्यांचं जेवण, इंग्रजांच्या कल्पकतेची साक्ष देणारी डोंगराच्या उतरणीवरलीं हॉग-काँग शहराची वैशिष्ट्यपूर्ण आकर्षक रचना, अवध्या शेंदीडशें वर्षांत त्या शहराला प्राप्त झालेलं अद्ययावत् देखणं स्वरूप, तिथल्या लोकावर बसलेला पाश्चात्य संस्कृतीचा पगडा, गेल्या महायुद्धानं उध्वस्त केलेली चिनी जीवनांतलीं मूल्यं, दिवसां व्यापारांत केलेली कमाई रात्रीं निशागारांत उधळून टाकणाऱ्या नागरिकांची उच्छ्रंखल भोगपरायणता या साऱ्यांचं पु. लं. नीं सूक्ष्मावलोकन करून चिन्यांच्या अधःपतनाचं विदारक चित्र रेखाटलं आहे. वयांत आलेल्या चिनी मुली ट्रॅकसीसारख्या चारदोन घटकांसाठीं भाड्यान मिळण्याइतपत त्या देशाची झालेली अधोगति पाहतांना त्यांना जितका उबग येतो तितकीच त्या अधःपाताकडे नेणारी चिनी जीवनांतली अगतिकता पाहून त्यांना करुणा येते. यौवनाचा बाजार मांडून बसलेल्या चिनी युवतींच्या दृष्टींतली असाहाय्यता त्यांना अस्वस्थ करून सोडते. त्यांना आपल्या हद्दींतून घालवून देऊन हॉगकाँगकडे पिटाळणाऱ्या नि त्यांच्या दुर्दशेला कारणीभूत होणाऱ्या तांबड्या राजवटीची त्यांना घृणा येते, चीड येते, त्याबरोबरच पिवळ्या चीनमधल्या उच्चभ्रू वर्गांतल्या नागरिकांच्या जीवनावर दिवसेंदिवस पाश्चात्य संस्कृतीचा पडत चाललेला प्रभाव पाहून त्यांचाहि त्यांना तिरस्कार वाटूं लागतो. भारतांतहि अमेरिकन आणि इंग्रज जीवन क्रमाचा किता गिरवीत असलेल्या बड्या कुटुंबांची स्वत्वहीन वृत्ति या-

संदर्भात त्यांना आठवते आणि मग असल्या डॅडी-ममीची संस्कृति जोपासणाऱ्या स्वाभिमानशून्य आईबापांबद्दल त्यांच्या तोंडून सहज परखड उद्गार बाहेर पडतात. ते म्हणतात -

“...परदेशची गोष्टच सोडा, पण इथं देखील जेव्हां कांहीं मराठी आया इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांतून शिकणाऱ्या आपल्या मुलांचे इंग्रजीतून लाड करतांना दिसतात तेव्हां मला संताप येतो. त्या घरी पुन्हां जाऊं नये असे वाटते. ही माणसें आपला देश पुन्हां इंग्रज अमेरिकनाला विकतील. जगांतल्या कुठल्याहि इतर देशांतल्या माता आपल्या लेकरांचे परक्याच्या भाषेत लाड करीत नाहीत. हें म्हणजे स्वतःचें स्तन्य असतांना शेजारणीचें उसनें आणून पाजण्यासारखें आहे...”

हॉगकॉगच्या वास्तव्यांत कांहीं गोड, कांहीं कडू अनुभव गाठीशीं बांधून पु. लं.नीं जपानसाठीं प्रस्थान ठेवलं. पूर्वेकडल्या मुशाफरींतला हा शेवटचा टप्पा. त्या देशांतहि चीनप्रमाणंच भल्याबुऱ्या गोष्टी पाहायला, अनुभवायला मिळाल्या. बुऱ्यांपेशां भल्यांचं प्रमाण मात्र अधिक होतं.

जपान्यांची आतिथ्यशील वागणूक, जर्मनांप्रमाणें राखेंतूनहि नंदनवन निर्मिण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा, युद्धाच्या वेळीं वज्राहून कठोर पण एरव्ही फुलांहूनहि मृदु असलेली त्यांची वृत्ति, उद्योगांत, व्यापारांत सदैव आघाडीवर असण्याच्या जिद्दीमागें दिसून येणारे त्यांचे अचाट परिश्रम, घरंदारं, पोषाख वगैरेच्या बाबतींत जाणवणारी त्यांची टापटीप आणि सौंदर्यदृष्टि पाश्चात्य धर्तीच्या अद्ययावत् जीवनक्रमाचा अवलंब करूनहि श्रद्धेंत डुंबलेली त्यांचीं मनं, शेंकडों नटनटींना पदरीं बाळगून जुन्यानव्या नाटकांचे प्रयोग करून प्राचीन नाट्यपरंपरेंत जराहि खंड न पडूं देणारी त्यांची रंगदेवतेवरील निष्ठा—या सान्या गोष्टींमुळं त्यांच्या मनांत जपान्यांबद्दल आदरभाव निर्माण झाला, पण कांहीं गोष्टी पाहिल्यानंतर उद्वेगहि वाटला. लंडन-न्यूयॉर्क-पॅरिसमधून आलेल्या विलासी मादक संस्कृतीच्या विळख्यांत चीनप्रमाणं जपानची तरुण पिढीहि हळूहळू सांपडत चाललेली पाहून त्यांना कमालीचा विषाद वाटला. शाळकरी वयाचे मुलांमुलींचे तांडे दारू पिऊन, बेहोष होऊन रस्त्यांतून धुमाकूळ घालीत असलेले दिसले म्हणजे त्यांच्या विषण्णतेला सीमा राहात नसे ! “टीन एजर्स” नांवाचें आधुनिक युगांतील

जें एक उपद्रवी कौतुक निर्माण झालें आहे त्याची लागण जपानांतहि झाली आहे” या वाक्यानं सुरुवात करून त्यांनीं बहकलेल्या या तरुणतरुणींच्या टोळक्यांचं, अंगावरोबर बसणारे तंग, आंखुड कपेड घालून, डोक्यावरचे केस उस्कटलेल्या घरठ्यासारखे करून आणि चेहऱ्यावर एक आचरट निर्लज्जपणा घेऊन हिंडणाऱ्या किशोरीचं अन् त्यांच्या बायकी ढंगांतल्या किशोर जोडीदारांचं जें अंगावर शहारे आणणारं वर्णन केलं आहे तें त्यांच्याच शब्दांत वाचायला हवं.

हाँगकाँगमधल्या निशागारांत बेहोषींत रात्रीच्या रात्री घालविणाऱ्या रंगोल स्त्री-पुरुषांबद्दल लिहितांना त्यांना तसलंच वळण गिरवूं पाहणाऱ्या भारतांतल्या तथाकथित सुधारकांची आठवण झाली होती. जपानमधल्या बेछूट जीवन जगणाऱ्या कोंवळ्या वयाच्या मुलांमुलींबद्दल लिहितांना पुन्हां एकदां त्यांना आपल्याकडील उगवत्या पिढीचा अनिर्बंध आयुष्यक्रम आठवला. मुंबईच्या वाळकेश्वर कुलाबा विभागांतल्या मोठमोठा फ्लॅटस्मधून असल्या स्वैर मुलांमुलींनीं चाललेलीं कौतुकं, वयांत येणाऱ्या पोरींना ‘बॉय फ्रेण्डस्’ मिळवून द्यायची त्यांच्या आयांची चाललेली धडपड, ह्या भयानक संस्कृतीचं कशांत पर्यवसान होणार आहे याची कल्पना नसलेले आधुनिकतेच्या कल्पनेनं झपाटलेले त्यांचे मूर्ख आईबाप...हें सारं त्यांना आठवलं. महाबळेश्वर-माथेरानसारख्या ठिकाणीं किंवा मुंबईजवळच्या घारापुरी, विहार तलाव, वसईचा किल्ला वगैरे ठिकाणीं सुटीच्या दिवशीं जमून, गळ्यांत ट्रॅन्झिस्टर रेडिओ अडकवून, त्यांच्या गोंगाटांत धुमाकूळ घालणारी पोरंपोरी आठवलीं आणि मग संतापाच्या भरांत ते उद्गारले—

“...पण त्या आचरटपणाबद्दलचे फटक्रे, वाटेल त्या आडमार्गानें पैसे करणाऱ्या त्यांच्या डॅडीला आणि दिवसभर क्लबांत रमीचा अड्डा मांडून बसणाऱ्या त्यांच्या जुगारी ममीच्या अंगावर ओढायला हवेत. पोरांचा काय दोष?...”

एकीकडे आपल्या अचाट मेहनतीनं अन् चिकाटीनं भौतिक समृद्धीचं शिखर गाठणाऱ्या जपानी नागरिकांबद्दल वाटणारा आदर आणि दुसरीकडे, आईबापाच्या आटोक्याबाहेर जाऊन नृत्यागारांत रात्ररात्र झिंगून पडणाऱ्या त्यांच्या सोन्यासारख्या संततीबद्दल वाटणारी करुणा अशी भाव-

भावनांची रस्सीखेच मनांत चालू असतांनाच त्यांनीं जपानांतल्या नागरी जीवनाचं निरीक्षण केलं.

जपानच्या निसर्गसौंदर्यानं मात्र त्यांना विशुद्ध, उदात्त आनंदाचा प्रत्यय आणून दिला. “ इहलोकीचा बंध तुटे । पार्थिवतेचा रंग विटे । व्यंगपणाचा दोष फिटे । सान्ताचा परिवेष सुटे । अनंत उमले । अव्यक्त खुले । अज्ञात कळे ... ” असं दिव्य सौंदर्याच्या दर्शनानं अनुभवाला येणाऱ्या उन्मनी अवस्थेचं एका कवीनं वर्णन केलं आहे. पु. लं.ना जपानच्या निसर्गाच्या सान्निध्यांत वावरतांना हीच मनःस्थिति अनुभवायला मिळाली होती. माऊन्ट फुजी, निको, क्योटो, नारा या स्थळीं आपल्या सौंदर्यलक्षी वृत्तींना पाहुणे मिळाला आहे असं त्यांना वाटलं होतं.

क्योटो शहरांतलीं शेंकडों शिंटो मंदिरं, राजप्रसाद, उद्यानं, बुद्धमंदिरं, किल्ले आणि कलाकुसरीचे नमुने पाहिल्यावर दृष्टीचं साफल्य झाल्याचा आनंद त्यांना मिळाला. रोयानजीचं मंदिर आणि त्याच्या परिसरांतली पांढरीशुभ्र, रेती पसरलेली लोकविलक्षण बाग, वृक्षवल्लरी, झरे, गवत, खडक आणि वाळूतून निर्माण केलेलं कासुरा नांवाचं तसलंच दुसरं जगावेगळं सुंदर आटोपशीर उद्यान, नाराचं हरिणोद्यान नि ड्रीमलँड, सुमाचा डोंगरमाथा, चेरी वृक्षांवर लटकलेले फुलांचे घोस, हेमंताच्या शोभेनं नटलेलीं नानताई डोंगरावरचीं जंगलं, केगॉनचा धबधबा... इत्यादींचीं वर्णनं करतांना त्यांच्या रूपरसगंधादि साऱ्या संवेदना मोहरून गेल्या होत्या.

अभिजात रसिकतेनं जीवनांतले सौंदर्याचे क्षण टिपणाऱ्या पु. लं.च्या प्रतिभेला अशी निसर्गशोभा वर्णन करायला सांपडणं म्हणजे, ‘सोनियासि जोडिलें । सौरभ्य जैसे’ असं ज्ञानदेवांच्या दृष्टांताच्या आश्रयानं म्हणावंसं वाटतं !

पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या सृष्टिसौंदर्याची पुन्हां रसिकांना शब्दांच्याद्वारां अनुभूति आणून देण्याचं पु. लं.चं सामर्थ्य असं असामान्य कीं, तें लक्षांत घेतांना थॉमस हार्डीच्याच वर्णनशैलीची आठवण व्हावी. हार्डीच्या या सामर्थ्याबद्दल लिहितांना ग्रिम्सडिच या टीकाकारानं असं म्हटलं आहे—

“ A strong characteristic of Hardy is the wide-awakeness of his senses to external impressions. An average intelligent observer notes small things and

straightway forgets most of them, while the possessor of a highly trained memory retains a greater number in his mind, more or less isolated and disconnected. But an artist of Hardy's power not only absorbs minute details and changes in the world around him, but also links them up with human personality with consummate skill. His ears are open to every slight sound, and sees (and makes us see) every delicate shade of colour, and he constantly creates the illusion in the reader's mind that he is in the actual spot described. We can see the dust rising up from the hot road-way, hear the rain's varying sound as it falls on defferent crops, make the twisting and turning of leaves in a breeze, note the cloud closing 'down up on the line of a distant ridge like an upper upon a lower eyelid, shutting in the gaze of the evening sun. His power of framing vivid and beautiful metaphors and similies has much to do with his success in reproducing impressions from without..”

ग्रिम्सडिचच्या विधानाचा भावार्थ असा कीं, थॉमस हार्डीच्या सर्व संवेदना विलक्षण तीव्र असून सभोंवार घडणाऱ्या घटनांचा अगर दृश्यांचा चटकन त्याला वेध घेतां येतो. निसर्गांतल्या विविध रंगछटांचं, कळोळांचं तो अशा कांहीं तादात्म्यानं वर्णन करतो कीं तें वाचणाऱ्याला वाटावं, जणूं कांहीं आपणच प्रत्यक्ष त्या रंगछटा पाहात आहोंत. आपल्याच कानावर ते ध्वनि येत आहेत... अर्थात् वाचकांच्या मनःचक्षूसमोर विवक्षित दृश्य तरळायला लावण्याचं किंवा विशिष्ट संवेदनांची अनुभूति त्यांच्या ठिकाणीं संक्रमित प्याचं बरंचसं श्रेय हार्डीच्या शब्दप्रभुत्वाला द्यायला हवं, हेहि तितकच खरं.

हार्डीप्रमाणच पु. लं. चं शब्दसामर्थ्य थोर आहे म्हणूनच ते मैफलींतला, आनंद असो वा मुशाफरींतला, सारख्याच प्रभावीपणानं व्यक्त करूं शकतात. रसिकांच्या अंतःकरणापर्यंत तो पोहोंचवूं शकतात.

परदेशचा प्रवास आटोपून मायदेशाला परततांना कुणाला आपल्या-बरोबर चैनीच्या वस्तु स्वस्तांत आणतां आल्याचं समाधान वाटत असतं,

कुणी युवकयुवतींच्या सहवासांत अनुभवलेल्या धुंद क्षणांच्या स्मृति बरोबर घेऊन येतात, कुणी सृष्टिसौंदर्याच्या आठवणी हृदयाशी जपून ठेवतात... स्वतःबरोबर वागवीत आणलेल्या या गोष्टींत विदेशपर्यटनाची सांगता सामावली असल्याचा त्यांना विश्वास वाटत असतो.

पण पु. लं. नां आपल्या विदेशगमनाचं साफल्य कशांत जाणवलं ठाऊक आहे? “परदेशच्या प्रवासांत माणसामाणसांतला जिव्हाळा आपणाला हवा होता तो मिळाला उदंड प्रमाणांत मिळाला, या जिव्हाळ्यापलीकडे मी कांहींच मागायला तिकडे गेलों नव्हतों.” अशा आशयाचा उद्गार पूर्वरंगाची समाप्ति करतांना त्यांनीं काढला आहे.

‘अपूर्वाईचा’ काय ‘पूर्वरंगाचा’ काय या एकाच उद्गारावरून आगळेपणा सिद्ध होत नाही काय?

वाङ्मय विवेचन

एकांकिका

- छोटे मासे आणि मोठे मासे
- विठ्ठल तो आला आला

‘ छोटे मासे आणि मोठे मासे ’ व ‘ विठ्ठल तो आला ’ या दोन

संग्रहांत एकूण सहा एकांकिका समाविष्ट करण्यांत आल्या आहेत. एकांकिका हा प्रकार नाटकाच्याच पोटीं जन्माला आला असला तरीकला दृष्ट्या वाङ्मयांत त्याला स्वतःचं असं महत्त्वाचं स्थान आहे. नाटकापेक्षां विस्ताराच्या बाबतींत हा प्रकार आटोपशीर आहे. एखाद दुसरा प्रसंग आणि मोजकीं पात्रं यामुळं याच्या विस्ताराला मर्यादा पडणं क्रमप्राप्त आहे. पण मर्यादितपणा हें एकांकिकेचं बाह्य लक्षण झालं—तिचं शरीर म्हणा हवं तर. तिचा आत्मा याहून निराळा आहे. एकच एक परिणाम साधणं हें तिचं अंगभूत वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा आत्मा आहे, प्राण आहे. एकांकिका म्हणजे नाटकाची लहानशीं आवृत्ति असं जें कित्येक वेळां समीकरण गृहीत धरलं जातं तें अर्थातच चुकीचं आहे. लघुकथा म्हणजे काटछाट केलेली छोटीशीं कादंबरी नव्हे, तशी एकांकिका म्हणजे नाटकाची लघु आवृत्ति नव्हे. एखाद्यानं पांच मिनिटांत ख्याल गाऊन संपविला म्हणून कांहीं तें नाट्यगीत होऊं शकणार नाहीं. उलट पक्षी, एखाद्यानं नाटकांतलं पद चांगलं अर्धा तास घोळवून घोळवून म्हटलं तरी त्याला कुणी ख्यालगायकीच्या पंक्तींत नेऊन बसविणार नाहीं. दोहोंची मूलभूत प्रकृतिच एकमेकांहून भिन्न आहे. तसंच नाटकाच्या नि एकांकिकेच्या वैशिष्ट्याच्या बाबतींत म्हणतां येईल.

“ A one-act play is short; but it is a distinct and separate form, and not merely a shortened form.”

(एकांकिका लहान असते खरी, पण लघुत्व हें तिचं व्यवच्छेदक लक्षण नव्हे, तिला स्वतंत्र कलामूल्य आहे.) असा प्रो. सत्तीगिरी यांनीं आपल्या एका टीकाग्रंथांत खुलासा केला आहे. (Literary criticism, P.108)

इंग्रजी वाङ्मयांत या प्रकारासंबंधीं खूप चर्चा झाली आहे. मराठींत कांहीं एकांकिकांच्या संग्रहाला जोडलेल्या प्रस्तावनांचा अपवाद वगळला तर या विषयावर लिहिलं गेलेलं मला तरी फारसं ठाऊक नाहीं.

सामाजिक परिस्थितीप्रमाणं वाङ्मयप्रकारांत बदल घडून येतो, कांहीं नवे जन्माला येतात आणि कांहींची निर्मिती खुंटते अशी साधारणतः वस्तुस्थिति आहे. एकांकिका हा कालमानाची गरज ओळखून निर्मिलेला वाङ्मयप्रकार आहे यांत शंका नाही. आजच्या धांवपळीच्या, घाईगर्दीच्या जमान्याशीं सुसंगत होईल अशी त्याची आटोपशीर घडण असल्यामुळें तो दिवसेंदिवस अधिक अधिक लोकप्रिय होत जाईल असा विश्वास बाळगायला कांहींच हरकत नाही. शाळा कॉलेजांच्या, तसंच सरकारी व खासगी संस्थांच्या स्नेहसंमेलनप्रसंगीं हौशी नटनटी किती उत्साहानं असल्या एकांकिकांचे प्रयोग करीत असतात हें पाहतोंच आपण.

आटोपशीरपणा आणि कलात्मता या दोन्ही गुणांकडे लक्ष पुरवून पु. लं. नीं आपल्या एकांकिका लिहिल्या व सर्व प्रयोगरूपानं रंगभूमीवरहि आल्या आहेत. ' सारं कसं शांत शांत ' या पहिल्याच एकांकिकेंत, सकाळच्या प्रहरीं मोकळेपणानं बोलायला मिळेल या आशेनं पर्वतीवर गेलेल्या एका प्रेमी युगुलाच्या मनसुब्यांत कसकसे अभावितपणें अडथळे येतात याचं मजेदार चित्रण केलं आहे. एकेकाचा नादिष्टपणा, त्याचं उघड्यावर प्रदर्शन करतांना इतरांना त्याचा संपर्क होईल किंवा काय याबद्दल दाखविली जाणारी बेफिकिरी, पेंडसे आणि टेंगशे आणि मंडळी यांच्यांतील घरोब्याच्या संबंधाविषयीं केलेलं खुमासदार वर्णन या माल-मसाल्यामुळं एकांकिकेची खुमारी वाढली आहे. चटकदार, ओघवत्या संवादांमुळं ती वाचीत असतांना अगर प्रयोग पाहात असतांना कुठंहि कंटाळा येत नाही. भावबंधनांतल्या धुंडीराजाच्या अघळपघळ, भाबड्या स्वभावाची आठवण करून देणारं गुंडूबुवा हें पात्र वाचकांना अविस्मरणीय वाटेल. तसंच उकीडवे, गंगाराम कर्पोझिटर, स्काउट मास्तर वगैरे पात्रंहि आपापल्या स्वभाववैशिष्ट्याचा कमीअधिक प्रमाणांत ठसा उमटवून जातात.

' सद्दू आणि दादू ' या दुसऱ्या एकांकिकेंत नवनाट्य, ननाट्य, मुक्तछंद वगैरे बाबतींतल्या अतिरेकी दृष्टिकोणाचा उपहास केला आहे. प्रतीकात्मक व्यक्तिदर्शन, मित्र जोडण्याची कला वगैरे गोष्टींचंहि मार्मिक विडंबन करून पु. लं. नीं हास्याचा झरा खळखळता ठेवला आहे. मित्र जोडण्याच्या कलेवरल्या पुस्तकांतला आचरटपणा वेशीवर टांगतांना सदरहू ग्रंथाचा

नाट्यवस्तूंत रंगत भरण्याच्या दृष्टीनं जो कौशल्यानं उपयोग करून घेतला आहे त्यावरून त्यांच्या नाट्यनिर्मितींतल्या रचनाचातुर्याची ओळख पटते.

‘छोटे मासे आणि मोठे मासे’ ही या संग्रहांतली तिसरी आणि शेवटची एकांकिका. तालुक्याच्या गांवच्या एस्. टी. स्टॅडच्या प्रतीक्षालयांत सर्व घटना घडते. पुढारी, विमाएजंट, म्हादबा, शिदबा, चंपू, गोपाळराव, बळवंतराव, केळेवाली, पानवाला, चंद्री तमासगिरीण व तिचा साथीदार रंगोबा, वृत्तपत्र विकणाऱ्या पोऱ्या इत्यादि निरनिराळ्या थरांतल्या स्त्रीपुरुषांच्या संवादांतून हे लघुनाट्य साकार होतं. यांतले बहुतेकजण स्वार्थी वृत्तीचे, खुज्या विचारांचे असतात. प्रतिष्ठेचे नकली मुखवटे घालून वावरणारी व स्वतःला पुढारी म्हणवणारी गोपाळराव बळवंतरावांसारखी माणसं किती क्षुद्र, कोत्या विचारांच्या पातळीवर येऊं शकतात यावर पु. लं. नीं सदरहू एकांकिकेंत लख्ख प्रकाशझोत टाकला आहे.

‘विठ्ठल तो आला आला’ या संग्रहांतहि एकंदर तीन एकांकिकांचा समावेश केला आहे. पहिल्या एकांकिकेंत समाजांतल्या ढोंगावर, दंभावर नि स्वार्थी वृत्तीवर उपरोधाचं शस्त्र चालवितांना पु. लं. नीं आपल्या विनोदबुद्धीचाहि वाक्यागणिक प्रत्यय आणून दिला आहे.

देवळांतल्या विठ्ठलाला बोलका करण्यांत आणि त्याला डॉक्टर, वकील, भटजी, शिंपी, मास्तर, शेठजी या सर्वांच्या जीवनांतली बिगं उघड्यावर आणायला लावण्यांत त्यांचं कल्पनाचातुर्य प्रकट झालं आहे यांत शंका नाही. कुशल माळ्याच्या निगराणीखालीं एखाद्या रोपट्याचं डौलदार वृक्षांत रूपांतर व्हावं तसं या एकांकिकेच्या सुरुवातीलाच पेरलेलं या अभिनव कल्पनेचं बीज पु. लं. नीं अखेरपर्यंत कौशल्यानं फुलवीत नेलं आहे.

स्वार्थ हाच देव मानणाऱ्या डॉक्टर, वकील, शेठजी, मास्तर वगैरे मंडळींच्या पुढ्यांत प्रत्यक्ष विठ्ठल येऊन उभा राहिला तरी त्यांना हेवेदावे, मत्सर, स्वार्थ इत्यादि विकार सोडीत नाहीत. समोर उभा असलेला विठ्ठल हा खराच विठ्ठल आहे किंवा तोतया याची शहानिशा करून घेण्यासाठी शेठजी खिशांतून रुपया काढून त्याला सोऱ्याचा करून द्यायला सांगतात. इतरांनाहि मग चेव येऊन, भटजी विठ्ठलाला आपलं जानवं सोऱ्याचं करून द्यायला सांगतात, शिंपी आपली टेप पुढें करतो, सखूबाई आपल्या कांचेच्या

१४८ : असे हे पु. ल.

बांगड्या सौन्याच्या करून दे म्हणून सांगतात... स्वार्थ नि स्पर्धा इथंही त्यांचा पाठपुरावा करतात. या सर्वांना अपवाद असतो फक्त एक आंधळा भिकारी. देवळांत प्रगट झालेला विठ्ठल हा खराच विठ्ठल असला पाहिजे असं तो निश्चयपूर्वक सर्वांना सांगतो, पण त्याचं म्हणणं कुणीच लक्षांत घेत नाही. सर्वजण विठ्ठलाला प्रश्न विचारतात आणि मग एकेकाच्या काळ्या कृत्याची आठवण करून देऊन तो स्वतः ईश्वरच असल्याची सर्वांची खात्री पटवून देतो. तेव्हां सर्वांना आश्चर्याचा धक्का बसतो पण तोहि बेताचाच !

ऐहिकतेच्या पाशांत गुरफटून गेलेल्या त्या बद्धांना प्रत्यक्ष ईश्वर भेटल्या-वरहि दिव्यत्वाचा साक्षात्कार झाल्यासारखं वाटत नाही. द्वारकाबाई तर चक्क म्हणतात, “ अगबाई ! पोराना तरी घेऊन यायला हवं होतं. त्यांना कधी खरा देव पाहायला मिळणार ? ”

म्हणजे पोरबाळांनीं पाहण्यासारखी एक नवलाची गोष्ट या पलीकडे त्यांच्या हिशेबीं फारसं महत्त्व नसतं !

एकांकिकेच्या उत्तरार्धांत या क्षुद्रवृत्ति माणसांचा कोतेपणा आणखी स्पष्ट होतो. विठ्ठलाच्या तोंडीं पु. लं. नीं जें भाषण घातलं आहे तें शि. म. परांजप्यांच्या वक्रोक्तीची आठवण देऊन जातं. एकाच जागीं अष्टावीस युगं उभं राहून राहून विठ्ठलाला आतां कंटाळा आला आहे. गाभाऱ्यांतला मिट्ट काळोख, भिंतीवर चढलेलीं कोळीष्टकं, दह्याऐवजीं पाण्यांत चुना काल-वून दाखविला जाणारा नैवेद्य, शंभर वर्षांत कमरेचं नेसू अन् बारावंदी न बदलल्यामुळं त्यांना आलेली विटकी कळा या साऱ्या गोष्टींमुळं त्यांच्या वैतागांत अधिक भर पडून आपणच जणू ‘ दीन पतित अन्यायी ’ आहोंत असं त्याला वाटूं लागलं आहे. तो भक्तगणांना आपल्यावरला अन्याय दूर करण्याची मनोभावे प्रार्थना करतो. आपणासाठीं भक्तांनीं कुठं तरी काम-धंदा, रोजगार शोधावा म्हणून तो त्यांना विनवितो.

यावर भक्तमंडळींकडून जीं उत्तरं मिळतात तीं ऐकण्यासारखीं आहेत. मास्तरला वाटतं, विठ्ठल ट्रेण्ड नसल्यामुळं त्याला आपल्या पेशांत कोण विचाणार ? पौरांपक्षां गुरं आवरणं सोपं म्हणून पशु डॉक्टर व्हायचा तो विठ्ठलाला सल्ला देतो. पशु डॉक्टर स्वतःच्या धंद्यांतल्या अडचणींचा पाढा

वाचून पशु डॉक्टरपेक्षा वकील बरा म्हणून सल्ला देतात. वकीलसाहेब आपल्या या पेशांत टांग्याचे सुद्धां पैसे सुटत नाहीत म्हणून तक्रार करतात. एकजण 'भक्ताचिया काजासाठी' याचा आधार घेऊन देवाला काज करतां येत असलीं पाहिजेत असा तर्क लढवून शिंप्याकडे राहण्याची सूचना करतात ! विठ्ठालाची 'फिगर' बरी असली तरी त्याला 'फीचर्स' नसल्यामुळं सिनेमांत विठ्ठलाचं काम करायलाहि तो उपयोगाचा नाही असा फिल्मडायरेक्टर सोमनाथ यांचा अभिप्राय पडतो.

याप्रमाणं प्रत्येकजण आपापल्या दृष्टिकोणांतून विठ्ठालाला या व्यवहारी जगांत राहायला अपात्र ठरवितो ! मनुष्यस्वभावांतली अहंता, मूर्खपणा अन् स्वार्थ यांचं विदारक चित्रण करणारी ही नाटिका तिच्या प्रयोगक्षमते-मुळं ठिकठिकाणीं स्नेहसंमेलन वगैरेसारख्या प्रसंगीं रंगभूमीवर आली आहे.

'सांत्वन' ही एकांकिका हास्य आणि करुण ह्यांच्या मिश्रणानं आषाढांतल्या ऊनपावसाप्रमाणं उदासरम्य झाली आहे. इंग्लंडमध्ये आपला जन्म झाल्याची ऐट आणणाऱ्या, पाश्चात्य संस्कारांचा नवटाक घुटका घेऊन अच्छेरे चढल्याचा आविर्भाव आणणाऱ्या उच्चभ्रू कुटुंबांच्या अंतर्विश्वाचं दर्शन या एकांकिकेंत घडतं.

एखाद्याच्या कुटुंबांतली व्यक्ति वारल्यानंतर त्याच्या घरीं सांत्वनासाठीं गेलेल्या, विलायती वळण गिरविणाऱ्या या गांवठी साहेब-मेमसाहेबांना तसल्या गंभीर प्रसंगींही साहेबी संस्कारांचे चोज पुरविण्याची उबळ दाबून ठेवतां येत नाहीं. जणूं वाढदिवस साजरा करण्याच्या निमित्तानं जमलों आहोंत अशाच समजुतीनं नि उत्साहानं ते तिथं वावरत असतात. मृत व्यक्ती-संबंधीं किरकोळ दुखवटा प्रगट केल्यावर आतां आपल्या मूळ विषयावर यायला आपणांला हरकत नाहीं अशा जाणिवेचं समाधान तिथं जमलेल्यांच्या चर्येवर खेळत असतं !

हार्टफेलवरून विषय निघून कुणाला आपल्या मृत कुत्र्याच्या आठवणीनं गर्हिवर येतो. रोज सकाळीं रेडिओवरल्या हिंदी बातम्या ऐकल्याशिवाय तो हॉलबाहेर कसा पडत नसे यासारख्या त्याच्याविषयींच्या नवलकथा ऐकविल्या जातात. कुणी आपल्या सासूबाईंच्या शेवटच्या आजारांत उशा-पायथ्याशीं किती डॉक्टर बसून होते त्यांची नक्की संख्या आठवण्याचा यत्न

१५० : असे हे पु. ल.

करतात. कुणी मुंबईजवळच्या चौल गांवांत सोशल लाइफ नसल्याची बातमी सांगून तिथं जमलेल्यांच्या सामाजिक ज्ञानांत भर घालतात. तर कुणी कॅम्ब्रिजच्या नव्या व्हरायटीचं निरीक्षण करण्यांतच गढून गेलेले असतात ! आणि हें सारं सरबताचे प्याले घशाखालीं रिचवीत ! परदुःख त्या प्याल्यांतल्या थंड पेयाप्रमाणच शीतळ असतं, हें त्या सर्वांना सुचवायचं होतं किंवा काय कुणास ठाऊक !

एकांकिकेचा शेवट कमालीचा हृदयस्पर्शी झाला आहे. वडिलांच्या मृत्यूनं साहेबांना झालेल्या दुःखाची जाणीव त्यांच्या फक्त दोन अजाण मुलांना होते. तीं आपल्या परीनं त्यांचं सांत्वन करण्याचा यत्न करतात, चिमुकल्या हातांनीं त्यांचे अश्रु पुसतात... कुणाच्या तरी कुशींत शिरून साहेबांना खूप खूप रडून घ्यावंसं वाटतं... आणि शेवटचा पडदा पडतो.

‘ नाहीं आसूं नाहीं माया ’ या एकांकिकेंत सर्वसामान्य शिक्षकांच्या ‘ सांस्कृतिक पातळी ’चं आपणाला दर्शन घडतं. एकमेकांबद्दल तुच्छतेची भावना दर्शविणारी वृत्ति, वरिष्ठांबद्दल वाटणारा अनादर, शाब्दिक, थिल्लर कोट्यांपलीकडे न जाणारी त्यांच्या विनोदबुद्धीची धांव, विंगारवेठीला जुंपल्याप्रमाणं तीस पस्तीस मिनिटांत कसं तरी अध्यापनकर्म उरकणारी बेफिकीर वृत्ति— या सान्या गोष्टी शालेय जगाशीं परिचित असलेल्यांना नव्या नाहींत. परिचित वस्तूचा वा अनुभवाचा नव्यानं प्रत्यय आणून देणं ही यांतली पु. लं. च्या प्रतिभेची खरी करामत !

कुठल्याहि शाळेंतल्या शिक्षकाच्या खोलींत क्षणभर डोकावून पाहणाऱ्याला जें कांहीं दिसेल, ऐकूं येईल त्याचं हुबेहूब चित्रण करणाऱ्या पु. लं. च्या लेखणीचं एकीकडे कौतुक वाटतं, तर दुसरीकडे शाळेला धर्मशाळेची अवकळा आलेली पाहतांना मन विषण्ण बनतं. घडी दोन घडीच्या निवाऱ्यासाठीं कुणीहि अलबत्या गलबत्यानं धर्मशाळेंत पथारी टाकावी तसा ज्ञानाविषयीं निष्ठा नसलेल्या दहापांचजणांनीं शाळेच्या छपराखालीं विसावा व्यावा अन् मन मानेल तेव्हां निघून जावं—हें दृश्य मनाला विद्ध करणारं आहे. विनोदाच्या अवगुंठनामुळं वस्तुस्थितीचा कडवटपणा कांहींसा कमी व्हायला मदत झाली आहे इतकंच. बाकी काय मौज आहे पाहा, शाळेच्या स्नेहसंमेलनाच्या वेळीं पु. लं.च्या एकांकिकांपैकी ‘ विठ्ठल तो आला आला ’

किंवा ' सारं कसं शांत शांत ' या एकांकिकेचे प्रयोग झालेले मला ठाऊक आहेत. पण शालेय जीवनाशी संबंधित असलेली प्रस्तुत एकांकिका मात्र स्टेजवर आणायला सहसा कुणी धजत नाही. आपला चेहरा कसाहि असला तरी तो आरशांत न्याहाळून पाहायला माणसाला गोडी वाटते. पण स्वतःच्या अंतरंगाचं प्रतिबिंब दाखविणाऱ्या नाट्यकृतीकडे मात्र तो चक पाठ फिरवितो, हे अजबच नाही का ?

वाङ्मय विवेचन

नास्यकृति

- तुका म्हणे आतां
- अंमलदार
- भाग्यवान
- तुझे आहे तुजपारीं
- सुंदर मी होणार

‘तुका म्हणे आतां’ ही पु. लं. ची पहिली वहिली नाट्यकृति. ती विनोदी असेल या कल्पनेनं प्रेक्षकांनीं तिच्याकडे पाहिलं व त्यामुळं ती पडली असा त्यांनीं दुसऱ्या एका पुस्तकाच्या छोट्याशा प्रास्ताविकांत खुलासा केला आहे. तसंच ‘अंमलदार’ या नाटकाच्या प्रस्तावनेंतहि ‘तुका म्हणे आतां’ या नाटकाचा मीच घेतलेला धसका अजून गेला नाही अशी त्यांनीं दुसऱ्यांदा आपल्या अपयशाची कबुली दिली आहे.

‘तुका म्हणे आतां’ या नाटकाचे रंगभूमीवर फारसे प्रयोग होऊं शकले नाहीत ही गोष्ट खरी आहे; पण विनोदाच्या अभावीं सदरहू नाटक पडलं असल्याचा नाटककारानं जो तर्क केला आहे तो मात्र मला स्वतःला पटत नाही. ‘तुका म्हणे आतां’ रंगभूमीवर येण्यापूर्वी पु. लं. ची एक नवोदित विनोदी लेखक म्हणून प्रसिद्धि झाली होती. त्यामुळं या नाटकांत आपणांला कांहीं तरी विनोदी पाहायला, ऐकायला मिळेल असा प्रेक्षकांचा समज झाला असणं व प्रत्यक्षांत त्यांच्या या समजुतीला धक्का बसला असणं अगदीं स्वाभाविक आहे. पण तेवढ्यामुळं तें नाटक पडलं, अशी मीमांसा करणं मात्र बरोबर ठरणार नाही. नाटक पडलं, पण ते विनोदाच्या अभावामुळं किंवा पु. लं. विषयींच्या लोकमताला धक्का बसला म्हणून नव्हे, तर संतांच्या जीवनाकडे-मग तें काव्यांतून वर्णिलेलं असो वा नाटकांतून चित्रित केलेलं असो-पाहण्याचा जो भावडा दृष्टिकोण पिढ्यान् पिढ्या आमच्या प्रेक्षकांनीं जिवाभावानं जतन करून ठेवला आहे त्याला जोराचा धक्का बसला म्हणून, असं मला निश्चयपूर्वक वाटतं. संत म्हणजे नाना चमत्कार करून दाखविणारे गारूडी हें समीकरण जोपर्यंत आमच्या प्रेक्षकमंडळीच्या मनांत खोलवर रुजलेलं राहिल तोपर्यंत चमत्कारांना थारा न देणारं ‘तुका म्हणे आतां’ सारखं नाटक त्यांच्या पसंतीस उतरेल असं समजणंच मुळीं अस्थानी होणार आहे !

श्रद्धेइतकाच ज्या विवेकनिष्ठेचाहि तुकोबारायांनीं आपल्या हयातींत पुरस्कार केला, जादूटोणा, मंत्रतंत्रादि चमत्कारांच्या बळावर अंधश्रद्धाळू

१५६ : असे हे पु. ल.

बायाबापड्यांना भुलवणाऱ्या पायघोळ संतांचा धिःकार केला, अशा संतांना मातीत जिवंत गाडावं असाहि त्वेषपूर्ण परखड शब्दांत निषेध व्यक्त केला तो दृष्टीआड करून पु. लं. सारखा प्रखर वैचारिक भूमिकेवरून लेखन करणारा लेखक तुकोबावरल्या नाट्यकृतीत चमत्कारांची अन् अघटितांची पेरणी करील हें कसं शक्य आहे ?

वस्तुतः पांडिल्याची पगडी डोक्यावर नसतांहि तुक्यासारख्या सामान्य समजल्या जाणाऱ्या कवींचं कवित्व विशाल कालौघाबरोबर वाहून न जातां तें त्यावर मात करून टिकून राहिलं हाच साहित्यसृष्टींतला अद्भुत चमत्कार समजायला हवा ! पण त्याकडे दुर्लक्ष करून, इंद्रायणीनं अभंगांच्या वध्या कोरड्या ठेवल्याच्या पोरकट चमत्काराबद्दलच प्रेक्षकांना आस्था वाटावी, आदर वाटावा हें कशाचं लक्षण म्हणावं ?

अशा उथळ अभिरुचीच्या प्रेक्षकांनीं 'तुका म्हणे आतां' यासारख्या वास्तवपूर्ण नाटकाचं स्वागत केलं असतं तरच नवल म्हटलं असतं !

बाकीं, भोळसट भगतगणांनीं साधुसंतांच्या चरित्रांत घुसडून दिलेल्या नवल-कथांचा आधार न घेतां पु. लं.नीं आपल्या नाटकांत संपूर्ण वास्तवता राखून इतिहासाला ढळ पोहोचूं दिला नाहीं हेंच या नाटकाचं मोठ्यांत मोठं यश म्हणायला हवं. गर्दीचं मानसशास्त्र नाटककर्त्याला नेहमींच उपकारक ठरतं अशांतला भाग नाही. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, रामदास यांच्यासारख्या समाजधुरीणांच्या जीवनावरल्या पटकथांत अगर नाट्यकृतींत चमत्काराचं, अद्भुत घटनांचं स्तोम माजवून लेखकांनीं कदाचित् गर्दीला आवाहन केलं असेल, पण दर्दी माणसाच्या रसिकतेचा यांत अधिक्षेप झाला आहे याची विचाऱ्यांना कल्पनाहि नसेल ! पु. लं. या गर्दीत 'हरपले' नाहीत याबद्दल त्यांचं अभिनंदनच करायला हवं !

ज्ञानदेवांनीं भिंत चालवल्याच्या चमत्कारापेक्षां, अध्यात्मविद्येच्या भोवतीं तत्कालीन अहंमन्य पांडितांनीं घातलेल्या तटबंदीला खिंडार पाडूं पाहणारी त्यांच्यांतली बंडखोर प्रवृत्ति अधिक नवलाईची नव्हे काय ? नाथांच्या घरीं श्रीखंड्यानं घासलेल्या चंदनाच्या नवलकथेपेक्षां खुद्द एकनाथ महाराजांनीं आयुष्यभर आपली कुडी चंदनासारखी झिजवून परोपकाराचा सुगंध आसमंतांत उधळला या घटनेचं अधिक कुतूहल वाटावयास नको काय ?

मेलेल्या मुलाला जिवंत करणाऱ्या रामदासांच्या योगसिद्धीपेक्षांही आसन्न-
मरण राष्ट्रांत नवचैतन्य प्रस्फुरित करून त्यांनीं जी किमया दाखविली ती
अधिक आश्चर्यकारक म्हणतां येणार नाही काय ?

पण केवळ गळ्यावर नजर ठेवल्यामुळं आमच्या नाटककारांना अन्
पटकथाकारांना हीं आश्चर्ये दिसू शकलीं नाहीत, उमजू शकलीं नाहीत !
ही वस्तुस्थिति लक्षांत घेऊन, पु. लं. नीं ऐतिहासिक नाटक लिहितांना वास्त-
वाशीं राखलेल्या इमानाचा विचार केला म्हणजे त्याबद्दल विशेष अप्रूप
वाटू लागते.

संतांच्या चरित्रांत चमत्कार घुसडून देण्याचा प्रकार केवळ आपल्या-
कडेच दृष्टीस पडतो असं समजण्याचं कारण नाहीं. युरोपांतहि पंधराव्या
सोळाव्या शतकांत साधुसंतांच्या जीवनावर जें नाट्यवाङ्मय लिहिलं गेलं
त्यांतहि असल्या चमत्कारांना भलतंच महत्त्व दिलं गेलं होतं असं दिसून
येतं. अशा प्रकारच्या नाटकांच्या जमान्याला 'एज ऑफ मिरॅकल प्ले'
असंच मुळीं नाट्यवाङ्मयाच्या इतिहासकारांनीं नांव दिलं आहे. प्रेषिताला
अगर पुण्यात्म्यांना स्वतः दुभंगून वाट करून देणारी नदी, केवळ इच्छा-
मात्रेकरून रिकाम्या पिंपांत कांठोकांठ फसफसून येणारं मद्य वगैरेसारखे
अलौकिक नि असंभाव्य क्रोटींतले चमत्कार तत्कालीन निर्माते रंगभूमीवर
करून दाखवीत असत. त्या वेळच्या रंगभूमीवर चर्चचर्च सर्वस्वी वर्चस्व
असल्यामुळं धर्मोपदेशकांच्या कलानं नि तंत्रानं नाट्यकलेची जोपासना होत
गेली. नाटकांचे प्रयोगहि चर्चच्याच आवारांत होत असतं. त्यामुळं असल्या
नाटकांत अलौकिक, तर्कातीत, असंभवनीय अशाच घटनांना प्राधान्य
मिळावं हें स्वाभाविक होतं. चिकित्सेला वाव मिळणं जवळ जवळ अशक्यच
होतं. परंतु ही परिस्थिति सुदैवानं फार काळ टिकली नाहीं. बुद्धिवादाचा
जसजसा उदय होऊं लागला तसतसा तर्कसंगत घटनांनीं भरलेल्या नाटकां-
कडे लोकांचा कल झुकू लागला. त्यांच्या धार्मिक भावनेला आवाहन कर-
णाऱ्या, नित्युपदेश करणाऱ्या नाटकांची निपज अधिक अधिक प्रमाणांत
होऊं लागली, पण ती होत असतांना नाटककारांनीं आपली दृष्टि वास्तवा-
वरून ढळू दिली नाहीं.

पंधराव्या शतकांत युरोपमध्ये नाट्यकलेचा कसकसा विकास होत गेला,

अद्भुताकडून वास्तवतेकडे ती कशी वळली, पाद्यांचं वर्चस्व झुगारून देऊन जनाताभिमुख कशी झाली याचं वर्णन करतांना बी. आयफर इव्हॅन्स हा वाङ्मयेतिहासकार म्हणतो—

“...In general it would seem that the plays began in the choir, and from the choir went to the nave, and from the nave to the outside of the church...from outside of the church to the market place...”

(A short history of English Drama P. 20)

नाटकाविषयी लोकांचं कुतूहल जसजसं वाढीस लागलं तसतशी नाट्य-प्रयोगांना गर्दी होऊं लागली, चर्चचं आवार थिटं पडूं लागलं, त्यामुळं साहजिकच चर्चच्या भिंतीची मर्यादा उलंघिली जाऊन उघड्यावर नाट्य-प्रयोग होऊं लागले असा त्याच्या म्हणण्याचा मथितार्थ आहे.

तत्कालीन नाटकांनीं चर्चच्या भिंतीची मर्यादा लौकिक अर्थानंच नव्हे तर तार्किक अर्थानंही ओलांडली. विषय, मांडणी वगैरे बाबतींत चर्चनं घालून दिलेल्या सीमा उलंघून ती वास्तवतेच्या अधिक जवळ आली, असं आयफर इव्हॅन्सला मुख्यतः ध्वनित करायचं आहे.

बायबलांतल्याच प्रसंगांचा आधार घेऊन पण चमत्कारांना बाजूस सारून ज्या एका नाटककारानं वास्तवदर्शी नाटक लिहिण्याचं सर्वांत आधीं श्रेय पटकावलं त्याच्याविषयी लिहितांना प्रस्तुत वाङ्मयेतिहासकार म्हणतो—

“The outstanding success of this dramatist is the second Shepherd's play. This stands apart from all other English miracle plays. It opens with a realistic account of woes of Shepherds and with a virulent attack on women.”

(A short history of English Drama p. 21)

या मुद्याच्या अनुषंगानं आमच्याकडील पौराणिक, धार्मिक अगर साधु-संतांच्या जीवनावरल्या नाटकांचा विचार करूं लागलों म्हणजे फार मोठी निराशा पदरी पडते. या वैज्ञानिक युगांतहि चमत्कारांनीं खच्चून भरलेल्या भाकडकथाच नाटककारांनीं निवडाव्यात व प्रेक्षकांनींही त्यांना साथ द्यावी ही विसंगति पाहिली म्हणजे मन उदास होतं ! आतां हा विचार मी

कागदावर मांडीत असतांना माझ्या टेबलावर वृत्तपत्राचा एक ताजा अंक पडला आहे. त्यांतल्या एकनाथ महाराजांच्या चरित्रावरच्या नाटकाच्या जाहिरातीकडे सहज माझं लक्ष वेधलं गेलं. या नाटकाचं कोणतं वैशिष्ट्य प्रयोगवाल्यांनीं (किंवा ठेकेदारांनीं म्हणा हवं तर) जाहीर केलं आहे ठाऊक आहे ? त्या नाटकांत म्हणें एका भूमिकेंतलं स्त्रीपात्र एका मिनिटांत सहा वेळां पातळ बदलून प्रेक्षकांसमोर येतं ! वारे करामत ! भूतदयेचा, उदात्त कवित्वाचा अन् विशुद्ध चारित्र्याचा संसारी जनांना आदर्श घालून देणाऱ्या पैठणच्या या महापुरुषावरल्या नाट्यकृतीचं आकर्षण कशांत आहे ? तर मिनिटांत सहा वेळा पातळ बदलून येणाऱ्या नटीच्या हिकमतींत ! धन्य ते नाटककार ! धन्य त्या नटनटी अन् धन्य त्यांचे आश्रयदाते !

‘तुका म्हणे आतां’ हें नाटक रंगभूमीवर कां यशस्वी होऊं शकलं नाहीं याचं कारण आतां वाचकांच्या लक्षांत आलं असेलच. पु. ल. म्हणतात त्याप्रमाणं वाचकांची विनोदाबाबतची अपेक्षा पूर्ण केली नाहीं म्हणून नव्हे, तर संतचरित्राबद्दलच्या त्यांच्या कल्पनेला धक्का बसला म्हणून सदरहू नाटकाला त्यांच्याकडून प्रतिसाद मिळाला नाहीं, अशा आशयाचं मी सुरुवातीस जें विधान केलं आहे त्याची सत्यता त्यांना पटली असेलच.

मंबाजीनं तुकोबाच्या पाठीवर काठीचे फटके मारल्यावर त्यांचे वळ विठ्ठलाच्या पाठीवर उमटल्याचा चमत्कार नाटककर्त्यानं घडवून आणला असतां तर लोकांच्या त्याच्यावर उड्या पडल्या असत्या. तुकारामाला सदेह वैकुंठांत न्यायला दोरीच्या साहाय्यानं कां होईना पण पुढ्याचं विमान रंगभूमीवर उतरल्याचा देखावा नाटकांत दिसतां तर प्रेक्षकांना अस्मान ठेंगणं झाल्यासारखं वाटलं असतं...

...पण मग त्याला पु. लं. सारखा बुद्धिनिष्ठ, सुधारणावादी, प्रतिभावंतच कशाला हवा आहे ? असलं गारूड कोणताहि तिसऱ्या-चौथ्या दर्जाचा सोम्या गोम्या लिहून दाखवूं शकेल. पु. लं. सारख्या सिद्धहस्त कलावंताकडून असली अपेक्षा बाळगायची म्हणजे उदयशंकर किंवा गोपीकृष्ण यांच्या-सारख्या अभिजात नृत्यविशारदांकडून गौरीगणपतीपुढल्या बालूगड्यांच्या नाचाची अपेक्षा करण्यासारखंच खुळचटपणाचं होणार नाहीं का ?

नाटकांतून तुकारामाची यथातथ्यपणें रंगविलेली जीवनकथा प्रेक्षकांच्या

गळीं उतणार नाहीं अशी पु. लं. ना अटकळ बांधतां आली. नसेल असं नाहीं; तरी पण ते सवंग लोकप्रियतेच्या मोहापासून कटाक्षानं अलित राहिले यांतच त्यांच्या खऱ्या मोठेपणाची ग्वाही अनुस्यूत आहे असं मला वाटतं.

सुबुद्ध, रसिक प्रेक्षकांना आनंद व्हावा अशा किती तरी गोष्टी पु. लं. च्या या पहिल्यावहिल्या नाट्यकृतींत सामावल्या आहेत. पात्रांना साजेसे सुटसुटीत, आकर्षक संवाद, पात्रांच्या संवादांतून व हालचालींतून साधला गेलेला स्वभावपरिपोष, स्थलकालादि बाबतींत राखलेली एकता, प्रवाही कथानक, या नाट्यवस्तूच्या विकासासाठीं अत्यावश्यक असलेल्या साऱ्या गोष्टी 'तुका म्हणे आतां' त बीजरूपानं एकवटलेल्या दिसून येतात.

भागवत संप्रदायाचं मर्म सर्वसाधारण जनतेला विशद करून सांगण्यासाठीं तुकोबारायांनीं जो आटापिटा केला, समाजांतील दंभ, विषमता, जातीभेद यांच्यावर जो प्रखर हल्ला चढविला, अध्यात्मविद्येची क्वाडं ख्रीशूद्रादिकांनाहि खुली असलीं पाहिजेत या मताचा जो निर्भयपणें पुरस्कार केला त्याचं प्रस्तुत नाटकांत मनोः दर्शन घडतं.

पु. लं. चं हें पहिलं व्हिलं नाटक म्हणजे त्यांच्या नाट्यप्रतिभेच्या भविष्यकालीन विलासाची नांदीच म्हणायला हवी. योग्य त्या संदर्भांत तुकोबांच्या व इतर गौण पात्रांच्या तोंडीं त्यांच्या अभंगांतले कांहीं चरण मधून मधून घालण्यांत पु. लं. नीं औचित्य दाखविलं आहे यांत शंका नाही. तसंच उपमादि अलंकारांचा माफक पण चपखलपणें उपयोग करून भाषेचा डौलहि वाढविला आहे. तुकोबा नि शिवाजीमहाराज यांच्या भेटीच्या प्रसंगी ते दोघे एकमेकांशेजारीं बसल्यावर संतूच्या तोंडीं त्या दृश्याला अनुलक्षून, 'भगव्या झेंड्याला जरीपटका जोडल्यागत वाटलं !' असा सुंदर उद्गार घातला आहे. तुकोबांनीं शिवबाला आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून देतांना प्रगट केलेले विचार किंवा रामेश्वरशास्त्र्यांची आपल्या निरपराधित्वाबद्दल खात्री पटवितांना भागवत धर्माविषयीं काढलेले उद्गार म्हणजे लेखकाच्या उत्कृष्ट भाषाशैलीचे नमुने म्हणून उल्लेखावे लागतील. व्याख्यानबाजीचं अगर प्रवचनाचं स्वरूप न येऊं देतां तुकाराम महाराजांच्या तोंडीं ते विचार सहज संवादासारखे वाटतील अशा संयमानं लेखकानें घातले आहेत. इंद्रायणीनं तुकोबांचे अभंग तारल्याच्या आख्यायिकेचा रूपकासारखा उपयोग

करून पु. लं. नीं त्या चमत्काराची मोठी सुंदर उपपत्ति लावली आहे. रामेश्वरशास्त्र्यांची पत्नी जानकी आणि इतर भागवत धर्मानुयायी यांनीं गांवों-गांव, घरोघर हिंडून लोकांना मुखोद्गत असलेले तुकारामाचे अभंग गोळा केले आणि इंद्रायणीच्या तळाशीं गेलेला गाथा अशा रीतीनं पुन्हां प्रगट झाला. हा नाटककारानं रूढ चमत्काराचा लावलेला अन्वयार्थ तर्कसंगत असाच नाही काय ?

सारांश, आटोपशीर व चटकदार संवाद, कल्पकता, सुटसुटीत संविधानक, वैचारिकता आणि भावुकता यांचा सुंदर समन्वय एवढ्या भांडवलाच्या बळावर पु. लं. नीं नाट्यवाङ्मयाच्या जत्रेंत आपलं लहानसं पाल ठोकलं आणि पुढें लौकरच साहित्यपेटेंतल्या प्रतिष्ठित पेढीवाल्यांच्या मांडीला मांडी लावून बसतां येईल इतकी पत त्यांनीं मिळविली. अल्पावधींतच त्यांनीं गांठलेला यशाचा हा पल्ला पाहून कोणत्या मराठी भाषिकाचं हृदय अभिमानानं भरून येणार नाही ?

अंमलदार ही पु. लं. ची दुसरी नाट्यकृति. 'तुका म्हणे आतां' या नाटकानंतर चार वर्षांचा कालावधि उलटल्यावर त्यांनीं हें रूपांतर केलं. रशियन नाटककार निकोलाय गोगोल ह्याच्या 'इन्स्पेक्टर जनरल' ह्या गाजलेल्या नाटकाचं डी. जे. कॅम्बेल यानं इंग्रजींत भाषांतर केलं. त्यावरून पु. लं.नीं हा मराठी अनुवाद केला.

ब्रिटिशांच्या आमदानींत अस्तित्वांत असलेल्या एका संस्थानी वातावरणाच्या पार्श्वभूमीवर पु. लं.नीं या नाटकाची उभारणी केली आहे. ती करीत असतांना त्यांनीं प्रयोगाच्या सोयीसाठीं मूळ नाटकांतला कांहीं मजकूर गाळून कांहीं नवीन घातला आहे. नाटकावर मराठीचा पेहराव चढविताना तिच्या परकेपणाचा पुसटहि संशय येणार नाही अशी त्यांनीं काळजी घेतली आहे.

नाटकाचं कथानक थोडक्यांत असं आहे—

सुरंगवाड संस्थानच्या कारभाराची पाहणी करण्यासाठीं दिल्लीहून संस्थानी खात्यांतला कोणी एक खास अंमलदार वेषांतर करून येणार असल्याची बातमी गांवभर पसरते. त्या बातमीच्या पाठोपाठच तो अंमलदार येऊन ठेपल्याचाहि गांवभर बोभाटा होतो. आणि मग विलीन झालेल्या संस्था-

१६२ : असे हे पु. ल.

नच्या दिवाणापासून तों शाळामास्तरापर्यंत साऱ्यांचीच पांचावर धारण बसते. वशिल्याच्या बळावर वरच्या हुद्यापर्यंत जाऊन पोहोचलेल्या ह्या मंडळींना लांचलुचपत, लबाडी, जुगार ह्यांचा कांहींच विधिनिषेध वाटत नाही. तातू मंडाऱ्याच्या 'गुरुप्रेम मटणप्लेट हाऊस' मधला खिमाबिर्याणी अन् पुलाव जितक्या सहजतेनं हे लोक पचवितात तितक्याच सहजपणानं वरील पापंहि पचनीं पाडतात ! यामुळं दिल्लीहून अंमलदार आल्याची वार्ता गांवांत पसरतांच प्रत्येकाच्या पोटांत भीतीचा गोळा उठतो. पण गंमत अशी कीं, ज्या इसमाचा दिल्लीचा अंमलदार म्हणून गवगवा झालेला असतो तो कोल्हापूरकडल्या एका इनामदाराचा उल्लू, उधळ्या मुलगा असतो. प्रवासांत एका गांवीं जुगारांत जवळचे सर्व पैसे गमावून बसून स्वारीनं आपल्या नोकरासह सुरंगवाडच्या एका लॉजिंगमध्ये मुकाम ठोकलेला असतो. त्याच्या वागण्यांतला एकंदर बेछूटपणा, राहणींतली ऐट अन् रुबाव पाहतां नारभट-हरभटाला तोच अंमलदार आहे असं वाटून ते गांवभर या गोष्टीचा बभ्रा करतात, अन् ढेरेसाहेबापासून तों पोस्टमास्तरपर्यंत सारेच जण या गोष्टीवर बिनदिक्कत विश्वास ठेवतात. ते त्याच्या भेटीसाठीं अदबीनं त्याच्याकडे जातात आणि शाळा, दवाखाना, नगरपालिका वगैरे संस्थांना भेट देण्यासाठीं चलायचा आग्रह करतात, तेव्हां त्या तथाकथित अंमलदाराच्या हा सारा प्रकार लक्षांतच येत नाही. पण थोड्याच अवधींत त्याला वस्तुस्थिति उमगून येते तेव्हां तोहि आपल्याबद्दलचा गांवकऱ्यांचा झालेला गैरसमज दूर करण्याच्या मानगडींत पडत नाही. आपलीं लफडीं, कुलंगडीं या अंमलदारानं उजेडांत आणूं नयेत म्हणून दिवाणसाहेब, पोलीस अधिकारी, जज, हेड-मास्तर वगैरे सर्वजण त्याची मूठ दाबतात. आपल्याला बढती मिळावी म्हणून दिल्लीला गेल्यावर प्रयत्न करण्याची विनवणी करतात. दिवाण-साहेबांबद्दल कागाळ्या करून त्यांचा कांटा काढून टाकण्याची सूचना करतात.

या साऱ्या प्रकारामुळं सर्जेरावाची उर्फ त्या अंमलदाराची चांगलीच करमणूक होते. नुसती करमणूकच नव्हे तर चंगळहि ! हजारबाराशे रुपये लांच म्हणून त्याला निरनिराळ्या लोकांकडून मिळालेले असतात. त्यामुळं त्याला आपलं खरं स्वरूप गुलदस्तांत ठेवणंच हिताचं वाटतं. ढेरेसाहेबांच्या

मुलीला मागणी घालण्याचं तो धाडस करतो आणि तें पचावं म्हणून वाटेल त्या थापा मारतो. ढेरेसाहेब एका पायावर त्याला आपली मुलगी घायला तयार होतात. अंमलदाराचा सासरा झाल्यानंतर आपल्या भाग्याला पारावार राहणार नाही अशी ते आपल्या मनाशी खुणगांठ बांधतात. सासरा झाल्यानंतर एकेकाला इंगा दाखवण्याचा मनसुबा ते मनाशी करूं लागतात.

हें सारं घडत असतांना सर्जेराव तिथून आपला मुक्काम हलविण्याचं ठरवितो. मुक्काम लांबला तर आपलं नाटक उघडकीला येऊन सारंच मुसळ केरांत जाईल ही भीति त्याला छळीत असते.

आणि सर्जेरावनं सुरंगवाडकरांचा निरोप घेऊन थोडा वेळ लोटला नाही तोंच डाके पोस्टमास्तर अंमलदाराच्या बाबतींतला सारा प्रकार उघडकीस आणतात. सुरंगवाड सोडतांना सर्जेरावानं एक गाफिलपणा केलेला असतो. नाटककार असलेल्या एका जानी दोस्ताला सुरंगवाडांत घडलेला सारा गंमतीदार किस्सा पत्रानं कळवून त्यावर नाटक लिहायला सांगितलेलं असतं. तें पत्र डाकेमास्तर घरी गुपचुपपणें नेऊन फोडतात- अंमलदारानं कदाचित सुरंगवाडच्या कारभाराविषयीचा रिपोर्ट वर कळविला असला तर तो वाचायला मिळेल असा त्यांचा अंदाज होता !

पत्रामुळं अंमलदाराच्या बाबतींतला गौप्यस्फोट झाल्यानंतर सुरंगवाडकरांना आश्चर्याचा, दुःखाचा, अनपेक्षितपणाचा जो जोराचा धक्का बसतो त्यांतून ते कसेबसे स्वतःला सांवरण्याचा यत्न करतात, तोंच एक पट्टेवाला तिथं उपस्थित होतो अन् दिल्लीहून अंमलदार आल्याची वार्ता त्यांच्या कानीं घालतो. मंडळी हतबुद्ध होऊन एकमेकांकडे पाहतात, इरसाल डाके पोस्टमास्तर सर्वांना पृथक् पृथक् शंख करण्याचा सल्ला देतो आणि शेवटचा पडदा पडतो !

संबंध नाटक वाचल्यावर अगर त्याचा प्रयोग पाहिल्यावर प्रथम जर कांहीं लक्षांत येत असेल तर तें हें कीं, लेखकानं मूळ नाट्यकृतीवर मराठीचा साजश्रृंगार चढवितांना मुळांतल्या विदेशी वातावरणाचा मागमूसहि शिल्लक राहणार नाही अशी दक्षता घेतलेली आहे. संबंध नाटकभर विनोद खेळता ठेवूनहि त्याची पातळी कुठंही खालीं येऊं दिली नाही. नारभट हरभट यांच्या बोलण्यांतून विनोद निष्पन्न होतो खरा, पण केवळ विनोदाकरतां ही

जोडगोळी लेखकानं नाटकांत आणली नाही. तसं असतं तर गेल्या पिढींतल्या नाटकांतल्या विनोदी प्रवेशांसारखा यांचा प्रवेशहि उपंरा, आगंतुक नि अनावश्यक वाटला असता. पण तसं इथं होत नाही. उलट या दुकळीच्या मूर्खपणामुळेच नाटकाच्या कथानकाला गति मिळते, रंगत चढते.

माईसाहेबांचं पात्र उच्छंखल खरं, पण तें केवळ कपोलकल्पित नाही. श्रीमंती वातावरणांत वाढलेल्या, नीतिविषयक कल्पनांना फारसं महत्त्व न देणाऱ्या विलासी स्त्रिया विदेशांत आहेत तशा आपल्या देशांतहि आहेत. माईसाहेबांच्या संदर्भांत वाचकांनीं नि प्रेक्षकांनीं लक्षांत ठेवावयास हवं तें हें की, असल्या स्त्रियांच्या दर्शनानं मनाची सवंग करमणूक न होऊं देतां उद्वेग वाटायला हवा. माईसाहेबांचा पार्ट करणाऱ्या नटीनेंहि ही जाणीव मनाशीं ठेवूनच प्रेक्षकांसमोर यायला हवं. नाही तर नाटककर्त्याला अन्याय केल्यासारखं होणार आहे.

गोगोलच्या बाबतींत असा प्रकार घडला म्हणतात. त्याच्या या नाटकाचा पहिला प्रयोग जेव्हां त्यानं पाहिला तेव्हां त्यानं कपाळाला हात लावला होता. नटनटींना त्याच्या नाटकाचा हेतुच आकलन न होऊं शकल्यामुळे त्याला त्यांनीं निव्वळ फार्साची अवकळा आणली होती. आपल्याकडच्या नटनटींनीं या बाबतींत सावधगिरी म्हणून प्रस्तुत रूपांतराला कै. नाना जोग यांनीं कांहीं महत्त्वाच्या सूचना केल्या आहेत. नाटकांत काम करणाऱ्यां-इतक्याच प्रेक्षकांनाहि त्या मार्गदर्शक ठरतील असा मला विश्वास वाटतो.

रशियाच्या झारच्या राजवटींतल्या अस्ताव्यस्त कारभारावर खेळीमेळींनं टीका करण्याच्या उद्देशानं गोगोलनं हें नाटक लिहिलं. खुद्द झारनंहि तित-क्याच मनमोकळेपणानं या नाटकाचं स्वागत केलं, नव्हे या नाटकाचा प्रयोग झालाच पाहिजे असा आग्रह धरला. आमच्या राज्यकर्त्यांना ही विनोदबुद्धि यायला अजून एक शतक तरी लोटावं लागेल. कुत्सितपणाचा अगर विद्वेषाचा अंशहि नसलेल्या असल्या विनोदी टीकेनं अपाय तर होत नाहीच, उलट व्यक्तींतल्या किंवा समाजांतल्या दोषांचा परिहार करण्याकडे त्याचा विधायक उपयोग होऊं शकतो हें आपल्या मंत्र्यांना अन् इतर सर-कारी अधिकाऱ्यांना ज्या दिवशीं समजेल तो दिवस एखाद्या राष्ट्रीय दिना-सारखाच महत्त्वाचा समजून त्या दिवशीं बँक हॉलिडे जाहीर केला तरी चालण्यासारखा आहे असं माझं नम्र मत आहे.

आपल्या राजवटीवर टीका करणाऱ्या ह्या नाटकाकडे झारनं ज्या कारणानं खेळीमेळीच्या दृष्टीने पाहिलं त्याचा खुलासा करतांना Prof. Helen Muchnie ह्या लेखकानं असं म्हटलं आहे—

“...The reason he could take the play good-humouredly was that it made fun not of the system of government but of its administrators.

(An Introduction to Russian Literature P. 112)

(शासन संस्थेला दोष देण्याच्या हेतूनं नव्हे, तर शासकांच्या ज्या अकार्यक्षमतेमुळं शासनपद्धतीत ‘वैगुण्य’ उत्पन्न होतात तिच्यावर टीका करण्याच्या उद्देशानं हें नाटक लिहिलं गेलं, आणि म्हणूनच झारला त्याचं स्वागत करण्यांत कमीपणा वाटला नाही, उलट गंमतच वाटली.)

गोगोलच्या नाटकांतल्या विनोदाचं स्वरूप कशा प्रकारचं आहे यासंबंधीहि याच लेखकानं केलेलं विवेचन उद्बोधक होईल म्हणून त्याच्याच शब्दांत उद्धृत करणं मला आवश्यक वाटतं. हेलेन म्हणतो—

“Petty officialdom is here satirized with merciless, blunt humour, farcical than witty but is poetically and philosophically important because it is not malicious.)

(An Introduction to Russian Literature P. 112)

गोगोलच्या विनोदांत कित्येकदां उच्चृंखलपणा, निर्दयता डोकावत असली तरी मत्सर नि विद्वेष यांपासून अलिप्त असल्यामुळं त्याचं महत्त्व दृष्टीआड करतां येणार नाही, असं हेलेनला सुचवावयाचं आहे.

पु. लं. नीं अंमलदारांतला विनोद विद्वेष अन् मत्सर यांच्यापासून दूर तर ठेवलाच, शिवाय त्याला अभिजात सुसंस्कृतपणाची जोड देऊन त्याचा दर्जा उंचावला यांत शंका नाही.

प्रस्तुत रूपांतरांतला स्वभावपरिपोषहि पु. लं. च्या व्यक्तितरेखन कौशल्याची साक्ष देणारा आहे. विशेषतः ढेरेसाहेब, नारभट, हरभट, डाके पोस्टमास्तर, सर्जेराव, डुमणे आणि डॉ. रोंगे ह्यांच्या स्वभावरेखा प्रेक्षक सहसा विसरणार नाहीत. प्रत्येकाची बोलण्याची ढब वेगळी, वागण्याचा ग वेगळा. वेगवेगळे मुखवटे चढवून नाटककारच बोलत आहे, असं कुठंहि

जाणवत नाही. प्रस्तुत नाटकाची मूळ कथावस्तु नि विषय परकीय असला तरी त्यांतील विनोदाची शैली नि संवादांतील चमक ही खास पु. लं. च्याच लेखनाची वैशिष्ट्य असल्यामुळ नाटककार या नात्यानं त्यांचा लौकिक वृद्धिंगत करण्यास समर्थ ठरेल असा माझा विश्वास आहे.

हास्यप्रधान नाटकाच्या नांवाखाली हल्लीं मराठी रंगभूमीवर अचकट विचकट, कुत्सित नि बाष्कळ टीकेनं भरलेल्या भरताडांनीं जो धुमाकूळ घातला आहे त्याला आळा बसायचा असेल तर असल्या अभिरुचिसंपन्न विनोदी नाट्यकृतींचा उदयोन्मुख लेखकांनीं आपल्यासमोर आदर्श ठेवणं आवश्यक आहे असं मला वाटतं.

विनोदी नाटक म्हणून जो कांहीं प्रकार हल्लीं रंगभूमीवर दृष्टीस पडतो त्यांत विनोदबुद्धीऐवजीं व्यंगावर बोट ठेवणारी वृत्तीच अधिक प्रमाणांत दृष्टीस पडते. व्यंगदर्शनावर आधारलेल्या असल्या विनोदाला इंग्रजींत Satire (सटायर) म्हणतात. मघांशीं उल्लेखिलेल्या उच्च दर्जाच्या विनोदी नाटकांना Comedy (कॉमेडी) असं नांव आहे. वरील दोहोंतला फरक विशद करून सांगतांना L. G. Potts या टीकाकारानं प्रगट केलेले विचार नवोदित लेखकांनीं मनन करण्यासारखे आहेत. तो म्हणतो—

“ The fundamental difference between comedy and satire is that comedy accepts life and human nature, sometimes with a light heart, as in ‘ A midsummer Night’s Dream ’, sometimes rather sadly as in ‘ Don Quixote ’, but always with the good sense that comes from clear vision and understanding. Satire on the other hand does not accept, it rejects and aims at destruction. I conclude that comedy as well as tragedy, is not only in a different class from satire but in a higher class. When a satirist developes into a comic writer, his mind has become more mature and his work truthful. ” (Literary criticism. P. 234)

पॉट्सचं म्हणणं असं कीं, हास्यविनोद आणि उपहास यांत मूलतःच फरक आहे. विनोद हा जीवनाकडे वा मनुष्यस्वभावाकडे खेळकर दृष्टीनं पाहण्यास शिकवितो. कधी कधी कांहींशी गांभीर्याची झांकहि त्यांत मिस-

ळते; पण कांहीं झालं तरी त्या दृष्टिकोणांत सुजाणपणाचा अन् निरागसते-
चाच अधिक अंश असतो. ह्याच्या उलट उपहासाची प्रकृति आहे. जीवना-
कडे क्वचितच त्याला सहानुभूतीनं पाहतां येतं. निष्ठुरता, निर्दयपणा हाच
त्याचा स्थायीभाव म्हटला पाहिजे. विनोदापेक्षां उपहास वेगळा आहे एवढंच
मी म्हणणार नाहीं तर तो कमी प्रतीचा आहे, विनोदाचा दर्जा त्याच्याहून
कृतीतरी पट श्रेष्ठ आहे असं माझं स्पष्ट मत आहे. उपहासगर्भ लेखन कर-
णारा लेखक जसजसा शुद्ध, मोकळा विनोद लिहिण्याकडे प्रवृत्त होईल
तसतसा त्याच्या लेखनांत सुसंस्कृतपणाचा नि अनुभवाचा सच्चेपणा येत
चालला आहे असं खुशाल समजावं.

मी मागें स्विफ्टच्या उपहासगर्भ लिखाणांतल्या कुत्सितपणाबद्दल एका
टीकाकाराचा अभिप्राय उद्धृत करून थोडक्यांत चर्चा केली होती, तिची
वरील विवेचनाच्या संदर्भांत पुन्हां वाचकांना आठवण करून देणं मला
आवश्यक वाटतं. स्विफ्टच्या लेखनांत त्याच्या बुद्धिमत्तेची चमक दिसून
येत असली तरी तो ज्या निष्ठुरपणानं, तोल सोडून, चिडून प्रतिपक्षावर
तुटून पडतो त्यांत त्याच्या मनाच्या विकृतावस्थेचं प्रतिबिंब पडलेलं पाहा-
वयास मिळतं, असा त्या टीकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.

त्या टीकेची आठवण करून देण्याचा किंवा पॉट्सचे विनोद आणि उप-
हास यांतील अंतर दर्शविणारं विवेचन त्याच्याच शब्दांत उद्धृत करण्याचा
माझा उद्देश इतकाच, कीं विनोदी लेखन करूं इच्छिणाऱ्या नव्या पिढींतल्या
लेखकांनीं प्रथम या बाबतींत साधकबाधक विचार करून, विधायक विनोद
कोणता नि विध्वंसक स्वरूपाचा कोणता याविषयीं निश्चित ज्ञान मिळवून
मगच लेखनाला सुरुवात करावी.

पु. लं.नीं असल्या विधायक विनोदाचा आदर्श घालून दिला आहे
त्याचंही त्यांनीं मनन करावं. पॉट्सनं उपहासगर्भ विनोदावर टीकास्त्र सोडलं
असलं तरी लेखकांनीं त्याच्यावर संपूर्ण बहिष्कार टाकण्याचं मुळींच प्रयोजन
नाहीं. विद्वेष अगर कुत्सितपणा टाळूनहि उपहासात्मक लेखन अगर भाषण
करतां येतं हें शि. म. परांजप्यांसारख्या साहित्यिकांनीं प्रत्यक्ष उदाहरणानं
सिद्ध करून दिलंच आहे.

पु. लं. च्या साहित्यांतहि असा विद्वेषरहित उपहास अनेकदां आला

आहे. त्यांच्या विनोदी लेखसंग्रहांची समीक्षा करतांना उपहास उपरोधादि प्रकारांची बरीच उदाहरणं मी दिलीं असल्यामुळं या मुद्याची चर्चा तूर्त इथेंच पुरें !

‘भाग्यवान’ हें रंगभूमीवर आलेलें पु. लं. चं. तिसरं नाटक. मुंबई मराठी साहित्यसंघानं १९५३ सालीं या नाटकाचा प्रथम प्रयोग करून दाखविला. मॉमच्या ‘शेपी’ या नाटकावरून प्रस्तुत नाटकाची कल्पना आपणाला सुचली असा पु. लं. नीं नाटकाच्या आरंभीं खुलासा केला आहे. ‘एका अत्यंत चांगल्या कलाकृतीचीं आपल्या मनःपटलावर उमटलेलीं भावचित्रें आणि स्वतःवर आजवर झालेले अन्य संस्कार ह्यांच्या मिश्रणांतून नवीन कलाकृति निर्माण करण्याचा हा प्रयत्न आहे’ असंही त्यांनीं त्या खुलाशांत म्हटलं आहे. मॉमच्या नाटकांतला नायक ‘शेपी’ ज्या परिस्थितींत सांपडतो तशा परिस्थितींत आपल्याकडला एखादा ‘शिदबा’ सांपडला तर तो कसा वागेल या प्रश्नानं पु. लं. च्या विचारचक्रांना गति मिळाली व त्यांतूनच ही नाट्यकृति जन्माला आली.

नाटकाचं कथानक अगदीं सरळ व साधं आहे. पात्रं हि मोजकींच आहेत. शिदबा नांवाचा एक अशिक्षित, साधाभोळा पण मनानं सुसंस्कृत, उदार व प्रेमळ असा, रद्दी विकून पोट भरणारा एक गरीब माणूस, त्याची सरस्वती नांवाची, मराठी शाळेंत अध्यापन करणारी एकुलती एक मुलगी, संभा नांवाचा शिदबानं आपल्या पाठच्या भावासारखा लहानपणापासून मानलेला चिक्की विकणारा एक इसम, भावी पति म्हणून सरस्वतीनं निवडलेला श्रीपत नांवाचा तिच्याच व्यवसायांतला एक तरुण- इतकीं मुख्य पात्रं असून डॉक्टर, भवसागर वृत्तपत्राचा प्रतिनिधि, लता नांवाची शिदबानं पाळलेली एक लहान मुलगी व तिचे वडील हीं गौण पात्रं आहेत.

एके दिवशीं संभा सहज गंमत म्हणून वर्तमानपत्रांतलं शब्दकोड सोडवितो आणि आपणांबरोबर शिदबालाहि सोडवायला लावतो. योगायोगानं शिदबाला कोड्यांत तीस हजारांचं बक्षीस मिळतं. त्याच्या भावी जामाताला-श्रीपतला-या रकमेचा अपहार करण्याचा मोह होतो. तो सरस्वतीशी संगनमत करून काश्मीरचा प्रवास, स्वतःच्या मालकीचा बंगला, मोटार गाडी यांवर ही रक्कम खर्ची घालण्याचे मनसुबे रचतो; नाही तरी शिदबा

भोळसटपणानं भिकाऱ्यांना दान म्हणून सारी रक्कम द्यायला तयार झालाच आहे, त्यापेक्षां आपणच त्यावर चैन केली तर कुठं विघडलं असाहि तो युक्तिवाद करतो. भोळ्याभावड्या सरस्वतीचा त्याच्यावर विश्वास बसतो. एकदम एवढी मोठी रक्कम मिळणार असल्याची वार्ता ऐकून शिदबाला कांहीं सुचेनासं होतं. कांहींशी बावचळल्यासारखी त्याची वृत्ति होते. याचा फायदा घेऊन श्रीपतच्या मनांत एक कपटनाट्य रचण्याची कल्पना येते.

डॉक्टरकडून शिदबाला वेडा ठरवून त्याची इस्पितळांत रवानगी करायची आणि मग त्याच्या बक्षीसाच्या रकमेचे आपणच मालक व्हावयाचे असा त्याचा डाव असतो. पण संभाला श्रीपतच्या मनांतलं काळं उमगून येतं अन् तो त्याचा डाव उधळून लावतो. सरस्वतीलाहि श्रीपतच्या नीचपणाची नीट पारख होते आणि ती त्याचा धिःकार करते.

मुख्य कथानक एवढंच आहे. त्याला आणखी एका उपकथानकाचा लहानसा ओघ येऊन मिळाला आहे. मात्र पूर्वीचे नाटककार नाटकाचा विस्तार वाढविण्याच्या उद्देशानं जशी मुख्य कथानकाला उपकथानकाची जोड देत तसा इथं प्रकार झालेला नाही. कथावस्तूच्या परिणामकारकतेला साहाय्यक होईल अशाच खुबीनं लेखकानं त्याची योजना केली आहे.

एका इसमाला सायकल चोरतांना शिदबानं पाहिलेलं असतं व तो त्याला मुद्देमालासकट पोलीसाच्या हवालीं करतो. पण त्यांच्या पापभिरू मनाला हें शक्य डांचत असतं. 'चोर काय किंवा भिकारी काय आपसुक अशा आडमार्गाला जात नाहीत, अगतिकपणामुळं ते अशीं पापं करायला प्रवृत्त होतात; कुणी सांगावं, घरांत बायकामुलं अन्नावांचून उपाशी तडफडत असतील म्हणून त्या इसमानं सायकल चोरण्याचं धाडस केलं असेल...' अशा प्रकारचे विचार त्याच्या मनांत येऊं लागतात व तो अस्वस्थ होतो. योगायोगानं त्याच वेळीं त्याच्याकडे एक लहान मुलगी भीक मागण्यासाठी येते. बाप सायकलीच्या चोरीचा आळ येऊन तुरुंगांत गेल्याचा वृत्तांत ती शिदबाला सांगते तेव्हां त्याला तिची दया येऊन त्या दिवसापासून तो स्वतःच्या घरीं तिला आश्रय देतो.

आपणांला पकडून देणाऱ्या माणसानंच आपल्या पोरीचा सांभाळ केला होता याची, तुरुंगांत शिक्षा भोगीत असलेल्या त्या गुन्हेगार इसमाला

बिलकुल कल्पना नव्हती. तुरंगांतून सुटका झाल्यानंतर एके दिवशीं तो सूड-बुद्धीनं शिदबावर सुन्याचा वार करतो, पण थोडक्यावर निसटल्यामुळं शिदबा नुसता जखमी होतो. त्यानं आपल्या मुलीचा प्रतिपाळ केल्याचं समजल्यावर त्याला आपल्या आततायी कृत्याबद्दल पश्चात्ताप वाटूं लागतो. प्रसूतिवेदनांनीं तडफडणाऱ्या आपल्या पत्नीला केवळ पैसा नसल्यामुळं दवा-खान्यांत प्रवेश मिळूं शकला नाही व म्हणून आपण सायकल चोरायला प्रवृत्त झालों होतो हें त्या इसमाकडून शिदबाला कळतं तेव्हां तोहि विर-घळतो आणि त्याच क्षणीं, बक्षीसांत मिळालेली सारी रक्कम धर्मार्थ प्रसूति-गृहाला दान म्हणून देण्याचा आपला विचार बोलून दाखवितो. इथं नाटक संपतं.

संवाद, संविधानक, मांडणी इत्यादि दृष्टींनीं हें नाटक मराठी नाट्य संपदेंत मोलाची भर घालील अशी माझी खात्री आहे.

माणुसकीच्या मूल्यांना दिवसेंदिवस पारख्या होत चाललेल्या आजच्या मानवाला-विशेषतः सुशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या-अन् मानवता, संस्कृति, भूतदया, क्रांति या शब्दांची नुसती पोपटपंची करणाऱ्या बोलक्या तोता-रामांना त्यांचं खरं स्वरूप दाखवून द्यायला 'भाग्यवान' सारख्या नाटकांची नितांत आवश्यकता आहे. शिदबासारखी अडाणी पण मनानं सुसंस्कृत असलेलीं माणसंच आपल्या परोपकारी स्वभावानं, उदात्त आचरणानं दुस-ऱ्यांचे संसार सांवरूं शकतात, त्यांना आधार देऊं शकतात ही नाटकाची शिकवण प्रत्येकानं आपल्या हृदयावर कोरून ठेवावी अशा मोलाची नाही काय ?

पहिल्या अंकांत संभाच्या फटकळ पण चाणाक्ष हजरजबाबीपणामुळें कांहींसं विनोदी वातावरण उत्पन्न होतं खरं, पण एकंदर नाटकाची प्रकृ-तीच करुणगंभीर असल्यामुळं खेळकरपणाचं वातावरण शेवटपर्यंत टिकून राहात नाही. असं असलं तरी प्रेक्षकांच्या मनावर ताण पडून तें असह्य होईल इतकं प्रसंगांतलं गांभीर्य किंवा कारुण्य भडक स्वरूपाचं नसल्यामुळं प्रेक्षक संविधानकाशीं समरस होतात, त्यांतल्या भावनोत्कटतेनं प्रभावीत होतात.

'तुझे आहे तुजपाशी' हें पु. लं. चं चौथं नाटक. सुं. म. साहित्य संघा-

तफें २६ जानेवारी १९५७ रोजी या नाटकाचा पहिला प्रयोग सादर करण्यांत आला. इतिहासाचा अगर अन्य लेखकाच्या साहित्यकृतीचा आधार न घेतां अगदीं स्वतंत्रपणें पु. लं. नीं लिहिलेलं हे पहिलंच नाटक. नुसतं क्रमानंच पाहिलं नव्हें तर गुणवत्तेच्या दृष्टीनंहि आतांपर्यंतच्या तिन्ही नाट्यकृतींत हें उजवं ठरावं इतकं तें सुरस उतरलं आहे.

अनेक लहान मोठ्या नाटकांतून भूमिका करतांना तर या नात्यानं मिळालेला अनुभव आणि तीन नाटकं लिहून लेखक म्हणून सिद्ध झालेली तपश्चर्या 'तुझे आहे तुजपाशी' लिहितांना पु. लं.च्या पाठीशीं उभी होती.

चीज कृतीहि सुंदर बांधलेली असली तरी जाणकार गायकाच्या कंठांतून तिची उमज झाली तरच श्रोत्यांना तिच्यांतल्या स्वरसौंदर्याची प्रचीति येणार, नाटक हा वाङ्मयप्रकारहि असाच आहे. नाटककार केवढाहि प्रतिभा संपन्न लेखक असला तरी योग्य नटनटींच्या सहकार्यावाचून त्याच्या नाट्य-सृष्टींतल्या भावसौंदर्याचा यथातथ्य आविष्कार होणारच नाही. किंबहुना, नटनटी, दिग्दर्शक, नेपथ्यकार या साऱ्यांच्या सहकार्यावरच नाटकाचं यशापयश अवलंबून आहे हें सुजाण नाटककार कधीहि विसरणार नाही. लेव्ही नांवाच्या टीकाकारानं या बाबतींत म्हटलं आहे—

"...A drama is therefore, this total effort, the event that is brought into being by the actors, on the stage, within an auditorium before an audience. It is not only the written word, although that is obviously an essential part of it. It is the out-come of the combined efforts of playwright, actor, stage technicians, producer and audience..." (Theory of Drama, B. R. Mullik. P. 12)

बी. आयफर इव्हॅन्स या वाङ्मयेतिहासकारानंहि जवळजवळ याच शब्दांत आपलं मत प्रकट केलं आहे. तो म्हणतो—

It is false to consider the drama merely as a part of literature. For literature is an art dependent upon words, but the drama is a multiple art, using words, scenic effects, music, the gestures of the actors and the organizing talents of the producer."

(A short History of English literature P. 76)

(नाटक हा केवळ एक वाङ्मय प्रकार आहे असं समजणं चुकीचं होईल. इतर वाङ्मय प्रकारांना केवळ शब्दांचं अधिष्ठान पुरेसं होतं. पण नाट्य-वाङ्मयाचं तसं नाही. लेखनाइतकाच इतर कलांचाहि त्यांत अंतर्भाव झालेला आहे. अभिनय, संगीत, नेपथ्य, दिग्दर्शन या साऱ्यांचा सुंदर समन्वय म्हणजे नाटक.)

‘ तुझे आहे तुजपाशी ’च्या यशांत नटनटी, दिग्दर्शक, नेपथ्यकार इत्यादिकांचा लेखकाइतकाच महत्त्वाचा वाटा आहे हें विसरून चालणार नाही. खुद्द पु. ल. नीच या नाटकाच्या दिग्दर्शनाची बाजू सांभाळली असून लेखनाइतकंच नाट्यनिर्मितीच्या बाबतींतल्या इतर अंगांकडेहि त्यांनीं कसोशीनं लक्ष पुरविलं आहे, हे प्रयोग पाहत असतांना जाणवल्यावांचून राहत नाही. ‘ तुझे आहे तुजपाशी ’ नंतर रंगभूमीवर आलेल्या बऱ्याच नाटकांत काकाजींच्या नाहीतर आचार्यांच्या बोलण्या चालण्याची ढब गिरविणारीं पात्रं येऊं लागलीं ही एकच गोष्ट प्रस्तुत नाटकांतल्या भूमिकांचं असामान्य यश नि आगळं वैशिष्ट्य सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.

पूर्वींच्या तिन्हीं नाटकांप्रमाणं या नाटकाचं कथानकहि साधं नि सरळ आहे. पस्तीस वर्षे जंगल खात्यांत नोकरी करून सेवानिवृत्त झालेले काकाजी, त्यांची पुतणी उषा व पुतण्या श्याम, आचार्य पोफळे, त्यांचा भाचा सतीश, आईबापाविना लहानपणींच पोरकी झालेली गीता, तेव्हांपासून तिचं लालनपालन करणारे आचार्य पोफळे गुरुजी, हीं मुख्य पात्रं आणि जगन्नाथ ड्रायव्हर, भिक्ू माळी व वासूआण्णा हीं गौण पात्रं—एवढ्यांच्या साहचर्यांतून कथावस्तु विकसित होत जाते.

उषेच्या निमंत्रणावरून आचार्य पोफळे काकाजींच्या घरीं कांहीं दिवस वास्तव्य करायला यायचे असतात. त्यांना स्टेशनवरून घेऊन येण्यासाठीं उषेनं श्यामला, वासूआण्णा, जगन्नाथ ड्रायव्हर यांना सूचना देऊन ठेवलेली असते. पण काकाजींनीं मांडलेल्या बुद्धिबळाच्या डावांत रंगून गेलेल्या ह्या मंडळीच्या हें ध्यानांत न राहिल्यामुळं वेळेवर कुणीच स्टेशनवर हजर राहूं शकत नाहीं.

आचार्य स्वतःच काकाजींच्या घराचा पत्ता काढीत गीतेसह दाखल होतात. आचार्यांच्या मनोनिग्रहाच्या तत्त्वज्ञानानं प्रभावित झालेल्या—नव्हे, तें तत्त्व-

ज्ञान सक्तीनं लादल्या गेलेल्या गीतेवर काकाजींच्या घरच्या मनमोकळ्या वातावरणाचा निराळा परिणाम घडून येतो. आचार्यांच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाच्या दडपणाखाली आपल्या स्वाभाविक वृत्तीचा आजपर्यंत कोंडमारा झाला होता हे हळूहळू तिच्या लक्षांत येऊं लागतं. वासनांची पूर्ति होण्यापूर्वीच त्या जिंकण्याचा प्रयत्न करणं, त्यांना आवर घालण्याचा आटापिटा करणं म्हणजे रोपटं जमिनींत पुरतं रुजण्यापूर्वीच तें समीघेसाठीं उपटून टाकण्याचा उतावीळपणा करण्यासारखं आहे हे तिला कळून चुकतं.

आचार्यांच्या तत्त्वज्ञानावर मोहित झालेल्या उषेलाहि गीतेच्या या मत-परिवर्तनांत गैर असं कांहींच दिसून येत नाहीं. उलट मनुष्यस्वभावाला धरूनच तो बदल झाला आहे असं तिला वाटतं. श्यामवर मात्र काकाजींच्या विचारसरणीचा प्रभाव पडूं लागतो. तो स्वतः गीतापठन करतो, कॉलेजचं शिक्षण सोडून देऊन आचार्यांप्रमाणंच मनोनिग्रह, आत्मसंशोधन आणि सूतकताई करीत सारं आयुष्य व्यतीत करावं असा विचार त्याच्या मनांत डोकावूं लागतो. जगन्नाथ ड्रायव्हर, भिकू माळी आणि वासूअण्णा यांनाहि तो गीतापठण करण्याचा उपदेश करतो. पण त्याचं हे वैराग्य फार वेळ टिकत नाहीं. आपलं कुठं तरी चुकतं आहे हे गीतेप्रमाणं त्याच्याहि ध्यानांत येऊन चुकतं. काकाजीहि त्याच्या विचारसरणींतलं वैयर्थ्य त्याच्या लक्षांत आणून देतात. 'सूत जमवायच्या वयांत सूत कातणं तरुणांना शोभा देत नाहीं.' या काकाजींच्या वाक्यांत मिष्किलपणामागें फार मोठा अर्थ दडला आहे अशी त्याची खात्री होते. त्याच क्षणीं आचार्यांच्या सहवासांत नित्य राहायचा अन् कॉलेज सोडायचा विचार तो रहित करतो आणि सर्वसामान्या-प्रमाणं जीवन जगण्याचा निर्धार करतो. आचार्यांच्या उपदेशाप्रमाणं वागावं तर तें निसर्गक्रमाच्याविरुद्ध वागल्यासारखं होतं अन् त्यांच्याविरुद्ध जावं तर कृतघ्नतेचा दोष पदरीं पडतो अशा द्विधा मनःस्थितींत सांपडलेल्या गीतेच्या मनाला मोकळेपणा वाटावा म्हणून उषा एके दिवशीं तिला सिनेमाला घेऊन जाते. सतीशहि त्यांच्याबरोबर असतो. गांवांतल्या वर्तमानपत्रांत 'शिविरांत स्वयंसेविका आणि थेटरांत संचालिका' अशा मथळ्याखालीं ही बातमी छापून येते. आचार्यांच्या वाचनांत हे वृत्त येतांच ते तावातावानं काकाजींच्या घरीं या वृत्ताच्या खरेखोटेपणाबद्दल खात्री करून घेण्यासाठीं

येतात. तिथं त्यांना कळतं कीं, सिनेमाला उघाच नव्हे तर सतीश आणि गीता हेहि तिच्याबरोबर गेले होते.

आचार्यांच्या संतापाचा पारा यामुळं अधिकच वर चढतो. गीता तरी आपल्या मनाविरुद्ध असं कांहीं करील असं त्यांना वाटलं नव्हतं. ते झाल्या प्रकारानं हतबुद्ध होतात. पण उषा आणि काकाजी त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतात. आचार्यांनाहि हळूहळू आपल्या विचारसरणीतली अन् वागणुकीतली चूक उमगू लागते. ते पश्चात्तापदग्ध मनानं गतेतिहासाचा पाढा सर्वांपुढें वाचून दाखवितात, त्यांच्याबद्दल सर्वांना सहानुभूति वाटते आणि नाटक संपतं.

निसर्गाच्या हांकेला ओ न देतां आपल्याच लहरीप्रमाणं वागण्यांत मनुष्य स्वतःचा घात करून घेत असतो हें नाटकांतून लेखकानं सूचित केलं आहे. वासनांचा यथायोग्य प्रमणांत उपशान करण्यांत कोणतंच पाप नाही, उलट त्यामुळंच वृत्तींना संतुलितपणा प्राप्त होतो अन् प्रसन्न, शांत मनानं त्याला जीवन जगतां येतं हें काकाजींच्या चित्रणांतून लेखकानं स्पष्ट केलं आहे. नैष्ठिक, ब्रह्मचर्य, सत्य, अहिंसा, इंद्रियनिग्रह वगैरे शब्दांच्या पोपटपंचीनं आपण महात्मा बनलों नाहीच, उलट सर्वसामान्य प्रापंचिकाला लाभणारं श्रेयहि आपणाला मिळूं शकलं नाही हें कट्ट सत्य आचार्य प्रांजळपणें बोलून दाखवितात. कर्मठपणानं आयुष्याचे क्षण वेंचतांना आपण जगापेक्षां कुणीतरी निराळे असल्याचा अहंकार तेवढा जोपाशीत आलों होतो, तसलं जीवन जगायला लागणारं बळ आपल्या ठिकाणीं नसल्यामुळं आपण जगाच्या उपहासाचा अन् तिरस्काराचा विषय मात्र बनलों हें निःसंकोचपणें ते कबूल करतात तेव्हां साहजिकच प्रेक्षकांची सहानुभूति त्यांच्याकडे वळते.

गीतेला जगावेगळा आयुष्यक्रम स्वीकारायला आचार्यांनीं जसं भाग पाडलं होतं तसं आचार्यांनाहि समाजानं सामान्यांचं जीवन जगण्याची संधि न देतां त्यांना लोकोत्तर पुरुषांच्या कोटींत ढकलून मारून मुटकून महात्मा बनविण्याचा चंग बांधला होता, ही वस्तुस्थिति आचार्यांनीं स्पष्ट केल्यावर तर त्यांच्याबद्दल विशेष कणव वाटूं लागतो !

पहिल्या दोन्ही अंकांत आचार्यांना उपहासाचा विषय बनवून तिसऱ्या

अंकाच्या शेवटीं शेवटीं त्यांची मनोव्यथा त्यांच्याच तोंडून प्रकट करविल्या-मुळं लेखकाला आचार्यांबद्दल प्रेक्षकांची सहानुभूति मिळवितां आली खरी, पण ही सहानुभूतीची कल्पना आयत्या वेळीं सुचल्याप्रमाणं लेखकानं कशी तरी घाईघाईनं नाटकांत कोंबल्यासारखी वाटते असा कांहीं टीकाकारांचा या बाबतींत आक्षेप आहे. आचार्यांच्या शोकांतिकेचा आधींच्या अंकांत सूचकतेनं कुठं तरी उल्लेख येऊन जावयास हवा होता, तिची अपरिहार्यता प्रेक्षकांना पटेल अशा धोरणानं आचार्यांची स्वभावरेखा चित्रित व्हावयास हवी होती असा त्यांच्या टीकेचा रोख आहे. पु. लं. नीं हा मुद्दा मान्य केल्याचं मी कुठंतरी वाचलं आहे.

मात्र याच नाटकासंबंधीं आणखी कांहीं टीकाकारांचा जो आक्षेप आहे तो मात्र निखालस चुकीचा अन् निराधार आहे असं म्हटल्यावाचून राहवत नाहीं.

त्यांचं म्हणणं असं कीं, पु. लं. नीं काकाजींचं पात्र निर्माण करून ध्येय-निष्ठ, उदात्त जीवनमूल्यांची एका परीनं कुचेष्टाच केली आहे. काकाजी म्हणजे ' ऋणं कृत्या घृतं पिबेत् ' किंवा ' भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ' असं म्हणणाऱ्या चार्वाकाच्या भोगवादी विचारसरणीचा पुरस्कार करणारे विलासी पुरुष आहेत. नाटक पाहात असतांना आचार्यांऐवजीं काकाजींच्याच व्यक्तिमत्वाचा प्रेक्षकावर प्रभाव पडतो, काकाजीसारख्या भोगपरायण, ध्येयशून्य व्यक्तीचा आदर्श प्रेक्षकांसमोर उभा करण्यांत लेखकानं कोणतं श्रेय मिळविलं ?

वर वर पाहतां टीकाकारांचा हा आक्षेप रास्त आहे असं वाटूं लागतं. पण थोडासा विचार केला म्हणजे त्यांची ही टीका ' कलेकरितां कला ' या पंथांतली आहे हें कळून चुकतं ! टीकाकारांच्या म्हणण्याप्रमाणं काकाजी खरोखरच माणूसकीच्या मूल्यांना पारखे झालेले छंदी भंगी पुरुष आहेत का ? ते रसिक आहेत, गाण्याची, खाण्याची, शिकारीची त्यांना मनस्वी आवड आहे, हुक्याचाहिं षोक आहे, निसर्गसौंदर्याच्या दर्शनानं ते बेभान होतात...पण हें सारं रसिकतेचं लक्षण मानायचं कीं भोगासक्त वृत्तीचं ?

काकाजींनीं आपल्या छंदांना विशिष्ट मर्यादेबाहेर कधीच जाऊं दिलं नाहीं, त्यांचा अतिरेक होऊं दिला नाहीं, यांतच त्यांच्या माणूसकीचं दर्शन

१७६ : असे हे पु. ल.

आपणांस घडत नाही का? सारांश, नागड्या भोगवादाचा पुरस्कार करण्यासाठी लेखकानं काकाजींचं पात्र नाटकांत घातलं नाही तसं उदात्त जीवनमूल्यांचा पराभव सूचित करण्यासाठी आचार्यांचंही पात्र रंगविलं नाही. प्रत्येकानं आपापली कुवत ओळखून घ्याचा मार्ग अनुसरावा, आपापली पट्टी ओळखून सूर लावावा, ही शिकवण देण्यासाठी आचार्यांचं पात्र लेखकानं निर्माण केलं आहे. न पेलणारं ध्येय समोर ठेवलं कीं न पेलणाऱ्या सुरांत गायल्याप्रमाणं जीवन बदसूर होतं हेंच तत्त्व या नाटकाच्या रूपानं लेखकाला प्रेक्षकांच्या मनावर बिंबवायचं आहे असं मला वाटतं.

एखादं तत्त्व अगर सिद्धान्त कितीही मोलाचा असला तरी विशिष्ट कालमानाच्या संदर्भांत त्याला खरं महत्त्व प्राप्त होत असतं. या दृष्टीनं प्रस्तुत नाटकाचा विचार केला म्हणजे योग्य त्या वेळींच त्याची निर्मिति करण्यांत पु. लं.नीं कालौचित्यहि पाळलं आहे असंच कुणीहि म्हणेल. सत्य, अहिंसा, मनोनिग्रह, उपवास, हृदयपरिवर्तन यांची जपमाळ कुणीहि ओढीत बसावं अन् स्वतःला कुणी तरी अंहविशेष समजून जगावेगळा आयुष्यक्रम जगण्याची ईर्ष्या बाळगावी असा महाराष्ट्रांत तरी सध्यां सर्रास प्रकार सुरू झाल्यासारखा दिसत आहे. उठतो तो आपणाला आचार्य म्हणवतो, बोटबोट दाढी वाढवतो, ऊठसूट उपदेशाचे डोस जनतेला पाजतो, भोंवतालीं शिष्यगण जमवून त्यांच्याकडून स्वतःवरून दिवे ओवाळून घेण्यांत धन्यता मानतो..हें ढोंग, हा मिथ्याचार 'तुज आहे तुजपाशीं' या नाटकाइतका दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी नाटकांत प्रकाशांत आला नसेल अशी माझी समजूत आहे. शेतांत बेसुमारपणें वाढत चाललेल्या तणाप्रमाणं सामाजिक क्षेत्रांत फोफावत चाललेल्या आचार्यांच्या अन् गुरुजींच्या या पिकाचं कुणी तरी वेळींच कर्तव्यबुद्धीनं 'निंदणसुरपण' करणं आवश्यक होतं. अन् हें कर्तव्य पु. लं.नीं प्रस्तुत नाटक लिहून उत्तम प्रकारें पार पाडलं आहे असा मला विश्वास वाटतो.

संवादचातुर्य, काव्यात्मता, उच्च पातळीवरचा विनोद इत्यादि गोष्टीं-मुळंही या नाटकाचं मूल्य द्विगुणित झालं आहे यांत शंका नाही. सिनसिनरी, संगीत, प्रकाशयोजना अथवा अन्य कोणत्याहि गुणांची कुबडी आधाराला न घेतां केवळ स्वतःच्या अंगभूत गुणवत्तेच्या बळावर हें नाटक रंगभूमीवर पाय

रोवून उभं आहे, यापरतां नाटकाच्या यशस्वीतेचा आणखी कोणता भक्कम पुरावा सादर करतां येण्यासारखा आहे ?

पडद्याला टाळी घेण्याची प्रतिज्ञा करून नाट्यलेखनाचा संकल्प सोडणाऱ्या अन् कण्हत कुंथत दीड दोन नाट्यकलीं प्रसवून स्वतःला किल्लोस्कर गडकऱ्यांचे अवतार समजणाऱ्या आधुनिक 'नाट्याचार्यांनी' 'तुझे आहे तुजपाशी' या नाटकासारखे आदर्श समोर ठेवले तर त्यांत त्यांच्याबरोबरच रंगभूमीचं हि भलं होणार आहे यांत काडीमात्रहि संदेह नाही !

मात्र हें लिहित असतांना मला असं दुरान्वयानं हि सुचवावयाचं नाही कीं, नाट्यप्रयोगाला नेपथ्याची, प्रकाशयोजनेची किंवा इतर कशाचीच गरज नाही. उलट या साऱ्यांच्या सुसंगत एकवळ्यांतून उत्कृष्ट नाट्यप्रयोग जन्माला येत असतो असं या नाटकाचं समालोचन करतांना मीं प्रारंभीच म्हटलं आहे. केवळ रंगभूषा, वेषभूषादि गोष्टींनाच प्राधान्य देणाऱ्या अन् नाट्यबीजाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या अर्ध्याकऱ्या लेखकांना उद्देशून मी वरील टीका केली आहे, हें कृपा करून ध्यानांत घ्यावं.

'तुझे आहे तुजपाशी'तील काकाजींच्या जुन्या जमान्यांतल्या श्रीमंती दिवाणखान्याचा देखावा नाटकाच्या वातावरणनिर्मितीला फार मोठ्या प्रमाणांत साहाय्यभूत झाला आहे, ही वस्तुस्थिति मी कसा नाकारेन ?

पण हा अप्रस्तुत मुद्दा इथंच सोडून देऊन पु. लं. च्या पांचव्या नि शेवटच्या (आतांपर्यंतच्या नाटकांत) नाट्यकृतीचा आपण आतां परामर्श घेऊं.

भाग्यवान व अंमलदार या नाटकाप्रमाणं 'सुंदर मी होणार' या नाटकाचीहि मूळ कल्पना पु. लं. नीं दुसरीकडून घेतली आहे. ब्राउनिंग पतिपत्नीचा 'इमॉर्टल लव्ह' हा चरित्र ग्रंथ, व्हर्जिनिया वुल्फचं 'क्लेश' हें पुस्तक आणि 'बॅरेट्स ऑफ विंपोल स्ट्रीट' हें नाटक-एवढ्या साहित्याच्या आधारानं प्रस्तुत नाट्यकृतीची उभारणी झाली असल्याचा पु. लं. नीं सुरुवातीलाच खुलासा केला आहे. 'बॅरेट्स ऑफ विंपोला स्ट्रीट' या नाटकांतलीं पात्रं जशींच्या तशीं न घेतां त्यांच्या जीवनांतल्या काहीं रंगच्छटा तेवढ्या घेऊन त्यांच्या साहाय्यानं 'सुंदर मी होणार' या नाटकांतल्या पात्रांचं चित्रण केलं आहे अशीहि पुढें त्यांनीं पुस्तकी जोडली आहे.

१७६ : असे हे पु. ल.

आपणांस घडत नाही का? सारांश, नागड्या भोगवादाचा पुरस्कार करण्यासाठी लेखकानं काकाजींचं पात्र नाटकांत घातलं नाही तसं उदात्त जीवनमूल्यांचा पराभव सूचित करण्यासाठी आचार्यांचंही पात्र रंगविलं नाही. प्रत्येकानं आपापली कुवत ओळखून घ्याचा मार्ग अनुसरावा, आपापली पट्टी ओळखून सूर लावावा, ही शिकवण देण्यासाठी आचार्यांचं पात्र लेखकानं निर्माण केलं आहे. न पेलणारं ध्येय समोर ठेवलं कीं न पेलणाऱ्या सुरांत गायल्याप्रमाणं जीवन बदसूर होतं हेंच तत्त्व या नाटकाच्या रूपानं लेखकाला प्रेक्षकांच्या मनावर बिंबवायचं आहे असं मला वाटतं.

एखादं तत्त्व अगर सिद्धान्त कितीही मोलाचा असला तरी विशिष्ट कालमानाच्या संदर्भांत त्याला खरं महत्त्व प्राप्त होत असतं. या दृष्टीनं प्रस्तुत नाटकाचा विचार केला म्हणजे योग्य त्या वेळींच त्याची निर्मिती करण्यांत पु. लं.नीं कालौचित्यहि पाळलं आहे असंच कुणीहि म्हणेल. सत्य, अहिंसा, मनोनिग्रह, उपवास, हृदयपरिवर्तन यांची जपमाळ कुणीहि ओढीत बसावं अन् स्वतःला कुणी तरी अहंविशेष समजून जगावेगळा आयुष्यक्रम जगण्याची ईर्ष्या बाळगावी असा महाराष्ट्रांत तरी सध्यां सर्रास प्रकार सुरू झाल्यासारखा दिसत आहे. उठतो तो आपणाला आचार्य म्हणवतो, बोटबोट दाढी वाढवतो, ऊठसूट उपदेशाचे डोस जनतेला पाजतो, भोंवतालीं शिष्यगण जमवून त्यांच्याकडून स्वतःवरून दिवे ओवाळून घेण्यांत धन्यता मानतो...हें ढोंग, हा मिथ्याचार 'तुज आहे तुजपाशी' या नाटकाइतका दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी नाटकांत प्रकाशांत आला नसेल अशी माझी समजूत आहे. शेतांत बेसुमारपणें वाढत चाललेल्या तणाप्रमाणं सामाजिक क्षेत्रांत फोफावत चाललेल्या आचार्यांच्या अन् गुरुजींच्या या पिकाचं कुणी तरी वेळींच कर्तव्यबुद्धीनं 'निंदणसुरपण' करणं आवश्यक होतं. अन् हें कर्तव्य पु. लं.नीं प्रस्तुत नाटक लिहून उत्तम प्रकारें पार पाडलं आहे असा मला विश्वास वाटतो.

संवादचातुर्य, काव्यात्मता, उच्च पातळीवरचा विनोद इत्यादि गोष्टीं-मुळंही या नाटकाचं मूल्य द्विगुणित झालं आहे यांत शंका नाही. सिनसिनरी, संगीत, प्रकाशयोजना अथवा अन्य कोणत्याहि गुणांची कुबडी आघाराला न घेतां केवळ स्वतःच्या अंगभूत गुणवत्तेच्या बळावर हें नाटक रंगभूमीवर पाय

रोवून उभं आहे, यापरतां नाटकाच्या यशस्वीतेचा आणखी कोणता भक्कम पुरावा सादर करतां येण्यासारखा आहे ?

पडद्याला टाळी घेण्याची प्रतिज्ञा करून नाट्यलेखनाचा संकल्प सोडणाऱ्या अन् कण्हत कुंथत दीड दोन नाटुकलीं प्रसवून स्वतःला किलॉस्कर गडकऱ्यांचे अवतार समजणाऱ्या आधुनिक 'नाट्याचार्यांनीं' 'तुझे आहे तुजपाशीं' या नाटकासारखे आदर्श समोर ठेवले तर त्यांत त्यांच्याबरोबरच रंगभूमीचं हि भलं होणार आहे यांत काडीमात्र हि संदेह नाही !

मात्र हें लिहित असतांना मला असं दुरान्वयानं हि सुचवावयाचं नाही कीं, नाट्यप्रयोगाला नेपथ्याची, प्रकाशयोजनेची किंवा इतर कशाचीच गरज नाही. उलट या साऱ्यांच्या सुसंगत एकवळ्यांतून उत्कृष्ट नाट्यप्रयोग जन्माला येत असतो असं या नाटकाचं समालोचन करतांना मीं प्रारंभीच म्हटलं आहे. केवळ रंगभूषा, वेषभूषादि गोष्टींनाच प्राधान्य देणाऱ्या अन् नाट्यबीजाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या अर्ध्याकच्च्या लेखकांना उद्देशून मी वरील टीका केली आहे, हें कृपा करून ध्यानांत घ्यावं.

'तुझे आहे तुजपाशीं' तील काकाजींच्या जुन्या जमान्यांतल्या श्रीमंती दिवाणखान्याचा देखावा नाटकाच्या वातावरणनिर्मितीला फार मोठ्या प्रमाणांत साहाय्यभूत झाला आहे, ही वस्तुस्थिति मी कसा नाकारेन ?

पण हा अप्रस्तुत मुद्दा इथंच सोडून देऊन पु. लं. च्या पांचव्या नि शेवटच्या (आतांपर्यंतच्या नाटकांत) नाट्यकृतीचा आपण आतां परामर्श घेऊं.

भाग्यवान व अंमलदार या नाटकाप्रमाणं 'सुंदर मी होणार' या नाटकाचीहि मूळ कल्पना पु. लं. नीं दुसरीकडून घेतली आहे. ब्राउनिंग पतिपत्नीचा 'इमॉर्टल लव्ह' हा चरित्र ग्रंथ, व्हर्जिनिया वुल्फचं 'क्लेश' हें पुस्तक आणि 'बॅरेट्स ऑफ विंपोल स्ट्रीट' हें नाटक-एवढ्या साहित्याच्या आधारानं प्रस्तुत नाट्यकृतीची उभारणी झाली असल्याचा पु. लं. नीं सुरुवातीलाच खुलासा केला आहे. 'बॅरेट्स ऑफ विंपोला स्ट्रीट' या नाटकांतलीं पात्रं जशींच्या तशीं न घेतां त्यांच्या जीवनांतल्या कांहीं रंगच्छटा तेवढ्या घेऊन त्यांच्या साहाय्यानं 'सुंदर मी होणार' या नाटकांतल्या पात्रांचं चित्रण केलं आहे अशीहि पुढें त्यांनीं पुस्ती जोडली आहे.

या नाटकांतहि घटना अशा फारशा घडत नाहीतच. संघर्ष आहे, पण तो सर्वसामान्य प्रेक्षकांना चटकन् आकर्षित करील असा भडककिंवा स्थूल स्वरूपाचा नाही. प्रसंगाएवजीं संवादच हें नाटक व्यापून टाकतात. शॉच्या नाटकाच्या अन् अशा तऱ्हेच्या नाटकाची जातकुळी एकच समजायला हवी. शॉहि घटनेपेक्षां संवादावरच अधिक भिस्त ठेवून आपलीं नाटकं लिहीत असे. चुरचुरीत, खटकेबाज संवाद हेंच त्याच्या जवळचं खरं प्रभावी अस्त्र होतं. या अस्त्राच्या बळावर तो हां हां म्हणतां प्रेक्षकांना वश करीत असे. कल्पना-प्रधान नाटक (Drama of Idias) असो अथवा सामाजिक समस्येवरलं नाटक (Problemativ) असो, आकर्षक, चुरचुरीत संवादाच्या योगानं तो त्याची रंगत वाढवून प्रेक्षकांच्या मनाचा ताबा घेत असे.

अशा प्रकारचे संवाद लिहायला लेखकाचं भाषेवर विलक्षण प्रभुत्व असायला हवं हें तर खरंच, पण त्याच्या जोडीला उत्कट आशय असायला हवा, जें कांहीं सांगायचं तें तीव्रतेनं लेखकाला जाणवलेलं असायला हवं, त्याबद्दल आत्मविश्वास वाटायला हवा-तरच त्या संवादांना वजन येतं, परिणामकारकता येते. एरव्हीं त्याचं भाषाप्रभुत्व म्हणजे शब्दांच्या कोलांट उड्या किंवा कल्पनेची कसरत ठरण्याचाच अधिक संभव असतो.

डॉ. बी. आर. मलिक या मुद्याच्या संदर्भांत शॉच्या शैलीसंबंधीं विवेचन करतांना म्हणतात—

“ Shaw is considered to be a great stylist and one of the greatest masters of prose in English language. In fact his style is one of his very important weapons which he wields in order to arrest his point of view and produce conviction. Praising the style of Shaw Joad has observed : ‘ The first and foremost weapon in Shaw’s armoury designed to produce conviction is the weapon of style. It is now customary to praise Shaw’s style and to acclaim him one of the greatest masters of English prose... Shaw himself has told us that his style is an instrument of assertion. ‘ A true style ’ he writes, ‘ is never achieved for its own sake... Effectiveness of assertion is the Alpha and Omega of

style.' He who has nothing to assert has no style and can have none; he who has something to assert with so far as in power of style as its momentousness and his conviction will carry him..."

(Bernard Shaw : Dr. B. R. Mullik) P. 25.

विचाराच्या अगर भावनेच्या प्रबळ ऊर्मीवांचून शैली संभवूंच शकत नाही, असा वरील उताऱ्याचा थोडक्यांत अभिप्राय आहे. दुसऱ्याला सांगण्यासारखं आपणाजवळ कांहीं आहे असं आत्मविश्वासपूर्वक लेखकाला वाटू लागतं तेव्हांच त्याच्या अंतर्यामांतले विचार विशिष्ट शैलींत परिणत पावून प्रकट होत असतात. मनांतला भाव आकर्षक पद्धतीनं अन् परिणामकारकतेनं व्यक्त करण्याकडे लेखक जेव्हां लक्ष पुरवितो तेव्हां त्या आविष्कारांतच विवक्षित शैलीचे गुणधर्म नीहित असतात. केवळ शैलीसाठी शैलीच्या मागं कुणी लागणार नाही. अन् तसं करणं शहाणपणाचं पण ठरणार नाही, असाहि इषारा वरील उताऱ्यांत शॉनं देऊन ठेवला आहे.

पु. लं. च्या संवादांनाहि हें सौंदर्य प्राप्त झालं आहे तें भाषेच्या आलंकारिकतेमुळं, कोटीबाजपणामुळं अगर दुसऱ्या कोणत्याहि बाह्य गुणामुळं नसून प्रामाणिक नि उत्कट अनुभूतीच्या अभिव्यक्तीची तळमळच त्याच्या मुळाशीं आहे हें विसरतां कामा नये.

‘भाग्यवान’ या नाटकाप्रमाणंच हें नाटकहि गंभीर प्रकृतीचं आहे. नुसतं गंभीरच नव्हे तर करुणहि. व्यक्तिदर्शनाचा हेतु प्रामुख्यानं समोर ठेवून प्रस्तुत नाट्यकृति लेखकानं लिहिली असावी हें सहज लक्षांत येतं. लेखकाचा हा हेतु सफल झाला आहे असं नाटक वाचून हातावेगळं करतांना नि त्याचा प्रयोग पाहात असतांना माझी खात्री पटली.

असं असलं तरी ‘तुझे आहे तुजपाशीं’ या नाटकाला प्रयोगदृष्ट्या प्रेक्षकांनीं जेवढ्या प्रमाणांत प्रतिसाद दिला तेवढ्या प्रमाणांत प्रस्तुत नाटकाला दिला नाही असं खेदानं म्हणावं लागतं; आणि याचं कारण माझ्या मते आमच्याकडील प्रेक्षकांच्या मनावर घटनाप्रधान, भडक प्रसंग असलेल्या नाटकांची घट्ट बसलेली पकड अद्याप सैल झाली नाही हेंच असावं !

म्हणजे चमत्कारावांचून संतजीवनावर नाटक असू शकतं हें प्रेक्षकांना खरं न वाटल्यामुळें ‘तुका म्हणे आतां’ या नाटकाला जसं अपयश पदरीं

१८० : असे हे पु. ल.

ध्यावं लागलं तसंच केवळ स्वभावदर्शनपर नाटक असूं शकतं हें मानण्या-
इतकी त्यांच्या मनाची अद्याप तयारी न झाल्यामुळं 'सुंदर मी होणार'
या नाटकालाहि उपेक्षाच पत्करावी लागली ! 'तुझें आहे तुजपाशीं' मध्यें
भडक समरप्रसंग किंवा घटनांची रेलचेल नसली तरी त्यांतल्या विनोदामुळं
प्रेक्षकांनीं त्याला मनापासून प्रतिसाद दिला हें कांहीं खोटं नाही.

'सुंदर मी होणार'चं संविधानक थोडक्यांत असं आहे—

नंदनवाडी या विलीन झालेल्या संस्थानचे महाराज परंपरागत वैम-
वाला सुहंग लागल्यामुळं चिडखोर व संत्रस्त बनलेले असतात. प्रजा राहोच,
पण आपल्या पोटचीं पोरंही आपल्याविरुद्ध बंड करूं पाहतांहेत असा
अलीकडे त्यांना प्रत्यय येऊं लागतो. शाही अदब, राजघराण्यांतले आचार-
विचार, खानदानी रीतीरिवाज या साऱ्यांना आपलीं मुलं धाब्यावर बस-
वून एका परीनं आपला अपमान करीत आहेत, जाणून बुजून आपल्या
मनाविरुद्ध वागत आहेत असा त्यांचा समज झालेला असतो. त्यांची एक
मुलगी त्यांच्या इच्छेविरुद्ध मोतद्वाराच्या मुलाशीं—बंडा सावंतशीं—लग्न
करायचा घाट घालते, प्रताप आणि राजेंद्र हेहि वडिलांसमोर उघड उघड
बंडखोरीची भाषा बोलूं लागतात. पण ही बंडखोरी वडिलांना दुखवण्याच्या
किंवा जाणून बुजून त्यांचा तेजोभंग करण्याच्या हेतूतून जन्माला आलेली
नसते. चार भिंतींतल्या परंपरागत शिष्टाचारांना, कृत्रिम बंधनांना हीं मुलं
विटून गेलेलीं असतात. कृत्रिमतेचीं बंधनं झुगारून देऊन स्वच्छ, मोकळ्या
झन्यासारखं स्वच्छंद जीवन जगण्याची त्यांना इच्छा झालेली असते.
बाहेरच्या प्रकाशाला मजाव करणाऱ्या राजवाड्याच्या भिंतींचं कुंपण ओलां-
डून बाहेर पडावं, नव्या जगाबरोबर पावलं टाकावीं, असं त्यांना उत्कट-
पणानं वाटत असतं. महाराजांचा—वडिलांचा—अहंकार, अरेरावीपणा
सर्वांनाच नकोसा झालेला असतो—याला अपवाद फक्त त्यांच्या एका
थोरल्या मुलीचा—दीदीचा !

आठ दहा वर्षांच्या प्रदीर्घ आजारानं पंगू बनलेली ही मुलगी मात्र महा-
राजांच्या वृत्तींना सतत जपण्याचा, त्यांचा आदर करण्याचा यत्न करीत
असते. केवळ याच कारणानं महाराजांनाहि इतर तिन्ही मुलांपेक्षां दिदीच
अधिक जवळची वाटते. दीदीबद्दल वाटणारी माया ते शब्दांतून नि कृतींतून

व्यक्त करतात तसा इतर मुलांविषयीं वाटणारा तिरस्कार नि द्वेषहि उघड उघड बोलून दाखवितात. जणू कांहीं तीं आपलीं मुलंच नव्हेत अशा दूर-त्वानं ते त्यांच्याशीं वागू लागतात.

दीदीबद्दल महाराजांना आपलेपणा वाटतो खरा, पण त्यालाहि मर्यादा पडलेल्या असतात. संजय देशमुख नांवाच्या एका कवीवर दीदीचं प्रेम जडलेलं त्यांच्या लक्षांत येतं तेव्हां ते त्याबद्दल तीव्र शब्दांत आपली नापसंती व्यक्त करतात. संजयनं आपल्या वाड्यांत यापुढं पाऊलहि टाकू नये असं त्यांना वाटत असतं. दीदीच्या रुग्णजर्जर शरिराला जपणाऱ्या महाराजांना तिच्या हळुवार भावना चुरगळून टाकतांना यत्किंचित्हि दुःख होत नाही. आजारानं पंगू बनलेल्या तिच्या पायांची त्यांना कीव येते, पण त्याबरोबरच गगनाचा वेध घेऊं पाहणाऱ्या तिच्या महत्त्वाकांक्षी मनाचं त्यांना कौतुक वाटत नाही, सुंदर सुंदर कल्पनांना जन्म देणाऱ्या तिच्या प्रतिभेची कदर करण्याचं त्यांच्या मनांत येत नाही.

महाराजांचे फॅमिली डॉक्टर दीदी, बेबी वगैरे चारहि मुलांवर पोटच्या मुलांप्रमाणं माया करतात, विशेषतः तीं आईविना पोरकीं झालीं त्या क्षणापासून त्यांची विशेष काळजी घेतात. पण महाराजांना डॉक्टरांच्या या औदार्याचीहि किंमत वाटत नाही. वस्तुतः डॉक्टरांनीं या मुलांजवळ सदैव राहायला मिळावं, त्यांची निगा राखतां यावी म्हणून स्वतः आजन्म अविवाहित राहण्याचा निश्चय केला होता—नव्हे, महाराजांच्या हटवादी स्वभावामुळं त्यांना तो करावा लागला होता.

महाराजांच्या आजारी पत्नीबरोबर ते त्यांच्या शुश्रुषेसाठीं स्वित्झर्लंडला गेले होते तेव्हां तिथं एका फ्रेंच नर्सवर त्यांचं प्रेम जडलं होतं, उभयतांनीं विवाहबद्ध होण्याचं ठरविलं होतं, नर्सच्या वृद्ध वडिलांनींहि तिला संमति दिली होती. पण ही गोष्ट महाराजांच्या कानांवर गेली तेव्हां त्यांनीं 'नोकरी सोडा अन् मग लग्न करा' असं स्पष्ट शब्दांत कळविलं होतं. फ्रेंच युवतीचा अन्हेर करून त्यांनीं आपलीं नोकरी चालू ठेवली, पण ती भाकरीसाठीं नव्हे ! मृत्युशय्येवर अखेरचे क्षण मोजीत पडलेल्या राणीसाहेबांनीं डोळ्यांत पाणी आणून, डॉक्टरांना आपल्या मुलांना अंतर न देण्याविषयीं कळवळून सांगितलं होतं.

१८२ : असे हे पु. ल.

डॉक्टरांना मुलांची दया आली अन् त्याच क्षणीं आपल्या प्रेमावर पाणी सोडून त्यांनीं महाराजांच्या पदरीं फॅमिली डॉक्टर म्हणून आयुष्यभर राहण्याचा निश्चय कायम केला. महाराजांना डॉक्टरांचा हा त्याग कधींच कळला नाही. ते सतत त्यांचा पाणउतारा करीत आले, नाहीं नाहीं तीं दुरुत्तरं केलीं, पण डॉक्टरांनीं केवळ कर्तव्यबुद्धीनं, दिदी, बेबी, राजेंद्र आणि प्रताप यांच्याविषयींच्या निरपेक्ष प्रेमानं हें सारं गिळून टाकलं.

पण दैवगति मोठी विचित्र असते. महाराजांच्या मुलांच्या सहवासांत डॉक्टरांना अधिक काळ कंठतां येऊं नये अशीच नियतीची योजना असावी. राजवाड्यांत राहून कुणाच्याच व्यक्तित्वाचा विकास होऊं शकणार नाहीं अशी खात्री पटून ते दीदीलाहि वाडा सोडून जाण्याचा सल्ला देतात. महाराजांना हें कळतं तेव्हां ते डॉक्टरांना, यापुढें तुम्हांला वाड्यांत राहतां येणार नाहीं असं बजावतात. डॉक्टरहि, हा निर्णय आपण आधींच घेतला असल्याचं महाराजांना सांगून टाकतात.

महाराजांची मेनका म्हणून एक पुतणी असते. तिला प्रथम स्वतःच्या वडिलांपेशां महाराजांच्या स्वभावाबद्दल आदर वाटतो, पण अनुभवानं त्यांच्या वृत्तींतला बेदरकारपणा, ताठरपणा अन् अहंमन्यता लक्षांत आल्यावर तिलाहि त्यांच्याविषयीं घृणा वाटूं लागते.

दीदी सोडून सर्वांनाच महाराजांच्या वर्तनाचा वीट आलेला असतो. बेबी, मेनका, सुरेश हे तर उघडउघडपणें त्यांचा धिक्कार करतात. पण एक दिवस असा येतो कीं, ज्या दिवशीं दीदीहि महाराजांना सोडून निघून जाण्याचा आपला बेत त्यांच्या कानावर घालते. आजवर तिनं आपल्या जन्मदात्याविषयींच्या आदराला तडा जाऊं नये म्हणून शिकस्त केलेली असते, पण यापुढें हा संयम आपल्याला पाळतां येणार नाहीं अशी तिची खात्री होऊन चुकते. पपांनीं-आपल्या वडिलांनीं-आपल्या इतर मुलांवर आपणासारखीच माया कां करूं नये हें कोडं कांहीं केल्या तिला उमगत नाहीं. आपल्या जन्मानंतर आपली ममीहि पपांच्या प्रेमाला कायमची पारखी झाली होती हें सत्य वडिलांच्याच तोंडून तिला कळतं तेव्हां त्यांच्याविषयीं तिला कमालीचा अनादर वाटूं लागतो.

प्रेमामुळं नव्हे, तर केवळ भीतीमुळं, पपाबद्दल वाटणाऱ्या दराच्यामुळं

आपल्या ममीनं शेवटपर्यंत त्यांच्या सहवासांत दिवस काढले ही जाणीव जसजशी तिच्या मनांत रुजत जाते तसतसा तिचा त्यांच्याबद्दलचा तिरस्कार वाढत जातो. स्वतःच्या पंगुपणामुळं विवाहाचा विचार मनांतून काढून टाकून जन्मभर वडिलांच्या सेवेसाठी, त्यांना सुख देण्यासाठी, मुलगी म्हणून नव्हे तर आईची भूमिका पत्करून त्यांचे अश्रु पुसण्यासाठी वाड्यांतच राहण्याचा केवढ्या धीरोदात्तपणानं तिनं निश्चय केलेला असतो. पण तो आतां पार विरघळून जातो !

याप्रमाणं महाराजांपासून सारेच दूर जातात-मनानं अन् शरिरानंहि ! अन् नाटक संपतं.

महाराजांच्या अहंतेची अशी ही शोकांतिका आहे. महाराजांचा स्वयंकेंद्रित स्वभाव, डॉक्टरांचा दिलदारपणा, दीदीची हल्लवार, काव्यात्म नि पापभीरू वृत्ति, बेबीचा बंडखोरपणा, मेनकेचा अल्लडपणा, संजयचं कविहृदय, सुरेशचा संगीताविषयीचा लळा..या साऱ्यांचं दर्शन घडवितांना पु. लं. नीं त्या त्या पात्राला अनुरूप अशी भाषा त्यांच्या तोंडीं धालण्याची जशी दक्षता घेतली तशी संवादांत आटोपशीरपणा राखण्याच्या बाबतींतहि सावधगिरी बाळगली.

भाषेवर हुकूमत गाजवूं शकणाऱ्या लेखकाला प्रतिभाविलासाच्या मोहापुढें स्थळकाळाचं सहसा भान राहात नसतं असा सर्वसामान्य अनुभव आहे. पण पु. लं. नीं कटाक्षानं या मोहाला आवर घातलेला दिसून येतो. प्रसंगोचित, सहजसुंदर, स्वाभाविक संवादाचे नमुने जागजागीं विखुरलेले आढळून येतात. त्यांतले फक्त दोन-तीनच उदाहरणादाखल उद्धृत करून मी हें समीक्षण आटोपतं घेतों.

आपणाप्रमाणंच आपल्या आईलाहि पपांनीं जन्मभर धाकांत वागविलं अन् त्यांतच तिचा अंत झाला हें जेव्हां दीदीच्या लक्षांत येतं तेव्हां शोका-वेगानं तिचं हृदय भरून येतं. आईविषयींची अनुकंपा आणि वडिलांबद्दलचा संताप अशा संमिश्र भावनांच्या वावटळींत तिचं मन गिरक्या घेतं. अशा द्विधा मनःस्थितीचा अनुभव घेतांना ती म्हणते—

“दूर व्हा-दूर व्हा पपा— (ममीच्या फोटोकडे पाहात) ममी—कां कां राहिलीस ग तूं ह्या वाड्यांत ? भीति ! पपा, आयुष्यभर ही भीति उराशीं

बाळगीत राहिली ममी, म्हणून आजारी पडली—तिला औषध हवं होतं तें भीतीवरचं—तिला हजारां रुपयांचीं औषधं दिलींत तुम्ही, पण एका क्षणाचं प्रेम दिलं असतं तर आमची ममी नसती सोडून गेली आम्हांला—ह्या वाड्याला लाथ मारून कां नाही बाहेर निघून गेली ममी ! कां—कां घाबरली ?—कशाला घाबरली ? असल्या प्रेमशून्य माणसाची पत्नी म्हणून कां स्वतःची विटंबना करित राहिली... ?”

महाराजांचा शेवटचा निरोप घेऊन वाड्याबाहेर पडतांना असंच तेजस्वी, बाणेदारपणाचं उत्तर ती त्यांना देते. ती म्हणते—

“पपा, तुमच्यासाठीं हें घर सोडायचं नव्हतं मला—बेबी गेली—उद्यां प्रताप, राजूहि जातील—मग तुम्ही एकटे एकटे राहाल ! ममीचे अश्रु डॉक्टरांनीं पुसले आणि ते आजन्म अविवाहित राहिले—तुमचे अश्रु पुसत, मी तुमची मुलगी म्हणून नव्हे पपा, पण तुमची आई म्हणून राहणार होते. पण तुम्हांला कधींच समजूं शकलं नसतं तें ! पपा, ह्या घरांत स्त्रीत्वाची विटंबना केलीत—निसर्गानं तुमचा सूड घेतला—प्रकाशाच्या लेकरांना ह्या अंधार-कोठडींत त्यानं जन्माला घातलं—त्यांना प्रकाशाकडेच गेलं पाहिजे—थेंबभर पाण्यालादेखील शेवटीं विशाल समुद्राचीच ओढ असते पपा, माझ्यासारखी दुबळी मुलगीसुद्धां—त्याच विशाल जीवनाकडे निघाली आहे—जीवनाच्या त्या प्रकाशांत न्हाऊन आतां मला सुंदर व्हायचं आहे ! जाते मी पपा...”

“मला तुमच्या प्रेमाची आवश्यकता नाहीं.” असं महाराज बेबीला म्हणतात तेव्हां तिनं दिलेलं उत्तरहि असंच उत्कृष्ट संवादाचा नमुना म्हणून उल्लेखिण्यासारखं आहे. बेबी महाराजांना म्हणते—

“तुम्हांला कोणाच्याच प्रेमाची आवश्यकता नाहीं, पपा—तुम्हाला आवश्यकता आहे फक्त अमर्याद सत्तेची ! ज्या डॉक्टरांनीं पोटाच्या पोरुसारखं संगोपन केलं आमचं, त्यांच्या सेवेचं तुम्ही काय चीज केलं तें हें पाहिलं आम्ही आत्तांच ! बाभूळझाडाला देखील फुलं येतात—पण पपा—तुम्ही दुसऱ्याच्या आयुष्यांत कांटे पसरण्याखेरीज कांहीं केलं नाहीं...”

‘मोतद्वाराच्या मुलाशीं तुला लग्न करतां येणार नाहीं,’ असं महाराज बेबीला हुकमी थाटांत सांगतात तेव्हां बेबीहि तितक्याच निश्चयी स्वरांत, ‘आपला निर्धार बदलणार नाहीं’ असं महाराजांना निश्चून सांगते. ‘अनोळखी

माणसाच्या मताला मला नाही मान द्यावासा वाटत ' असं ती म्हणते तेव्हां महाराजांना, आपणाला अनोळखी म्हणून संबोधावं याचं आश्चर्य वाटतं. पण बेबी लगेच याचा खुलासा करतांना म्हणते—

“ अनोळखी नाही तर काय ? तुम्ही आपल्या मुलांशी कधी ओळख करून घेतली आहे ? कधी मायेनं जवळ घेतल्याचं आठवतं तुम्हांला ?— कधी पाठीवरून प्रेमाचा, शाबासकीचा हात फिरलाय तुमचा ? पगारी नोकराचाकरांनीं वाढवलं आम्हांला—कुठं, कधी, केव्हां मिळालंय आम्हांला प्रेम ? राजाचीं पोरं—प्रेमाचीं भीक मागत हिंडलों आम्ही—ज्यांनीं घातली त्यांच्यामागून गेलों म्हणून इतका वैताग करायचं काय कारण ? ”

संबंध नाटकभर अशा खटकेबाज, प्रसंगानुकूल, अर्थपूर्ण संवादांची पेरणी झाली आहे. दीदी, संजय यांच्या काव्यात्म वृत्तीची कल्पना आणून देणारे भावगर्भ संवाद किंवा अंतर्गमांत बरेच दिवस लपवून ठेवलेली प्रेमभंगाची व्यथा बेबी, दीदी यांच्यासमोर उघडी करून दाखवितांना डॉक्टरांच्या तोंडून बाहेर पडलेले शब्द उद्धृत करण्याचा मनाला वारंवार मोह होत आहे. पण विस्तारभयामुळं तो कष्टानं मला आवरणं भाग आहे.

परकीय वाङ्मयांतल्या कल्पनांचा आधार घेऊन पु. लं. नीं निर्मिलेली ही नाट्यकृति तिच्यांतल्या भावनोत्कटतेमुळं, सुंदर संवादांमुळं अन् परिणाम-कारक स्वभावदर्शनामुळं मराठी रंगदेवतेचं मोलाचं लेणं म्हणून सदैव निर्देशिली जाईल यांत मला काडीमात्रहि शंका वाटत नाही.

वाङ्मयविवेचन

व्यक्तिचित्रण

- व्यक्ति आणि वल्ली
- गणगोत

विनोदी लेख, एकांकिका, नाटक, प्रवासवर्णन, कादंबरी इत्यादि वाङ्मयप्रकार यशस्वी रीतीनं हाताळीत असतांनाच पु. लं. नीं व्यक्तिचित्रणांकडेहि तितक्याच आस्थेनं लक्ष पुरविलं आणि कांहीं काल्पनिक, कांहीं खऱ्या व्यक्तिरेखा चितारून या लेखनप्रकाराचं दालन समृद्ध केलं. लघुनिबंध, प्रवासवर्णन यांच्याप्रमाणंच हा लेखनप्रकारहि कलात्मक प्रकार म्हणून साहित्यांत स्थिरावला आहे. इंग्रजी साहित्यांत व्हिक्टोरिया राणीचं चरित्र लिहिणारा लिटन स्ट्रॅची किंवा स्कॉटचं चरित्र लिहून प्रसिद्धीस आलेला लॉकहार्ट यांच्या चरित्रलेखनाकडे ओझरता दृष्टिक्षेप टाकला तरी त्यांतील कलात्मक मांडणीची जाणीव झाल्यावांचून राहात नाही. कलामूल्यांची जाणीव बाळगून हा लेखनप्रकार हाताळणारे लेखक जसजसे अधिक प्रमाणांत पाश्चात्य देशांत उदयास येऊं लागले तसतसं या लेखनप्रकाराची चिकित्सा करणारं टीकावाङ्मयहि त्या देशांत वाढत्या प्रमाणावर निपजूं लागलं.

लॉर्ड डेव्हिड सेसिल, आंद्रे मोर्वा, एलिझाबेथ ड्र्यू, हेरॉल्ड निकोलसन इत्यादि टीकाकारांनीं या वाङ्मयप्रकारासंबंधीं आजवर पुष्कळच चर्चा केली आहे. मराठींतहि गेल्या कांहीं वर्षांपासून या वाङ्मयप्रकाराकडे लेखक लक्ष पुरवीत आले आहेत. कुमार रघुवीर (हृदय), वि. द. घाटे (कांहीं म्हातारे व एक म्हातारी; पांढरे केंस हिरवीं मनैं) प्रा. श्री. म. माटे (पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठ), रा. चिं. ढेरे (इंद्रायणी), वि. स. खांडेकर (गोकर्णीचीं फुलें) वगैरे लेखकांच्या पुस्तकांचा वानगीदाखल निर्देश करतां येईल.

वर ज्या लेखकांचा व त्यांच्या पुस्तकांचा मी उल्लेख केला आहे तीं लिहितां लिहितां सहज सुचलेलीं आहेत. याशिवाय आणखी किती तरी ग्रंथकारांचीं नांवं सांगतां येतील. पण माझा तो मुख्य उद्देश नाही. मला इथं अभिप्रेत आहे तें हें कीं, व्यक्तींचीं चरित्रं काय किंवा शब्दचित्रं काय, हा लेखनप्रकार कलात्मक दृष्ट्या हाताळण्याचा अलीकडील कांहीं पाश्चात्य

१९० : असे हे पु. ल.

लेखकांनीं पायंडा पाडण्यास जशी सुरुवात केली आहे तशाच मराठी वाङ्मयांतहि नव्या दृष्टिकोणांतून असल्या प्रकारच्या, स्वभावछटांना प्राधान्य देणाऱ्या व्यक्तिरेखा रंगविल्या जाऊं लागल्या आहेत.

पु. लं. नीं 'व्यक्ति आणि वल्ली' आणि 'गणगोत' या दोन ग्रंथांत समाविष्ट केलेल्या व्यक्तिरेखा आजपर्यंत मराठींत प्रकाशित झालेल्या व्यक्तिचित्रणांहून सर्वस्वी वेगळ्या नसल्या तरी गुणवत्तेच्या दृष्टीनं सर्वांत सरस आहेत असं म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

'व्यक्ति आणि वल्ली' ची पहिली आवृत्ति १९६२ सालीं प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर पुन्हां दोन आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या असून एकंदर वीस हजारांहून अधिक प्रति आतांपर्यंत खपल्या असल्याचं प्रकाशकांनीं जाहीर केलं आहे. पुस्तकाच्या खपाचा त्याच्या अंगभूत गुणांशीं मेळ घालणं धोक्याचं असलं तरी सदभिरूचीची चाड असलेल्या लेखकांच्या ग्रंथांच्या बाबतींत हा हिशेब अंगलट येईल असं मला वाटत नाही. वाचकांनीं पु. लं. च्या प्रस्तुत पुस्तकाला भरघोस प्रमाणांत प्रतिसाद दिला तो कांहीं प्रकाशकाच्या क्लृप्तीमुळं, जाहिरातबाजीमुळं किंवा अन्य कोणत्याहि बाह्य कारणामुळं नव्हे; पुस्तकांतील वाङ्मयीन गुणांचा निर्वाळा त्यांना मनोमन पटला म्हणूनच त्यांनीं इतक्या मोठ्या प्रमाणावर या पुस्तकाचं स्वागत केलं हें कुणाला नाकारतां येईल ?

सुमारें वीस वर्षांपूर्वी पु. लं. नीं अभिरुचि मासिकांतून टोपण नांवानं विनोदी लेख व एकांकिका लिहावयास सुरुवात केली त्याच वेळीं अधून मधून ते छोटीं छोटीं व्यक्तिचित्रणंहि प्रसिद्ध करूं लागले, 'भय्या नागपूरकर', 'अण्णा वडगांवकर' वगैरे व्यक्तिरेखा त्याच वेळीं प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. 'पृथ्वी गोल आहे', 'नाटक कसें बसवतात', 'आणखी एकच प्याला', 'आठवणी-साहित्यिक आणि प्रामाणिक', 'माझी पाठ धरते' वगैरे लेखांनीं अन् एकांकिकांनीं पु. लं. च्या विनोदबुद्धीचा आगळेपणा जसा वाचकांच्या चित्तावर ठसविला तसा वरील व्यक्तिचित्रणांनींहि आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीची त्यांच्यावर छाप पाडली.

या व्यक्तिचित्रांत पु. लं. च्या विनोदबुद्धीचा त्यांना आढळ तर होत होताच, त्याशिवाय वर्ष्य व्यक्तीकडे पाहण्याचा त्यांचा जिव्हाळ्याचा दृष्टि-

कोण, मानवी स्वभावांतील विविधता अन् वैचित्र्य यांचं दर्शन घडविणारी त्यांची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति, वर्णनशैलींतली मार्मिकता, वगैरे गुणांचाहि सुखद प्रत्यय येत होता.

‘व्यक्ति आणि वल्ली’त एकूण अठरा लेख समाविष्ट करण्यांत आले आहेत. हीं सारीं व्यक्तिचित्रं काल्पनिक असलीं तरी असंभाव्य कोटींतलीं नाहीत. वास्तवतेचा त्यांना आधार आहे. म्हणूनच प्रस्तुत पुस्तकाला जोडलेल्या छोट्याशा प्रास्ताविकांत पु. लं. नीं, “ह्या व्यक्ति आणि वल्ली म्हटल्या तर भेटल्या आहेत, म्हटल्या तर नाहीत” असा मार्मिक खुलासा केला आहे. ललितवाङ्मयांत असल्या प्रकारचे प्रश्न संभवूं नयेत असं हि त्यांनीं या संदर्भांत म्हटलं आहे, त्यांत फार मोठा अर्थ भरला आहे.

ललितवाङ्मयांत भिन्नभिन्न प्रकृतीच्या व्यक्तीरेखा जेव्हां लेखक निर्माण करतो तेव्हां त्या खऱ्या कीं खोट्या असा प्रश्न उपस्थित करणं अप्रस्तुतपणाचं ठरणार आहे. लेखकानं रेखाटलेल्या व्यक्तिचित्रांत त्याच्या खऱ्या-खऱ्या अनुभूतीचे रंग मिसळले आहेत किंवा नाहीत असा प्रश्न विचारणं औचित्याला धरून होईल. कल्पना आणि वास्तव यांच्या संमिश्र रंगछटा वापरून ललित लेखक आपल्या मानसपुत्रांच्या अगर कन्यांच्या प्रतिमा चितारीत असतात. हा मुद्दा ध्यानांत घेऊन पु. लं. च्या ‘व्यक्ति आणि वल्ली’ तलीं चित्रणें पाहूं लागलों म्हणजे तीं अवास्तव तर वाटत नाहीतच, उलट अशीं माणसं आपणालाहि कधीं तरी कुठं तरी भेटल्यासारखीं वाटतात खरीं, असं आपलं मन आपणाला ग्वाही देऊं लागतं.

अवतीं भवतींच्या जगांत पु. लं.ना ज्या ज्या व्यक्तींत कांहीं विशेष गुण आढळला, कांहीं अविस्मरणीय स्वभावधर्म दिसून आला त्यांतले कांहीं निवडक नमुने या ग्रंथांतून त्यांनीं सादर केले आहेत. हे नमुने निरनिराळ्या थरांतले आहेत तसे निरनिराळ्या क्षेत्रांतले आहेत. प्रत्येकाच्या आवडी-निवडी वेगवेगळ्या, तसे त्यांच्यावर झालेले संस्कारहि वेगवेगळ्या प्रकारचे. कलावंत, साहित्यिक, समाजसेवक, शिक्षक, परीट अशी भिन्नभिन्न कार्य-क्षेत्रांतलीं माणसं तुम्हांला इथं सांपडतील, तशी कसलाच व्यवसाय अगर छंद नसलेलीं--अंतु बव्यासारखीं प्रापंचिक माणसंहि आढळून येतील. भावडा नारायण अन् इरसाल बबडू, ध्येयनिष्ठ हरितात्या अन् कसलंच

१९२ : असे हे पु. ल.

ध्येय नसलेला गजा खोत अशीं विविध प्रकृतीचीं, विविध गुणांचीं माणसं इथं एकत्र आलीं आहेत.

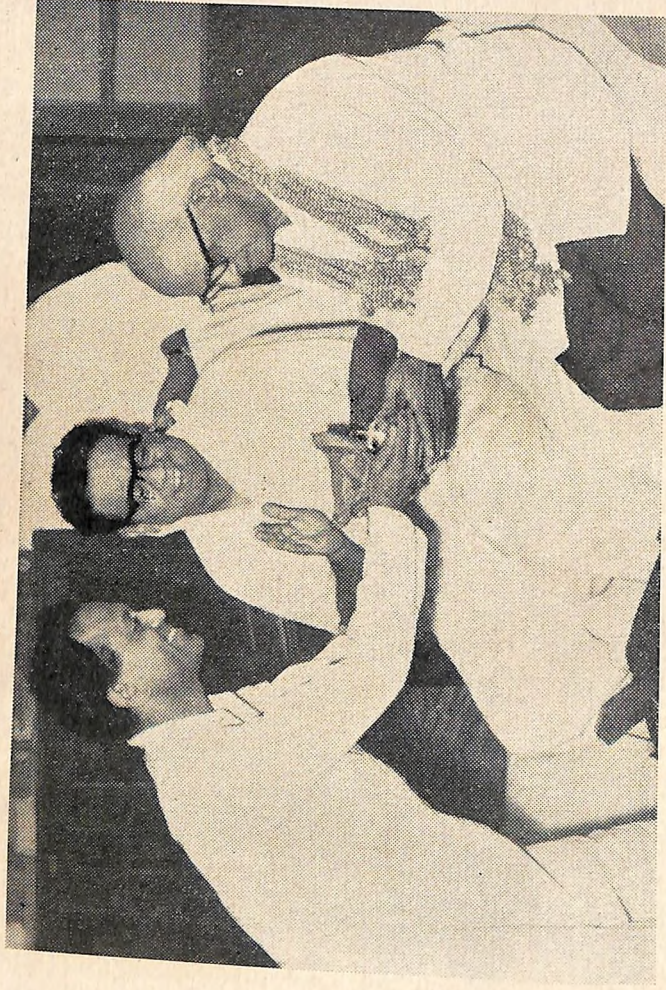
स्वभावानं, गुणानं अथवा व्यवसायानं या साऱ्या व्यक्ति वेगवेगळ्या वाटल्या तरी त्या सर्वांत एक समानधर्म वास करीत असतो. सुशिक्षित-अशिक्षित, ब्राह्मण-अब्राह्मण, उद्योगी-निरुद्योगी अशी सर्व प्रकारची ही मंडळी माणुसकीची चाड बाळगून असते. मानवतेच्या मूल्यांचा उच्चार न करतां किंवा त्यावर भाष्य न करतांही त्या मूल्यांना जपणारी, त्यांचा आदर करणारी ही मंडळी असते. शब्दांपेक्षां कृतींतून माणुसकीचा आविष्कार करणं त्यांना अधिक जमतं. म्हणूनच त्यांच्या भावडेपणाचं, बोलण्याचालण्यांतल्या विसंगतीचं, फाजील उत्साहाचं, आगाऊपणाचं आपणांला हंसूं येत असलं तरी त्यांच्यांतली माणुसकी लक्षांत आल्यावर त्यांच्यापुढें आदरानं मस्तक लववावंसं वाटतं. पु. लं.नींच प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणं त्यांना मिठी माराविशीं वाटते.

प्रस्तुत संग्रहांतलं पहिलंच व्यक्तिचित्रण पाहा. सगळ्या गांवाच्या हरघडी आपण उपयोगी पडावं, कुणी बोलावो न बोलावो, तिथं धावंत जाऊन पडेल तें काम करावं अशी मनापासून इच्छा बाळगणाऱ्या नारायणाचं हें शब्दचित्र आहे. दुसऱ्यासाठीं झिजण्यांत नारायणाचा निरपेक्ष सेवाबुद्धिशिवाय दुसरा कसलाहि हेतु नसतो. नारायणाच्या कामसूपणाची अन् सेवावृत्तीची कल्पना आणून देतांना लेखकानं त्याच्या स्वभावाचे आणखी किती तरी पदर उलगडून दाखविले आहेत. तो नुसताच कष्टाळू नसतो. त्याच्या स्वभावांत मिष्किलपणा आणि भावडेपणा यांचं चमत्कारिक मिश्रण झालेलं असतं. तो कांहींसा फटकळहि असतो. कुणाच्याहि इथं मंगलकार्यं निघो, साखरपुड्यापासून वरातीपर्यंत सारं कांहीं यथासांगपणें निभावून नेण्याची जिम्मेदारी आपणावरच विधात्यानं सोपविली आहे अशा श्रद्धेनं तो लग्नमंडपांत वावरत असतो. लग्नासाठीं लागणाऱ्या मोत्यांच्या कुड्यांपासून तो उदबत्तीच्या पुड्यापर्यंत साऱ्या जिनसांची यादी त्याला मुखोद्गत असते; एवढंच नव्हे तर कोणता जिवस कुठल्या दुकानांत किफायतशीर भावांत अन् चांगल्यापैकीं मिळतो याचीहि त्याला खडान् खडा माहिती असते. त्याला इंग्रजी बेताचंच येतं. तरी पण प्रसंगविशेषीं तो त्या भाषेंतून मनांतलं बोलून दाखवायला कचरत नाही! त्याची मामेबहीण लग्न झाल्यानंतर पहिल्यांदांच सासरीं

“वाच्यावरची वरात”

बापूसाहेब व कडवेकरीण मामी यांच्या भूमिकेत श्री. पु.ल. देशपांडे
व सौ. सुनीताबाई देशपांडे

नटवर्य केशवराव दाते यांच्या सत्कार प्रसंगी श्री. भालचंद्र पेंढारकर त्यांना भेटवस्तू अर्पण करित आहेत.
मध्यभागी श्री. पु. ल. देशपांडे
फोटो - मराठी नाट्य परिषदेच्या सौजन्याने.

सौ. सुनीता देशपांडे, श्री. पु. ल. देशपांडे आणि श्रीमती लक्ष्मीबाई देशपांडे (पु. ल. च्या मातृश्री)
फोटो - विलेपारले म्युझिक सर्कलच्या सौजन्याने,

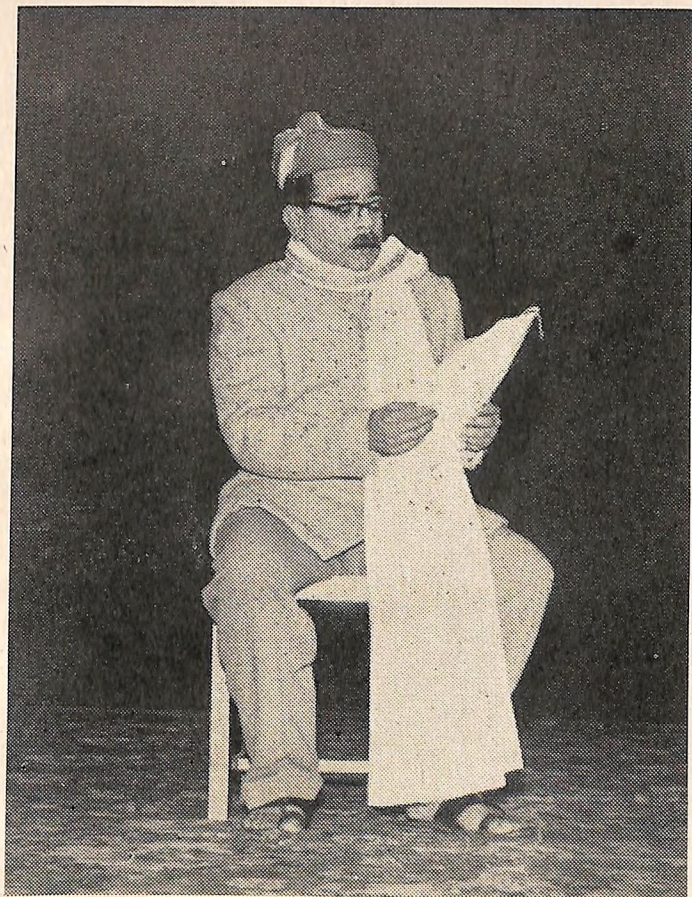
‘ गडकरीदर्शन ’

सिंधु व सुधाकर यांच्या भूमिकेत सौ. सुनीताबाई व श्री. पु. ल. देशपांडे

फोटो - विलेपारलें म्युझिक सर्कलच्या सौजन्यानें.

‘ गडकरीदर्शन ’

तिंबूनानान्या भूमिकेत श्री. पु. ल. देशपांडे

फोटो - विलेपारले म्युझिक सर्कलच्या सौजन्याने.

‘असा मी असा मी’ या एक पात्री नाट्याच्या पंचविसाव्या प्रयोगाच्या वेळीं पंचवीस बालिकांनी श्री. पु. ल. देशपांडे यांना पुष्पगुच्छ देऊन त्यांचा सत्कार केला.
फोटो - विलेपारळे म्युझिक सर्कलच्या सौजन्याने.

‘ काव्यशास्त्रविनोद... ’

श्री प. न. देवगुप्ति व श्री के. माधवराव कावे

नांदेड येथे भरलेल्या नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष श्री. पु. ल. देशपांडे व
उद्घाटक ना. यशवंतराव चव्हाण

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वयंपादक
 अनुक्रम ४९२९२ वि: ५१२
 क्रमांक १४२९ नो: वि: १४४६६

फोटो - मराठी नाट्यपरिषदेच्या सौजन्याने.

जायला निघते तेव्हां त्याला हुंदका आवरत नाही. नाकावर उतरलेला चष्मा वर करण्याचं निमित्त करून तो डोळे पुसतो आणि 'सुमे, मजेंत रहा बरं' असं नवऱ्यामुलीला सांगतो. तिचं सारं बाळपण त्याच्या दृष्टि-समोर तरळ लागतं. मनांतले कढ अनावर होऊन तो कांहींतरी बोलायचं म्हणून कुणाला तरी म्हणतो, "आय अॅम द नोइंग हर चाइल्डहुड!" नारायणच्या मोडक्या तोडक्या इंग्रजीचं कुणाला हंसूं येत नाही. कारण त्याचं इंग्रजी अशुद्ध असलं तरी त्यामागचा भाव शुद्ध आहे याची सर्वांनाच खात्री पटलेली असते.

अशी ही नारायणची भावडी, कष्टाळू, सरळ मनाची व्यक्तिरेखा उभी करून पु. लं. नीं व्यक्तिचित्रणाचा उत्कृष्ट नमुना वाचकांसमोर ठेवला आहे.

'हरितात्या' ही या संग्रहांतली दुसरी व्यक्तिरेखा. इतिहासाशीं संपूर्ण समरस झालेल्या, मनानं सदैव भूतकाळांत वावरणाऱ्या, शिवबा, रामदास, जनकोजी शिंदे, शेलारमामा, तानाजी यांच्या गोष्टी लहान मुलांना सांगून त्यांचे आदर्श कोंवळ्या मनावर ठसविणाऱ्या एका ध्येयवेड्या म्हाताऱ्याचं हें शब्दचित्र आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळांतल्या प्रत्येक पिढींत अशीं ध्येयवेडीं माणसं फार मोठ्या प्रमाणावर निपजत होती. कुणाला स्वातंत्र्याचं, कुणाला स्वदेशीचं, कुणाला ज्ञानप्रसाराचं, कुणाला इतिहासाचं तर कुणाला भक्तीचं--असं एकेक वेड घेऊन हीं माणसं जगत होती. ह्या वेडापायीं त्यांनीं दारिद्र्याची तमा बाळगली नाही, हालआपेष्टांची पर्वा केली नाही कीं मानापमानाची क्षिति बाळगली नाही. ह्यांच्या अंगावरले कपडे मळ-खाऊ होते पण मनं स्वच्छ होती. गरिबीमुळं मीठभाकरीशिवाय अन्य पदार्थ त्यांच्या ताटांत कधीं पडला नाही, पण वाणींत नेहमीं अमृत भरलेलं असायचं! पोटासाठीं हरितात्यांना घरोघर जाऊन छऱ्या विक्राव्या लागल्या, कधीं उदबऱ्यांचे पुडे विक्रावे लागले. तेवढ्या व्यवहारापुरतेच ते वर्तमानांत असत. बाकी इतर वेळीं ते भूतकाळांतच वावरत.

इतिहासाची आवड असणाऱ्यां व्यक्तींची आजवर खूपजणांनीं टर उडविली आहे. त्यांच्या नादिष्टपणाचं विनोदाच्या नांवाखालीं हंसं करून सोडलं आहे. पण ह्या 'तमाम इनोदी मंदलीला' इतिहासाचं वेड घेऊन जन्माला येणाऱ्याचा ध्येयवाद कधींच उमगला नाही, त्यांचा अंतरात्मा त्यांना 'गावला' नाही!

हरितात्यांचं शब्दचित्र वाचतांनासुद्धां आपण हंसतो. पण तें त्यांच्या ध्येयवाद्याला किंवा छांदिष्टपणाला नाही, शास्ताखानाची बोटं कापली गेल्यावर तो दिल्लीला पळून गेल्याची गोष्ट ते मुलांना सांगतात तेव्हां ते त्याला उद्देशून एक इरसाल शिवी देतात. त्या शिर्वांतला जहालपणा वाचकांच्या लक्षांत आणून घ्यायच्या उद्देशानं पु.ल. म्हणतात, "...इथें शास्ताखानाला अशी कडकडून शिवी गेली की, ती त्यानें ऐकली असती तर दुसरा हात हरितात्यांच्यापुढें करून सांगितलं असतं, ह्याहि हातांची बोटं कापा हवीं तर, पण असली शिवी नका देऊं !”

अशासारख्या गोष्टींचं या लेखांत आपणाला हंसूं येतं. हरितात्यांच्या गोष्टी ऐकणाऱ्या मुलांत बाबू फडणीस म्हणून एक वेंढळा मुलगा असतो. गोष्ट ऐकतांना 'महाराज कोण ?' अशासारखा मध्येच निर्बुद्धपणाचा प्रश्न तो करतो तेव्हां त्याच्या या वेडेपणानं आपणाला हंसूं येतं !

सारांश, कांहीं नाटककारांनीं किंवा कथालेखकांनीं इतिहासकारांना अन् इतिहाससंशोधकांना अर्धवटांच्या कोटींत टकलून त्यांची निष्ठा हास्यास्पद करून सोडण्याचा अन् आपल्या उथळ विनोदबुद्धीचं प्रदर्शन करण्याचा बालीश प्रयत्न केला, तसला मोह हरितात्यांचं वर्णन करतांना पु. लं.नीं होऊं दिला नाही.

इतिहासकारांतलीं वैगुण्यं दाखवूं नयेत किंवा त्याचा कुणी उपहास करूं नये असं मला इथं म्हणायचं नाही. वैगुण्य, व्यंग यांच्यावर उपरोधाचं शरसंधान करायचा कुणाहि विनोदी लेखकाला अधिकार पोहोचतो. पण 'इतिहासावरलं प्रेम' याच गोष्टीची ऊठसूट टर उडवूं पाहणं हें कोत्या बुद्धीचं लक्षण आहे असं म्हणावंसं वाटतं ! गाण्यांतल्या रसाचा लहान मुलांना आस्वाद घेतां येत नाही, अशा वेळीं तीं गायकाच्या हातवाऱ्याची किंवा चेहऱ्यावरल्या हावभावाची नकल करून स्वतःची करमणूक करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतात. त्यांच्या वयाला अन् बुद्धीला साजेसाच त्यांचा तो अवखळपणा असतो. पण प्रौढांनींही नेणतेपणांत खपून जाणाऱ्या या गोष्टी करण्याचा हव्यास बाळगावा हा शुद्ध पोरकटपणा नाही तर काय ?

स्वतःच्या ऐतिहासिक घराण्याचा अभिमान वाहणाऱ्या पण कृतींत त्या अभिमानाचा एक शतांशहि न आणणाऱ्यांची पु. लं. नींही एका

प्रहसनांत रेवडी उडविली आहे. ' आमचे पूर्वज ' ही छोटीशी एकांकिका वाचून पाहिल्यास माझा मुद्दा लक्षांत येईल. त्या एकांकिकेत त्यांनीं ऐतिहासिक घराण्याच्या पोकळ अभिमानाची थट्टा केली आहे. ज्या पूर्वजांबद्दल अभिमान वाहायचा तेहि कित्येक वेळां सामान्य पातळीवरचेच असतात, केवळ भूतकाळांत त्यांची कारकीर्द जमा झाल्यामुळं त्यांचे वंशज त्यांना मोठेपणा चिकटवीत असतात या वस्तुस्थितीचा त्यांनीं मजेदार उपहास केला आहे.

विडंबन कशाचं करायचं, उपरोधाचं हत्यार कशावर चालवायचं याचे कांहीं संकेत ठरलेले आहेत. निदान समंजस साहित्यिक हे दंडक कसोशीनं पाळीत असलेले दिसून येतात. एखाद्या गोष्टीचं विडंबन किंवा उपहास करतांना पु. ल. या संकेताचं विस्मरण होऊं देत नाहीत, म्हणून त्यांच्या विनोदबुद्धीबद्दल आदर वाटूं लागतो. हरितात्यांना हास्यास्पद करून सोडणं एरव्ही त्यांना कांहीं अवघड नव्हतं. इतिहासाविषयीचं त्यांचं वेड अन् वृत्तींतला कांहींसा भोळसटपणा एवढ्या भांडवलावर त्यांचं हंसं करायला कुणालाहि वेळ लागला नसता. पण पु. लं. नीं त्यांना हास्यास्पद तर बनविलं नाहीच, उलट त्यांच्या आभाळाएवढ्या विशाल व्यक्तित्वाचा त्यांनीं वाचकांच्या मनावर अमिट ठसा उमटविला आहे.

हरितात्यांचं संपूर्ण व्यक्तिमत्व डोळ्यापुढें उभं केल्यावर पु. लं. नीं त्या लेखाचा समारोप कसा हृदयस्पर्शी केला आहे तो पाहण्यासारखा आहे. ते लिहितात—

“ आमचें बाळपण इतिहासजमा झालें, घरांतलीं कर्तीं माणसं दृष्ट लागून जावीं तशीं गेलीं. अंगणांतलं खळं सारवायचा त्रास होतो म्हणून फरशी घातली. तिथली चिमुकली फुलबाग गेली. आजोबा गेले—आजी गेली. वडील गेले—घरचे नात्यागोत्याचे पै पाहुणे परके झाले...हरितात्या कुठें गेले कोण चौकशी करणार ? कधीं कधीं पाठीला डोळे फुटतात, त्यांत कांचांच्या फुटक्या तुकड्यांत खूप प्रतिबिंबें लखलखावीं तशीं हीं जिव्हाळ्याचीं दिवंगत माणसें दिसायला लागतात. जीव एवढा—एवढासा होतो. एखादा उदबत्तीचा वास, एखाद्या नव्या कोऱ्या छत्रीवर पडलेलं पावसाचं पाणी—मनाला मार्गें घेऊन जातं—हरितात्यांचा आवाज

धुमायला लागतो. ह्या देवाघरच्या माणसानं आम्हांला खूप दिलं. सदैव इतिहासाचे पंख लावलेला हा वेडाबापडा माणूस एवढ्या एवढ्या हलक्या पोरांना घेऊन उडत उडत जाई. खरं खोटं देव जाणे, पण क्षत्रिय कुलावतंस छत्रपतीचं--समर्थांचं दर्शन घडवी. हरितात्यांनीं आनंदवन भुवनाची कथा सांगतांना, “बुडाला औरंग्या पापी” म्हणून एवढ्यानें आरोळी मारली होती कीं, आमच्या घरांतलीं पांच पंधरा मंडळी अंगणांत धांवत आलीं होती. आमच्या चिमुकल्या जीवनाच्या हरळीच्या मुळ्या त्यांनीं भूतकाळांत नेऊन रुजविल्या. हरितात्यांनीं कधीं पैशाचा खाऊ दिला नाहीं, पण प्रचंड अभिमान दिला. चिमुकल्या मनगटांत कसल्या तरी जोमाच्या मनगट्या घातल्या. त्या वेळीं दिसल्या नाहीत त्या त्यांच्या अदृश्य वळ्या, आज एखाद्या आघाताच्या क्षणीं दिसायला लागतात. दुर्दैवानं दर वेळीं मुठी वळाव्या तशा वळतातच असं नाहीं, पण वेळ प्रसंगीं वळूं शकतील, असा कुठं तरी आत्मविश्वास अजून लपलेला आहे आणि हरितात्यांनीं हें सारं न मागतां दिलं...”

भाषाविलासाच्या दृष्टीनं हा उतारा अपूर्व तर आहेच, पण त्यांतली लेखकाची व्यथा, हरितात्याविषयींचा जिव्हाळा व्यक्त करतांना त्याला आलेला गर्हिवर अधिक दृश्य आहे असं मला वाटतं.

मनापासून एखादी भावना अगर विचार प्रगट करायचा झाला तर लेखकाच्या अभिव्यक्तीला आपोआपच शैलीची कळा येते, तिच्यांत लय येते, ताल येतो, अशा अर्थाचं मागें एकदां मी विधान केलं होतं, तें वाचकांनीं पुन्हां या संदर्भांत पडताळून पाहावं.

‘नामू परीट’ ही शब्दचित्रासाठीं पु. ल.नीं निवडलेली तिसरी व्यक्ति किंवा वल्ली. दुसऱ्याचे कपडे धुवायला आणल्यावर स्वतःच कांहीं दिवस वापरण्यांत त्याला कांहींच दिक्कत वाटत नाहीं. चोरीची सायकल खरीदल्याचं सांगतांना तो कचरत नाहीं, अमुक ठिकाणच्या हातभट्टीची आपणहि झोकत असतो हें राजरोसपणें कबूल करतांना त्याच्या चर्येवर शरमिंदेपणाचा भाव उमटत नाहीं—असा हा निःसंग, बेडर मनाचा नामू परीट वाचकांसमोर उभा करतांना पु. ल.नीं त्याच्या व्यक्तित्वाचे कांहीं विलोभनीय विशेषहि जिव्हाळ्यानं टिपले आहेत. ‘सदैव कपड्यांच्या जगांत वावरणारा

इतका नागवा माणूस माझ्या पाहण्यांत नाही' असं नामूबद्दलचं आपलं मत जाहीर करतां करतांच ते त्याच्यांतल्या माणुसक्रीचे कणहि कौशल्यानं टिपतात.

'बबडू'चा नमुनाहि जवळ जवळ याच जातीचा. नामूचा स्वभाव इरसाल खरा, पण त्याचा धंदा तरी शहाजोगपणाचा असतो. पण बबडूच्या मनाची ठेवण जशी बेळूट तसा त्याचा धंदाहि फटिंगपणाला साजेसा ! खिसे कापण्याच्या अन् हातभट्टीच्या धंद्यावर गबर होण्यांत त्याला कसलीच तमा वाटत नाही.

पण काळ्याकभिन्न कातळांतहि कुठं तरी ओलावा पाझरत असावा तसा त्याच्या वृत्तींत चांगुलपणाचा बारीक पाझर झिरपत असतो ! कृतज्ञता, भूतदया, श्रद्धा इत्यादि गुणांना तो पारखा झालेला नसतो. त्याच्यांतल्या नंगटपणाबरोबरच ह्याहि गुणांचं दर्शन घडवून पु. लं. त्याच्याविषयीं वाचकांच्या मनांत सहानुभूतिच नव्हे तर आदराची भावनाहि निर्माण करतात.

'सखाराम गटणे' म्हणजे नामू परीट किंवा बबडू बत्तीवाला यांच्या अगदीं उलट टोंकाला गेलेली व्यक्ति ! वयाची विशी न ओलांडलेला हा पोरसवदा तरुण कमालीचा पापभीरू, विनयशील आणि आज्ञाधारक वृत्तीचा असतो. मोठ्यांचं अनुकरण करण्याचा, त्यांचा उपदेश शिरोधार्य मानण्याचा त्याचा एकमेव आवडता छंद असतो. जीवन म्हणजे एखाद्या स्वच्छंदपणें धांवणाऱ्या झऱ्यासारखं असं त्याला वाटतच नाही. तें एखाद्या बंदिस्त, नीटनेटक्या पुष्ट्याचं कव्हर घातलेल्या छापील ग्रंथासारखं आहे अशी कां कुणास ठाऊक, त्यानं आपल्या मनाची धारणा करून घेतली होती.

गटण्याच्या मनगटाला चिमटा घेतला तर त्यांतून रक्ताएवजीं शाईच बाहेर येईल असं वाटण्याइतकीं त्याच्या जगण्याला छापील अवकळा आली होती. ही अवकळा पालटली पाहिजे, गटण्याला खऱ्याखुऱ्या अर्थानं जीवन जगतां आलं पाहिजे, स्वतःच्या बुद्धीनं जीवनाचा अन्वयार्थ लावण्याइतकी त्याला समज आली पाहिजे असं लेखकाला तीव्रतेनं वाटत होतं. त्याच्या वडिलांचीहि तीच इच्छा होती. पण हें होणार कसं ?

जन्मभर अविवाहित राहण्याच्या आपल्या प्रतिज्ञेच्या आड आपले वडीलच येत आहेत हें पाहून सखारामनं लेखकाच्या मध्यस्थीनं त्यांचं मन वळवून पाहण्याचा विचार केला. पण साक्षीदारानं आयत्या वेळीं विरुद्ध

१९८ : असे हे पु. ल.

बाजूचीच कड घेतलेली पाहून वादीची जी अवस्था होते तिचा या वेळीं सखारामला अनुभव आला. आजन्म ब्रह्मचर्यपालनाचा आपला ध्येयवाद लेखकालाहि फारसा मंजूर नसल्याचं त्याच्या ध्यानांत आलं.

वडिलांची प्रबळ इच्छा म्हणून म्हणा अथवा नियतीचा तसा संकेत होता म्हणून म्हणा, गटणेचे पाय जमिनीला लागले. तो माणसांत आला ! त्याच्या डोळ्यांवरली अवास्तव ध्येयवादाची नशा खाडकन उतरून तो चारचौघां-सारखा बोलूंच चालूंच लागला.

सखाराम मार्गीं लागल्याचं लेखकाला समाधान झालं. ग्रंथाऐवजीं तो जीवनाशीं एकनिष्ठ राहूंच लागल्याचा त्याला एका वर्षाच्या आंतच पुरावा मिळाला— सखारामच्या वडिलांनीं चांदीच्या वाटींतून नातवाचें पेटें त्याला आणून दिले होते !

‘ नंदा प्रधान ’ या कथेची प्रकृति प्रस्तुत संग्रहांतल्या सर्व लेखांहून अगदीं भिन्न आहे. विस्तारानंहि ती सर्व लेखांपेक्षां थोडी अधिक भरेल. लघु-कथेच्या अंगानं नंदा प्रधानच्या आयुष्यांतले कांहीं हळुवार क्षण पु. लं.नीं तितक्याच हलक्या हातानं, कमालीच्या कलात्मक संयमानं चित्रित केले आहेत.

आईवडिलांच्या छत्राला लहानपणींच पारख्या झालेल्या नंदाच्या आयुष्यांत पुढें तरुणपणीं अनेक सुंदर सुंदर तरुणी आल्या, त्यांनीं त्याच्यावर प्रेम केलं, पण एकीचंहि प्रेम त्याच्या मनांत मूळ धरूं शकलं नाहीं. त्या आल्या तशा त्याच्या आयुष्यांतून निघून गेल्या. याला अपवाद ठरल्या फक्त दोघीजणीच ! एक पुण्याची इंदु वेलणकर अन् दुसरी तो परदेशांत गेला तेव्हां मनापासून त्याच्यावर प्रेम करणारी जर्मन युवती विल्मा. पण नियतीनं एकीलाहि प्रीतिसाफल्याचं समाधान अनुभवूं दिलं नाहीं. इंदूच्या प्रमावर निखारे ठेवायला तिचा जन्मदाता बापच कारणीभूत झाला अन् विल्माच्या प्रेमाला तिच्याच देशांतल्या शिपायांनीं—हिटलरच्या दूतांनीं निवृणपणानं नख लावलं !

महायुद्धाच्या खाईत पाश्चात्य देशांतल्या नागरिकांचे उध्वस्त झालेले संसार नंदानं पाहिले होते, शहरांतल्या उंच उंच हवेच्यांबरोबर माणूस-कीचीं मूल्यंहि धडाधड कोसळत असलेलीं त्यानं पाहिलीं होतीं. डोक्यावर तीव्र

आघात होऊन मनुष्याचा मेंदु बधिर व्हावा तशा आपल्या साऱ्या संवेदना सुन्न झाल्यासारखं त्याला वाटू लागलं. त्याग, प्रेम, पावित्र्य वगैरे मूल्यांना अर्थ उरला नाही असं त्याला वाटू लागतं. तारायंत्राची डमी सारख्याच निर्विकारपणानं आनंदाची वार्ता नि शोकसंदेश टिपून घेते, तितक्याच अलितपणानं, तटस्थ वृत्तीनं तो आपल्या आयुष्यांतले सुखदुःखाचे क्षण टिपून घेत होता. जीवित, प्रेम, कीर्ति यांच्याकडे पाहण्याचा नंदाचा दृष्टिकोण कसकसा बदलत गेला नि शेवटीं स्थितप्रज्ञाला शोभणाऱ्या निर्मम वृत्तीनं तो जीवनाकडे कसा पाहू लागला हें पाहण्यासारखं आहे. वैचारिकते-इतकंच वैफल्यहि मनुष्याला अनासक्त बनवायला कधीं कधीं कारणीभूत होतं हा विचार प्रस्तुत कथेच्या अनुषंगानं मनांत येऊन मोठी गंमत वाटू लागते !

‘बोलट’ या लेखांत एका दुर्दैवी नटाची शोकांतिका पु. लं. नीं रेखाटली आहे. सहृदयता आणि उपरोध यांच्या मनोहर मिलाफामुळं सदरहू शोकांतिका विशेष वाचनीय झाली आहे. पन्नास-साठ वर्षांपूर्वी, वयाच्या सातव्या-आठव्या वर्षी नाटक कंपनीत केवळ पोट भरण्याच्या माफक महत्त्वाकांक्षेनं घरांतून पळून गेलेल्या नि पुढें नट म्हणून थोडं फार नांव कमावतां आलेल्या अनेक नटांचा प्रतिनिधि वाटावा असा हा जनार्दन नारो शिंगणापूरकर पु. लं.नीं कौशल्यानं आपणापुढें उभा केला आहे. त्या वेळच्या नटांचा भावडेपणा, अशिक्षितपणा, व्यसनाधीनता, रंगेल वृत्ति वगैरे साऱ्या गुणावगुणांचं यथार्थ दर्शन जनार्दन नारोच्या रूपानं आपणाला घडतं ! हें दर्शन घडवितांना लेखकानं उपहास-उपरोधाच्या अनेक छटा वापरून त्याची वेधकता वाढविली आहे.

“अभिनयाचेंच काय, परंतु धूतपापेश्वराचेंसुद्धां बाळकडू (कुठल्याहि नंबरचें) त्याला मिळालें नाही”, “दारिद्र्य आणि दुःख हें भरपूर कडू औषध पीतच जनू घाणेरीच्या रोपासारखा आपोआप वाढला”, “दरिद्री जिण्यांत संततीची पैदास अधिक असा एक प्राणिशास्त्राचा सिद्धांत आहे म्हणतात, वाङ्मयांतसुद्धां नाट्यकलेच्या दारिद्र्यावस्थेंतच असले दुबळे शब्द खूप पैदा झाले”, “नाटककंपनींत ज्याच्या नांवाची जाहिरात होते तो नट आणि बाकीचे ‘बोलट’, ह्या दरिद्री कोटीचा जनक कोण होता कोण जाणे,

२०० : असे हे पु. ल.

परंतु जन्ू हा त्या कोटीचा बळी होता...” वगैरेसारखीं चमकदार सुभाषितवजा वाक्यं पु. लं.च्या कल्पकतेबरोबर भाषाप्रभुत्वाचीहि उत्तम कल्पना आणून देतात.

नाटककंपनींत पळून जाण्यापूर्वी आठवड्यांतून पांच दिवस माधुकरी अन् दोन दिवस दोन घरीं वार लावून जन्ू आयुष्याचा एकेक दिवस मागं टाकीत होता. त्याच्या ‘आश्रयदात्यां’च्या औदार्याचं पु. लं.नीं केलेलं ‘विश्लेषण’ त्यांच्या शब्दांत वाचायला हवं. माधुकरीला अन् वारांना कंटाळून जन्ू नाटक कंपनींत पळून गेल्याचा निर्देश केल्यावर ते लिहितात—

“... आपल्या घरीं रोज माधुकरी मागायला येणारें एक काटें तीन चार दिवस आलें नाहीं म्हणून त्याची चौकशी करण्याइतका कुठल्याहि गृह-देवतेचा प्रसाद त्याला लाभला नव्हता. दोन दिवस जन्ूच्या पुण्याईवर आळींतलीं मिरासदार कुत्रीं जगलीं. तिसऱ्या दिवशीं त्या सज्जनाघरच्या भाकरीला तीं कुत्रींहि कंटाळून महारवाड्यांत हाडें चघळायला निघून गेलीं. जन्ूला सोमवार संध्याकाळ आणि शनिवार सकाळ असे दोन वार मिळाले होते. एका घरीं सोमवार संध्याकाळचा घरांतल्या मंडळींना उपास असल्या-मुळें जन्ूला सकाळीं उरलेल्या जेवणाचें दान व्हायचें. त्यांतून मालक्रीणबाई फारच खुश झाल्या तर इकडच्यासाठीं केलेल्या लापशींत अर्धा पेल पाणी ओतून जन्ूला द्यायच्या! ‘शनिवार’च्या घरांत मंडळी संध्याकाळीं जेवत, त्यामुळें त्या घरांतली जन्ूची ढेकर ही शुक्रवारच्या शिळ्या मुळ्याच्या भाजीची असे! जन्ू कंटाळला!”

जन्ूच्या आईनं केलेल्या गृहत्यागासंबंधीं पु. लं.नीं केलेलं भाष्यहि असंच खोचक अन् वस्तुस्थितीला धरून उतरलं आहे. ते म्हणतात—

“एके दिवशीं त्याची विधवा आई... दुसऱ्या एकाचा हात धरून पळून गेली. तिच्या गृहत्यागामागें ‘व्यक्तिविकास’ नव्हता, ‘नव्या क्षिति-जांचें दिव्य दर्शन’ नव्हतें. दोन वेळचें नियमित जेवण— त्या आंतरिक ओढीनं संसारांतल्या ओढगस्तीला विटलेली जन्ूची मातृदेवता एका विधुर खाणावळवाल्याच्या विरही जीवनाला विरंगुळा देण्यासाठीं निघून गेली. तिला जेवण पाहिजे होतें. त्याला बायको पाहिजे होती. दोघांनीहि एकमेकांना साहाय्य करून आपापले प्रश्न मिटवले. इकडे आई खाणावळींत पळाली आणि चिरंजीव नाटक कंपनींत पळून आले...”

वाढत्या वयाबरोबर जनून जडवून घेतलेल्या व्यसनांची संख्याहि वाढत चालली. त्याच्या छंदीपणानं उत्क्रांतीचा एकके टप्पा गांठला याचं पु. लं. नीं केलेलं वर्णनहि असंच खुमासदार आहे.

“ जनूनं विडीकाडीबरोबर इतरहि बारीक सारीक व्यसनांची जोड केली. लातूरच्या मुक्कामांत कंपनींत भांडीं घासायला ठेवलेल्या कोण्या सखू ठकमारीवर प्रेमहि केलें.

‘ प्रेमसंन्यासां ’तलीं ऐकून ऐकून पाठ झालेलीं जयंताचीं भाषणंहि त्यानं सखूला म्हणून दाखविलीं. पहिल्या महायुद्धापूर्वींचा तो काळ. तत्कालीन प्रेम ‘ परमेश्वररूप ’ वगैरे असलें होतें. दुसऱ्या महायुद्धाच्या पूर्वीं प्रेमांत दूऽऽऽ र दूऽऽऽ र जाण्याचा भाग आला. तरीसुद्धां जनूनं त्या परमेश्वरसाक्षी प्रेमस्वरूप परब्रह्माला घेऊन पलायन करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु जनूची परमेश्वरस्वरूपी प्रेयसी परमेश्वराइतकीच सर्वव्यापी होती. तिला एका जनार्दनाचा विषय होण्यापेक्षां जनताजनार्दनासाठीं सर्वस्व अर्पण करणें अधिक रुचलें आणि जनूचा प्रेमभंग झाला. जनूला दारू प्यायला कारण सांपडलें. लातूरचा मुक्काम हलतांना एका सखू ठकमारीपायीं प्रेमभंग झालेले इतर नऊ ‘ जयंत ’ दारू प्यायला लागले. पुढें दारूच्या नादांत हे दहाहि लोक आपल्या प्रेमभंगाची एकच कहाणी दहादां सांगून आणि ऐकून रडत बसत. त्या नाटक कंपनींत त्या ‘ दशकुमारां ’चीं कहाणी हा एक थड्डेचा विषय होऊन बसला होता. ”

‘ भय्या नागपूरकर ’चा तोंडवळा ‘ तुझें आहे तुजपाशीं ’मधल्या थेट काकाजींच्या चेहऱ्याशीं जुळता मिळता आहे. तीच रंगेल वृत्ति, वागण्यांतला तोच बेदरकारपणा, संगीताविषयीची आसक्ति, मनाचा उमदेपणा, दुसऱ्याच्या दुःखानं कळवळणारा हळुवार स्वभाव... सारं सारं काकाजींच्या व्यक्तित्वाशीं तंतोतंत जुळणारं. दारूच्या षौकांत आकंठ बुडूनहि माणूसकीला तो पारखा झालेला नसतो. त्याच्या कपाटांत दारूच्या बाटल्या अन् रसचीं पुस्तकं असतात तसा गांधींचा छोटासा पुतळा नि नेहरूंचे ग्रंथहि असतात.

आणि त्याची ही गांधी नि नेहरूनिष्ठा नुसती पुस्तकी नसते — तिला कृतीचा भक्कम आधार असतो. कसल्याशा राजकीय गुन्ध्यावरून अटक होऊन तो तुरुंगांत जातो...

‘नाथा कामत’ हे प्रणयानं पेटलेल्या, थुंद झालेल्या एका कलंदर युवकाचं व्यक्तिचित्र आहे. कुणाला राजकारणांत पडण्याची हौस असते. कुणी निवडणुकींत पडतात, तर कुणाला तिसऱ्याच्या भांडणांत पडण्याची संवय असते. नाथा कामतला सुंदर सुंदर पोरींच्या प्रेमांत पडण्याची संवय होती ! लावण्यवतींच्या मादक कटाक्षांनीं विद्ध होण्यासाठींच जणूं विधात्यानं हृदय नांवाची वस्तु त्याच्या हवाली केली होती ! पु. ल. त्याच्या जीवन-ध्येयाची, अवतारकार्याची मीमांसा करतांना लिहितात—

“नाथा कामत हा अल्लाघरचा मोर होता. सदैव आपला पिसारा फुलवून नित्यनूतन लंडोरीच्या शोधांत. त्याला घडवतांना विधात्यानें रोमिओ, मजनू, फरहाद, हीररांझा ह्या पंजाबी नरमादींपैकीं जो कोणी नर असेल तो, सोणीमहीवाल मधला वाल किंवा महीवाल आणि किलओपात्रा ते कान्होपात्रा ह्या व अशासारख्या हजारों सुंदरींवर जीव ओवाळीत राहणें एवढेंच कार्य केलेलें जे जे म्हणून परदेशी व एतद्देशीय गडी होऊन गेले त्यांचे नकाशे संबंधित अधिकाऱ्यांकडून मागवले असतील आणि त्यानंतर नाथा कामत नांवाचा पदार्थ तो विधाता करिता होऊन चार महिन्यांच्या शेषशयनीं जाता झाला असेल.”

रस्त्यांत अगर कुठंहि एखादी देखणी मुलगी दिसली कीं, नाथा कामतची अवस्था कशी होते याची कल्पना आणून देतांना ते पुढें म्हणतात—

“कुठल्याहि शहरवस्तींतल्या रस्त्यांतून नाथा कामतबरोबर चालत जाण्यापेक्षां गोबीच्या वाळवंटांतून भर दुपारीं अनवाणी धांवत जाणें अधिक सुखावह ! पातळ, लुगडें किंवा स्कर्ट गुंडाळून दृष्टिपथांतून कांहींहि सरकल्यासारखें झालें कीं, नाथा कामताचें पंचप्राण डोळ्यांत येऊन गोठतात. गळ्यांतलें आदामचे सफरचंद सुतारलोकांकडे लेव्हल मोजायचें यंत्र असतें त्यांतल्या बुडबुड्यासारखें खाली वर व्हायला लागतें— मानेचा कोन उलटा फिरत तीनशेंसाठ अंशांचा प्रवास करून येतो. आणि वस्त्रान्वित वस्तु जरा देखण्यांतली निघाली कीं, नाथाच्या बुटाला चाकें लावल्यासारखा तो अधांतरीं तरंगूं लागतो. ह्या तुर्यावस्थेंतून सहजभावांत यायला कांहीं मिनिटें जावीं लागतात...”

पाल्यांतल्या एकूण एका कुमारिकेचं नांव अन् घरनंबर तोंडपाठ अस-

लेला, त्यांच्या सौंदर्याचा तपशील विनचुकपणें वर्णन करून सांगणारा हा नाथा कामत अनेक पोरींच्या प्रेमांत पडला अन् पुन्हां सांवरला. पडतांना त्याला कधीं खरचटल्यासारखं होई तर कधीं खोल जखमा होत !

आणि प्रेमभंगाच्या आठवणीनं त्याच्या हृदयांत येणारे दुःखाचे कढ, कंठांत दाटणारे गहिंवर, डोळ्यांत तरळणारीं आसवं अन् नाकावाटे बाहेर पडणारे प्रदीर्घ निःश्वास... हें सारं सारं इतिहासजमा होऊन नाथा कामत एके दिवशीं अचानकपणें बोहल्यावर चढला अन् मार्गी लागला. सखाराम गटणे लागला अगदीं तस्सा ! फरक इतकाच कीं, सखाराम अवास्तव ध्येय-वादाच्या मार्गें मार्गें धांवत होता अन् नाथा कामत नाटक-कादंबऱ्यांतून आलेल्या काव्यात्म प्रेमाच्या !

कापड कितीहि भारीचं असलं तरी त्याचा कोट शिवतांना आंतून आस्तर लावावंच लागतं, तसं ध्येय कितीहि उच्च असलं किंवा प्रेम कितीहि काव्यमय असलं तरी त्याची उपयुक्तता सिद्ध व्हायला त्याला व्यवहार्यतेची जोड देणं आवश्यक ठरतं हें दोघांनाहि उमगून आलं.

प्रेयसीसाठीं बाजारांत खरेदी केलेल्या सेंटला जें मूल्य आहे तेंच तिच्या-साठीं खरीदलेल्या साबूदाण्यालाहि असूं शकतं हा नाथा कामतला नवा साक्षात्कार झाला अन् तेव्हांपासून दुष्यन्त, पुरुरवा, अनिरुद्ध, पुंडरीक इत्यादि मंडळींप्रमाणं प्रेम करूं पाहणारा हा 'हिरो' गंपू, धोंडू, तात्या, चिंतू यांच्याप्रमाणंच शुद्ध व्यावहारिक प्रेम करूं लागला !

प्रणयाच्या पार्श्वभूमीवर नाथा कामतचं हें व्यक्तिचित्र रेखाटतांना खरं म्हणजे कॉलेज कुमारांच्या नि त्यांच्याच अवस्थेंतल्या इतरेजनांच्या भोगवासना चाळवायची पु. लं. ना केवढी संधि चालून आली होती ! पण ते असं करते तर मग इतर कलमबहादरांत अन् पु. लं. यांच्यांत काय अंतर उरलं असतं ? प्रणय झाला तरी तो जीवनाचा एकमेव हेतु नव्हे ही जाणीव ते कधींहि दृष्टीआड करूं शकत नाहीत; म्हणूनच प्रणयाच्या अव-खळ, धुंद लीला वर्णन करतां करतांच ते त्याकडे पाहायला लागणारी विशुद्ध, उदात्त दृष्टिहि वाचकांना देऊन जातात !

'दोन वस्ताद' यांत एका तबलजीच्या नि एका पहिलवानाच्या गतायुध्यां-तल्या दोन अविस्मरणीय घटना त्यांच्या तोंडून वदवतां वदवतां सध्यां ते

२०४ : असे हे पु. ल.

जगत असलेल्या हलाखीच्या जीवनाचं चित्र पु. ल. रेखाटतात अन् त्या दोन भिन्न क्षेत्रांतल्या पुरुषसिंहांविषयीं वाचकांच्या मनांत आदराबरोबरच असीम करुणाहि उत्पन्न करतात.

गजा खोत, अण्णा वडगांवकर, परोपकारी गंपू, चितळे मास्तर, लखू रिसबूड, बापू काणे आणि अन्तू बर्वा हीं व्यक्तिचित्रणं हि या नाहीं त्या कारणानं आपापल्या परीनं वैशिष्ट्यपूर्ण उतरलीं आहेत. कुणी सरळ स्वभावामुळं, कुणी भावडेपणामुळं, कुणी परोपकारी वृत्तीमुळं तर कुणी इरसाल, खंचटपणामुळं तीं वाचकांच्या सदैव स्मरणांत राहतील. त्यांतल्या त्यांत 'अन्तू बर्वा' हा कोंकणी मनुष्याच्या स्वभावाचा अस्सल काढा मोठा चविष्ट अन् गुणकारी उतरला आहे यांत संशय नाहीं.

'लखू रिसबूड' बुद्धिजीवि म्हणविणाऱ्या वर्गाचा, साहित्यांत क्रांति करून सोडण्याची उठसूट प्रतिज्ञा करणाऱ्या अहंमन्य, अप्रमाणिक वाचीवीराचा प्रातिनिधिक नमूना म्हणून वाचकांच्या नित्य आठवणींत राहिल. जगांत जें जें महान्, चिरस्मरणीय, मंगल म्हणून समजलं गेलं आहे तें तें सारं क्षुद्र, तिरस्करणीय-अतएव त्याज्य आहे असं मानणारा एक पंथ महाराष्ट्रांत नुकतांच उदयाला येऊं पाहात आहे. त्या पंथाचा आद्य प्रवर्तक शोभावा अशी लखू रिसबूडची योग्यता ! साऱ्या जगाला मूर्खांत काढायला निघालेल्या या संप्रदायाच्या बुद्धिवादाचा, पुरोगामित्वाचा अन् क्रांतिकारित्वाचा बुरखा फाडून त्याचं अस्सल स्वरूप निदर्शनास आणून देणारा 'लखू रिसबूड' हा लेख त्या संप्रदायाची दीक्षा घेऊं पाहणाऱ्या तमाम शिष्य-मंडळींनीं एकवार तरी अवश्य नजरेखालून घालावा !

संसाराला छापील ग्रंथाची कळा आणूं पाहणारं मालतीबाई माधवराव हें दांपत्यहि (तें चौकोनीं कुडंब) वाचकांची चांगलीच करमणूक करतं. खेळण्याच्या दुकानांत कांचेच्या कपाटांत बाहुलाबाहुलीचा सुंदर संसार मांडून ठेवलेला असावा तसा मालतीबाई-माधवरावांच्या प्रपंचाचा मांड मांडलेला असतो-तसाच रेखीव, सुंदर अन् टापटिपीचा. पण हें साम्य इथंच संपत नाहीं. कपाटांतल्या संसाराप्रमाणं इथंहि भावनांचा, चैतन्याचा अभाव असल्याचं जाणवतं. कळीच्या बाहुलीच्या हालचाली वेधक वाटल्या तरी त्यांत जिवंतपणा नसतो. ग्रंथांतल्या उपदेशाच्या कळीवरहुकूम चालणारा माधवरावांचा संसारहि असाच आकर्षक पण चैतन्यहीन, निर्जीव वाटतो !

‘व्यक्ति आणि वल्ली’चं रंगरूप हें अशा प्रकारचं आहे. भिन्नभिन्न स्वभावाच्या, प्रकृतिधर्माच्या ह्या माणसांच्या अंतरंगाचा जसजसा परिचय होऊं लागतो तसतसं त्यांच्यांतल्या फरकाबरोबरच एक ठळक साम्यहि लक्षांत आल्याशिवाय राहात नाहीं, अशा आशयाचं मी या प्रकरणाच्या सुरुवातीस विधान केलं होतं त्याची वाचकांना आठवण असेलच. या वेग-वेगळ्या मनोधर्माच्या व्यक्तींतला माणूसकीचा समानधर्म पु. लं. ना विलोभनीय वाटून ते त्यांच्याविषयीं लिहिल्या उद्युक्त झाले हें ‘व्यक्ति आणि वल्ली’ वाचीत असतांना सारखं मनाला जाणवत असतं.

या मुद्याच्या संदर्भांत कदाचित् कुणाला असाहि प्रश्न सुचण्याची शक्यता आहे-पु. लं. ना दिसल्या तशा व्यक्ति जगांत असतीलहि, पण निखालस दुष्ट, केवळ विषयलंपट, बेइमान, कृतघ्न, क्रूर, अशीहि माणसं या जगांत कांहीं थोडीथोडकीं नाहीत! त्यांचं चित्रण पु. लं. नीं करण्याचं कां टाळावं? असा प्रश्न करणाऱ्यांनीं दोन चुकीचे सिद्धांत मनाशीं बांधलेले असतात ते हें कीं, साहित्यांत उदात्त, भव्य, दिव्य यांच्याबरोबरीनंच क्षुद्र, अमंगल, असत्, यांचंहि चित्रण झालं तरच त्याला परिपूर्णता येते, लेखनाचं सार्थक होतं; आणि कादंबरी नाटकाप्रमाणंच इतर लेखनप्रकारांतहि लेखकानं तटस्थतेच्या, अलिप्तपणाच्या भूमिकेवरून व्यक्तिरेखन करावं.

कादंबरी नाटकाच्या संदर्भांत वरीलसारखा प्रश्न उपस्थित करणं अप्रस्तुत ठरणार नाहीं. पण व्यक्तिचित्रणासारख्या इतर लेखनप्रकाराच्या बाबतींतहि आम्ही लेखकाकडून हीच अपेक्षा बाळगायला लागलों तर तें त्याला अन्याय करणारं होणार आहे. व्यक्तिचित्रण हा मुळीं अलिप्तपणानं लिहिण्याचा प्रकारच नव्हे! लेखकाला ज्याचं व्यक्तिमत्व विलोभनीय वाटतं, ज्याच्या गुणांनीं तो प्रभावित होतो तोच त्याच्या चित्रणाचा विषय होतो. अशा व्यक्तीविषयीं जिव्हाळ्यानं, तादात्म्यानं त्याला लिहावंसं वाटूं लागतं. अर्थात् साहित्याच्या प्रांतांतला दंडक म्हणून मी हें विधान करीत नाहीं. सामान्यतः या वाङ्मयप्रकाराकडे आजपर्यंतचे ख्यातनाम लेखक ज्या दृष्टि-कोणांतून पाहात आले तो लक्षांत घेऊन मी आपला अभिप्राय नमूद केला आहे.

‘गणगोत’ या पु. लं. च्या दुसऱ्या व्यक्तिचित्रणपर ग्रंथाचा विचार

करतांना हेंच सत्य अधिक प्रकर्षानं जाणवूं लागतं. या ग्रंथांत एकंदर सोळा व्यक्तिरेखा समाविष्ट झाल्या आहेत. 'व्यक्ति आणि वल्ली' यांतलीं माणसं काल्पनिक नसलीं तरी त्यांचीं नांवं गांवं पु. लं. नीं बदलून टाकलीं होतीं. थोडे फार कल्पनेचे रंगहि तीं चित्रणं करतांना त्यांनीं वापरले होते. पण इथं तसा प्रकार नाहीं. या ग्रंथांतली एकूण एक व्यक्तिरेखा संपूर्णपणें वास्तवाच्या रंगानं रंगविली आहे.

या व्यक्तिरेखांतहि 'व्यक्ति आणि वल्ली'तल्याप्रमाणें खूप विविधता आहे, वैचित्र्य आहे. संगीतावर प्रेम करणारे, नाट्यकलेचे उपासक, इतिहासाचं वेड घेऊन जन्माला आलेले, तत्त्वज्ञ, साहित्यिक यांच्याप्रमाणंच कांहीं सामान्य व्यक्तींचीं शब्दचित्रंहि पु. लं. नीं रेखाटलीं आहेत. पुस्तकप्रकाशक, गिरणीतला कारकून, पुस्तकविक्रेता, थिएटरचा मालक, रंगपटाची व्यवस्था पाहणारा... या व्यक्तींच्या ठिकाणीं असा कोणता असामान्य गुण असणार आहे? पण पु. लं. च्या प्रतिभेला त्यांच्यांतलं असामान्यत्वहि दिसल्यावांचून राहिलं नाहीं. सामान्यांतलं आगळेंपण हुडकून काढतां येणं हेंच तर जातिवंत प्रतिभेचं नियत कार्य! कविमंडळी धोंड्यामधूनहि पलीकडचं पाहूं शकते, म्हणूनच तर कांचेमधून पाहूं शकणाऱ्या इतरेजनाहून त्यांची जात-कुळी वेगळी मानायची! सामान्य जनांना ज्यांच्या स्मृतीखातर एखादा चिरा आणून बसवण्याइतकीहि गरज भासत नाही तिथं बोरकरांसारख्या दिव्यप्रतिभेच्या कवीला त्यांच्यांतल्या असामान्यतेचा साक्षात्कार होऊन तिच्या पुढें कर जुळवावेसे वाटतात.

अभिजात प्रतिभेचं देणं लाभलेल्या पु. लं. ना फणसळकर मास्तरांसारख्या गिरणीकारकुनाच्या अंगचा लोकोत्तर गुण दिसावा, रावसाहेबांसारख्या तोंडानं फटकळ, धनिक गृहस्थाची रसिकता उमगून यावी, सिनेमास्टुडिओंतलं 'प्रॉपर्टी'खातं सांभाळणाऱ्या चोभेसारख्या कष्टाळू माणसाच्या निरलसपणाबरोबर मनाचा उमदेपणाहि जाणवावा-फार काय, चार भिंती-पलीकडचं फारसं जग ठाऊक नसलेल्या आपल्या आजीच्या स्वभावांतले विनोदाचे सूक्ष्म कणहि वेचतां यावेत यांत कोणतंच नवल नाहीं. असामान्य व्यक्तींच्या शब्दचित्रांइतकीच हीं सामान्यांचीं चित्रणंहि हृद्य उतरलीं आहेत यांत शंका नाहीं.

वर्ष्य व्यक्तीविषयीं पु. लं. ना वाटत असलेल्या कमालीच्या जिवाळ्यामुळं ह्या शब्दचित्रांना सौंदर्य तर आलं आहेच, शिवाय काव्यात्मता, चिंतन-शीलता, सूक्ष्म निरीक्षण, भावनोत्कटता इत्यादि गुणांचा फार मोठ्या प्रमाणांत आढळ होत असल्यामुळं त्यांची आकर्षकता शतगुणित झाली आहे हें कुणीहि मान्य करील.

पु. लं.च्या वाङ्मयाचं समालोचन करतांना आतांपर्यंत माझ्या मनाला जी गोष्ट खटकली नव्हती ती 'गणगोत'चं अंतरंग उलगडून दाखवितांना मात्र सारखी अस्वस्थ करून सोडीत आहे. त्यांच्या विनोदी लेखसंग्रहाचं, नाटकांचं, प्रवासवर्णनपर ग्रंथांचं अन् इतर वाङ्मयप्रकारांचं सौंदर्य विशद करून सांगण्याचा मी यापूर्वी यथामति प्रयत्न केला असला तरी 'गणगोत'ची समीक्षा करतांना मात्र माझी लेखणी अवघडल्यासारखी झाली आहे !

कांहीं वर्षांपूर्वी मी ताजमहाल पाहिल्यानंतर प्रवासवर्णनपर लेखांत त्या अपूर्व वास्तुशिल्पासंबंधी लिहावयास बसलों तेव्हां-गंगायमुनेचा संगम पाहिल्यावर तें दृश्य शब्दांकित करण्याचा प्रयत्न करूं लागलों त्या वेळीं-केरळचा हिरवागार पांचूसारखा प्रदेश न्याहाळल्यावर मनांत उठलेल्या आनंदाच्या ऊर्मीना शब्दरूप देतांना -अशीच माझ्या मनाची अवस्था झाली होती. रामेश्वर, कन्याकुमारी, मीनाक्षी या एकाहून एक भव्य मंदिरांचं शिल्पसौंदर्य डोळ्यांत साठवल्यावर पुन्हां शब्दांवाटे त्याची कल्पना आणून देतांना मी असाच अप्रतिभ बनलों होतों. भेडाघाटचा संगमरवरी पहाड फोडून फुसांडत खाली कोसळणारा नर्मदेचा प्रचंड प्रपात किंवा शिवसमुद्रमूच्या विशाल कुंडांत झेपावणारा कावेरीचा धबधबा पाहिल्यावर पुन्हां तें रुद्रभीषण सौंदर्य शब्दांत ग्रथित करतांना अशीच माझी मति कुंठित झाली होती. अबूच्या पहाडावरील दिलवाड्याच्या मंदिरांतली संगमरवरी कलाकुसर, जयपूरच्या राजप्रासादांतलं डोळे दिपवून टाकणारं ऐश्वर्य, उदयपूरच्या परिसरांतली रमणीय सृष्टिशोभा, म्हैसूरच्या वृंदावन बागेंतल्या रंगीबेरंगी प्रकाशकिरणांचीं वस्त्रं लेऊन थुइथुइ नाचणाऱ्या सहस्रावधि कारंजांच्या जलधारा - हीं सारीं दृश्यं पाहतांना मनाला जें जाणवत होतं, ज्या अननुभूत, तरल संवेदनांचा कळोळ अंतर्यामांत उठला होता तो शब्दांच्या चिमटींत पकडून ठेवतांना माझी मलाच कीं व येत होती !

'गणगोता' संबंधीं लिहायला बसल्यावरहि त्याच अगतिकतेचा फिरून

२०८ : असे हे पु. ल.

मला अनुभव येत आहे. वर निर्देशिलेल्या दृश्यांचीं नि स्थळांचीं मी आपल्या प्रवासवर्णनपर पुस्तकांत वर्णनं करून पाहण्याचा खटाटोप केला खरा, पण शेवटीं आपणाला जें सांगायचं होतं तें तसंच मनांत राहून गेलं, एक सहस्रांशानंही त्याची कल्पना आणून देतां आलीं नाहीं, ही रुखरुख मनाला बेचैन करून टाकीत होती. प्रस्तुत ग्रंथाच्या बाबतींतहि हेंच असमाधान माझ्या वांग्याला येईल अशी मला धाकधूक वाटते.

रघुवंशाचं वर्णन आपणासारख्या सामान्य कवीनं करूं पाहणं म्हणजे फुटक्या होडींत बसून सागराचा पैलतीर गांठूं पाहण्याइतकंच वेडेपणाचं आहे असा कविकुलगुरूनं उद्गार काढला आहे. पण जाणत्या रसिकांना या उद्गारांत कालिदासाची केवळ विनयशीलता प्रकट झाली आहे हें सहज ओळखतां येतं. त्याचा हा उद्गार वाच्यार्थानं कुणीहि लक्षांत घेत नाहीं.

“ शब्द कैसा घडिजे । प्रेमेयीं कैसे पां चढिजे । अलंकार म्हणिजे । काय तें नेणे ॥ ” या ज्ञानेदेवांच्या उक्तींतलाहि वाच्यार्थ वाजूला ठेवून आपण त्या प्रतिभावंताचा विनम्रभावच तेवढा ध्यानीं धाणतो. पण तसल्या विनयानं ‘ गणगोता ’च्या संदर्भांत मी वरील विधान मुळींच केलं नाहीं. प्रस्तुत ग्रंथांत विविध व्यक्तींच्या स्वभावरेखा चित्रित करतांना पु. लं.नीं ज्या रंगछटा वापरल्या आहेत त्यांचं नाजूक सौंदर्य वर्णन करून सांगणं खरोखरच माझ्या लेखनसामर्थ्याच्या पलीकडची गोष्ट आहे ! हा विनय नव्हे, वस्तुस्थिति आहे.

कठीणांतली कठीण समस्या, प्रेमय किंवा सिद्धांत यांचा विचार करतांना त्याचं जटिल स्वरूप मनुष्याला संभ्रमांत टाकतं, तशा प्रकारची माझी संभ्रमावस्था खचित नाहीं ! ‘ गणगोत ’ मध्यें समजावून देण्यासारखा, विवरण करण्यासारखा कठीण असा कोणताच भाग नाहीं. जो आहे तो अत्यंत नाजूक, अत्यंत कोमल, सुंदर असा आहे. म्हणूनच तें सौंदर्य, त्याचं मार्दव, त्याचं माधुर्य उलगडून सांगण्याची कामगिरी मला अतिशय अवघड वाटत आहे. रेशमी धाग्यांनीं विणलेल्या गोफाची कलात्मकता त्या धाग्यांना कुठंही धक्का न लावतां उकलून दाखविणं कठीणच नाहीं का ? पाण्याच्या घटकद्रव्याचं पृथक्करण करून शास्त्रीय दृष्टिकोणांतून त्याचं स्वरूप वर्णन करून सांगतां येईल, पण दंबविंदूंच्या तरल, निरागस सौंदर्याची कल्पना आणून द्यायला कोणती परिभाषा वापरायची ?

जाणत्या, अधिकारी माणसांना ती परिभाषा सांपडेलहि. माझ्यासारख्याचा मोडका तोडका प्रयत्न पाहून एखाद्या समर्थ समालोचकाला पु. लं. च्या समग्र वाङ्मयाचं नि व्यक्तिमत्वाचं यथार्थ दर्शन घडविण्याच्या बाबतींत चेंव आला तरी मी हा खटाटोप सार्थकी लागल्याचं समाधान अनुभवं शकेन. एखादा नवशिका गायक वेडंवाकडं गायला लागला म्हणजे संगीताची जाण असलेला गवई त्याला मागं सारून खऱ्या गायकीची कल्पना आणून देण्यासाठी चवताळून सरसावत असलेला कधीं कधीं आपण पाहतोंच कीं !

तें कांहींहि असलं तरी 'गणगोतचं' परीक्षण करतांना, त्यांतल्या भाव-सौंदर्याचा नि विविध अनुभूतींचा रसिकांना परिचय करून देतांना मी गोंधळल्यासारखा झालों आहे हें निःसंशय ! अशा स्थितींत, "तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें । करुनि घ्यावें तुमतें । विनवित असे ॥" या ज्ञानदेवांच्याच शब्दांची उसनवारी करून रसिकांची प्रार्थना करण्यापलीकडे मी अधिक काय करूं शकणार ?

'ऋग्वेदी' ह्या पहिल्याच व्यक्तिचित्रांत आपल्या आजोबांचा—मंगेश वामन दुभाषीं ह्यांचा—परिचय करून देतांना पु. लं.नीं सुमारें चाळीस-पंचेचाळीस वर्षा-पूर्वींच्या समाजस्थितीचं ओझरतं दर्शन घडविलं आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळांत हिमालयासारखे भव्योदात्त आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून चालणारीं माणसं पुढं महायुद्धाचा वरवंटा फिरल्यानंतर कशी भुईसपाट होऊन गेलीं, बिगरकणा स्वार्थी माणसांच्या गर्दींत त्यांचे हिमालयाचे आदर्श कसे साफ वितळून गेले याचं मोठं विदारक चित्र या लेखांत पु. लं. नीं रेखाटलं आहे. महायुद्धाच्या महागाईचा दणका बसल्यामुळं सगळीं माणसं कशीं खचून गेलीं, हीन, दीन-दुबळी होऊन गेलीं हें सांगतांना पु. ल. लिहितात—

“ आयुष्यभर उराशीं जतन करून ठेवलेल्या मूल्यांची धूळदाण झालेली पाहात माझ्या आजोबांनीं आणि त्यांच्या पिढींतल्या आदर्शवादी भाबड्या लोकांनीं नव्या परिस्थितीचे धसके घेत घेत देह ठेवला. ”

यःकश्चित् कारकुनी पेशांत सारी हयात घालवून साहित्यसेवेचं महान ध्येय उराशीं बाळगणाऱ्या, आर्थिक ओढघस्तीनं पाठपुरावा केलेला असूनहि ग्रंथाध्ययनाचं व्रत अखंड चालूं ठेवणाऱ्या आणि कोणत्याहि सामाजिक सुधारणेला अत्यंत प्रतिकूल काळ असूनहि आगरकरांच्या सुधारणांचा

२१० : असे हे पु. ल.

उच्चारांतून नि आचारांतून पुरस्कार करणाऱ्या ऋग्वेदीसारख्या ऋषितुल्य माणसाची व्यक्तिरेखा रेखाटून पु. लं. नीं पितृऋणांतून अंशतः उतराई होण्याचा कृतज्ञताबुद्धीनें प्रयत्न केला तसा पुढील पिढ्यांना प्रेरक वाटेल असा महान् आदर्श त्यांच्यापुढें ठेवून त्यांना ऋणी करून ठेवलं यांत शंका नाही.

ऋग्वेदीविषयींच्या अनेक छोट्या-मोठ्या आठवणींतून पु. लं. नीं त्यांची व्यक्तिरेखा साकार केली आहे. मराठी, कानडी, कारवारी, संस्कृत, बंगाली, हिंदी आणि गुजराती— इतक्या भाषांचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास करण्याइतकी पु. लं. च्या आजोबांच्या ठिकाणीं ज्ञानलालसा होती. त्यांच्या चिकाटीचं कौतुक करावं की या व्यासंगाच्या जोडीला आयुर्वेद, होमियोपाथी, बायो केमिस्ट्री यांच्या अभ्यासासारखे नानाविध खटाटोप पाठीमागें लावून घेणाऱ्या त्यांच्या कार्यव्यापृत्वाचं नवल करावं हें समजेनासं होतं. रात्रीची शाळा, किराणा भुसार मालाचं दुकान, अनेक कार्यकारी मंडळांशीं संबंध, इंग्लिश कंपनींत आणि त्यानंतर कापसाची खरेदीविक्री करणाऱ्या जपानी कंपनींत नोकरी, कीर्तन, हौसिंग कोऑपरेटिव्ह, सोसायटीची स्थापना—असे अनेक व्याप चाळूं ठेवूनहि ग्रंथवाचनाचा ग्रंथनिर्मितीचा छंद एखाद्या व्रताप्रमाणें त्यांनीं निष्ठेनं शेवटपर्यंत टिकवून धरला या गोष्टीचं विशेष आश्चर्य वाटूं लागतं, आश्चर्याबरोबर आदरहि ! ‘सणांचा इतिहास’ हा ग्रंथ लिहिण्यापूर्वीं त्यांनीं पूर्वतयारी म्हणून जो अभ्यास केला तो पाहिला म्हणजे छाती अक्षरशः दडपून जाते ! वेद, ब्राह्मणे, पुराणेतिहास, गृह्यसूत्रें, काव्य, स्मृतिशास्त्र, यवन प्रवाशांचे लेख, नाणीं, शिलालेख ह्या सर्वांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यानंतर ऋग्वेदींनीं आपला ग्रंथ लिहिला.

आजोबांच्या जीवनांतल्या अशा कांहीं महान् गोष्टींचा निर्देश केल्यावर पु. लं. नीं कांहीं बारीकसारीक गोष्टींचा उल्लेख करून या व्यक्तिचित्रणाची खुमारी वाढविली आहे. आपल्या आजोबांचा संगीताशीं कसा मतभेद होता, आपल्या कलेचं चीज म्हणून त्यांनीं आपणाला त्रिफळाचूर्णाची वाटली देऊन, ‘जाग्रणं करतोस, नियमित हें घेत जा’ म्हणून कसा उपदेश केला, त्यांनीं तरुणपणीं लिहिलेलं ‘समाजोन्नति’ हें नाटक मराठी रंगभूमीच्या सुदैवानं कोणी बसवण्याचं धाड्य कसं केलं नाहीं वगैरे चिह्न उल्लेखांमुळं व्यक्तिचित्राची शोभा वाढली आहे.

‘अनेक संस्थांच्या कार्यकारी मंडळांत असूनहि ते (ऋग्वेदी) कार्य करण्याचा बावळटपणा करीत’ किंवा ‘चित्रकलेची आवड असल्यामुळे तिरंगीं मुखपृष्ठें हीं त्यांना फारशीं आवडत नसत’ अशासारख्या विरोधाभासात्मक वाक्यांमुळेहि लेखाला चुरचुरीतपणा आला आहे.

काळसर छाया मिसळलेल्या संधिप्रकाशासारखा प्रस्तुत लेखाचा करुण, उदास शेवट मनाचा तळ ढवळून काढतो. पु. ल. म्हणतात,

“होती नव्हती तेवढी सारी कमाई घर बांधण्यांत आणि पुस्तकें छापण्यांत घालविली. त्या घरांतल्या छोट्याशा दिवाणखान्यांत आजोबा-आजींचा वानप्रस्थाश्रम होता. आजीची प्रकृति ढासळली आणि एकमेकांची सेवा करीत हें वृद्ध जोडपें भरल्या घरांत एकाकी असें राहूं लागलें. ज्या अकिंचनावस्थेंत ते मुंबईला आले तीच अवस्था-राहतें घर तेवढें सोडल्यास-पुन्हां प्राप्त झाली. पण आतां गात्रें थकलीं होतीं. आयुष्यांत सोबतीनें खस्ता काढणारी जोडीदारीण अंधरुणाला खिळली होती. आपल्या संसारांतल्या सुखदुःखांच्या कथा नातवंडांना सांगणें हा एकच उद्योग अण्णांना राहिला होता. आपली आतां कोणालाहि गरज नाही हा निराशापूर्ण विचार त्यांच्या मनाला डागण्या देत होता. त्याच सुमाराला आजी वारली आणि अण्णा एकटे झाले. त्यापूर्वीं माझे वडील वारले. एकुलत्या एका मुलीवर आलेल्या संकटानें ते खचले. त्यांच्या आनंदी, उत्साही वृत्तींत एकदम फरक पडला. दिवाणखान्याच्या खिडकींत शांतपणें दूरवर नजर लावून बसणें हा आवडता कार्यक्रम झाला. जीवनांत शून्यता निर्माण झाली...”

असंच ध्येयप्रवण, तेजस्वी व्यक्तीचं दुसरें चित्रण या ग्रंथांत पु. लं. नीं केलं आहे तें फणसळकर मास्तरांचं. ऋग्वेदीप्रमाणंच फणसळकर मास्तरांनींही उभी हयात कारकुनींत घालविली. कारकुनी पेशांत आयुष्य पिचत असतांनाच त्यांच्या दृष्टीसमोर देशाच्या उत्थापनाचीं स्वप्नं तरळत होतीं. गांवांतल्या मुलांमुलींवर सुसंस्कार करायचे, त्यांना हाताशीं धरून नवे नवे उपक्रम आखायचे, इतिहासांतल्या पुराणांतल्या कथा त्यांना सांगून आपल्या देशाबद्दल, धर्माबद्दल नि संस्कृतीबद्दल त्यांच्या मनांत पूज्यभाव निर्माण करायचा-हा त्यांचा नित्याचा छंद ! ह्या छंदापुढें त्यांना आपल्या गारिबीची

२१२ : असे हे पु. ल.

पर्वा वाटली नाही. या छंदांतून आपणाला देशाला एखादा टिळक, एखादा सुभाष, एखादा भगतसिंग देतां येईल अशी भावडी आशा त्यांना वाटत होती. समर्थ रामदास, शिवाजी आणि लोकमान्य या त्रिमूर्तीच्या उपासनेंत नि ध्यानधारणेंत मास्तरांचा जीव रमत असे. रोज सकाळीं या त्रिमूर्तीच्या तसाबिरीपुढें हात जोडून अनन्य भावानं 'तव स्मरण संतत स्फुरणदायि आम्हां घडो' म्हटलं कीं, खरोखरच स्फुरण येतं असा त्यांचा दृढ विश्वास होता आणि मग पार्ल्यांतल्या साऱ्या मुलांनाहि हें स्फुरण यावं, त्यांनाहि हा अलौकिक साक्षात्कार व्हावा या कळकळीनं ते त्यांना टिळकमंदिरांत जमा करीत नि त्या लोकविलक्षण ग्रामदेवतेपुढें नतमस्तक व्हायला लावीत. पु. लं. नीं त्या वेळच्या त्या प्रसंगाचं अत्यंत दृद्य शब्दांत वर्णन केलं आहे—

“कारकुनी पेशांतलीं लहान लहान माणसें आम्ही. आम्हांला स्फुरण येऊन येऊन येणार किती? पण-येत होतें हें खरें. कुठें लोकमान्य आणि कुठें आमच्यासारखीं चिल्लीपिळीं! पण आम्हांला खरोखरीच वाटें कीं, दंड-बैठका काढल्या कीं शिवाजीमहाराजांना तें आवडतें. वाणी शुद्ध झाली कीं समर्थ खुश होतात आणि आपल्या कृतीवर लोकमान्यांची दृष्टि आहे...”

सिनेमानट्यांच्या चिंतनांत मशगुल झालेल्या अन् त्यांच्या हावभावांचा आदर्श समोर ठेवणाऱ्या आजच्या वेछूट पिढीचं चित्र वरील चित्राशेजारी मांडून पाहिलं कीं, दोहोंतील जमीन-अस्मानाची तफावत ध्यानांत येऊन जीव गलबलल्यासारखा होतो!

मास्तरांच्या नेतृत्वाखालीं लक्ष लक्ष नमस्कारांचे संकल्प सोडण्याची जिद्द बाळगणाऱ्या त्या वेळच्या तरुण पिढीचा ध्येयवाद पाहिला म्हणजे आजच्या ध्येयशून्य, निष्क्रिय तरुणतरुणींच्या अळणी जीवनक्रमाबद्दल चिंता वाढूं लागते.

“पुरुषोत्तम, पार्ल्यांत आपण काय केलं असतांना आपल्या गांवांतून देशाला एखादा लोकमान्य देतां येईल रे?” असं फणसळकर मास्तर तळमळीनं विचारीत तेव्हां पु. ल. मिस्किलपणानं म्हणत, “मास्तर, लोकमान्य तयार करायचे म्हणजे पार्ल्यांच्या फॅक्टरींत बिस्किटाचा पुडा करण्याइतकं का तें सोपं आहे?”

त्या वेळीं मास्तरांना आपल्या ध्येयाचा पल्ला केवढा मोठा आहे हें उमगून येई. पण ते निराश होत नसत. स्वतःची अपूर्ण राहिलेली सारीं स्वप्नं

आजुबाजूच्या मुलांमधून त्यांना पुरीं करून व्यायचीं होती. त्या वेळच्या महत्वाकांक्षी, साध्याभोळ्या पिढीचं मास्तरांच्या रूपानं प्रातिनिधिक चित्रच पु. लं. नीं रंगविलं आहे असं हा लेख वाचीत असतांना राहून राहून वाटत असतं !

देश जसजसा सामाजिक नि राजकीय स्थित्यंतरांतून जाऊं लागला तस-तसे मास्तरांचे विचार तरुणांना जुने वाटूं लागले. महात्माजींच्या राजकारणाचा प्रभाव सर्वत्र पडूं लागला. टिळकांच्या नांवाचा उच्चार फक्त टिळकपुण्यतिथीच्या निमित्तानंच करण्याची लोकांना गरज वाटूं लागली. ह्या दुर्धर, विपरीत परिस्थितीबद्दल लिहितांना पु. लं. नीं व्यक्त केलेले विचार मननीय वाटल्यावाचून राहणार नाहीत. ते म्हणतात—

“...पण गांधींच्या अनुयायांनीं टिळकांविषयीं काढलेले गर्हिवर मला तरी खोटे वाटत ! ह्यांच्या आंत आंत कुठें टिळक नाहीत असें वाटें ! मास्तरांचा उमाळा खरा ! वाटे, शिवाजी महाराजांचें नांव तर त्या काळीं बरबादच करायचा घाट होता. परवांपरवांपर्यंत होता, संयुक्त महाराष्ट्रानंतर छत्रपतींची आठवण झाली आणि ‘शस्त्राघाता शस्त्रचि उत्तर’ हें चिन्यांनीं शिकविलें ! आतां छत्रपतींना स्वतःच्या प्रसिद्धीसाठीं राववण्याचें कार्यं चालूं झालें. बिचारे शिवबा !...”

मास्तरांच्या ध्येयवादाचा आलेख चित्रित करतांना प्रतिपादनाच्या ओघांत पु. लं. नीं मतलबी पुढाऱ्यांच्या दिखाऊ देशभक्तीवर टाकलेला हा प्रकाश म्हणजे ‘क्ष’ किरणांचाच प्रकाश म्हटला पाहिजे. पांढऱ्याशुभ्र पोवाखाखालीं दडलेल्या चामडीचाहि पार भेद करून आंत आंत लपलेलं दंभ या किरणांनीं स्पष्टपणें निदर्शनास आणून दिलं आहे. आदर्शवादापासून, चारित्र्यापासून दूर दूर जात चाललेल्या तरुण पिढीकडे पाहतांना मास्तरांच्या मनाला जें दुःख होई, ज्या वेदना होत त्यांचं अत्यंत हळुवारपणें पु. लं. नीं वर्णन केलं आहे.

आधुनिक वाङ्मय मास्तर वाचीत पण त्यांत कुठं गरूडाची झेंप त्यांना आढळून येत नसे. अस्वस्थ करून टाकणारं असं त्यांत कांहींहि नसल्याची त्यांना जाणीव होई तेव्हां ते पु. लं. ना म्हणत, “...तूं दरेखील नुसतंच चावट लिहितोस ! अरे, ‘संन्यस्त खड्गा’ सारखं बंद तोडणारं

नाटक लिही.. मी तुझं वाचून हंसतो. माणसं फार निरखून पाहतोस. पण दृष्टि गरुडाची हवी! तात्याराव बघ, शतजन्म 'शोधतांना शत आर्ति व्यर्थ झाल्या' म्हणाले."

दुसऱ्या महायुद्धानंतर सर्वांचीच जीवनं उध्वस्त झालेलीं मास्तर पाहात होते, तरीहि एखाद्या गरुडाचा फटकार कानीं येईल अशी ते आशा बाळगून होते. मास्तरांच्या या दुरन्त आशावादाबद्दल लिहितांना पु. ल. म्हणतात,
 "...असल्या काळांत बुभुक्षित गिधाडांनाच गरुड म्हणतात, नव्हे सक्तीनें म्हणावें लागतें हें त्यांना काय सांगावें? त्यांना पाल्यांत भगतसिंग निघायला हवा होता. त्यांच्या स्नानसंध्येला उदंड पाणी हवें होतें तें निराळेंच...इंग्रजांचा क्षय झाला तरी आनंदवन भुवनाची निर्मिति होत नव्हती. मास्तरांची खंतच निराळी होती. त्यांचा ध्यास वेगळा होता..."

जगाच्या कल्याणासाठीं तळमळणारी तिसरी विभूति या ग्रंथांत आपल्या दृष्टीस पडते ती विनोबा भाव्यांची. वाचकांना सर्वांत उदात्त वातावरणांत घेऊन जाणारा असा हा लेख आहे. भूदानाच्या निमित्तानं विनोबांनीं विहारमध्ये जी पदयात्रा काढली होती, तिथल्या जमीनदारांपुढें अन् भूमिहिनांपुढें जीं प्रवचनं दिलीं होती त्यांची ही एक लहानशी, सुंदर झलक आहे! विनोबांची दिनचर्या, थोरांपासून पोरोंपर्यंत सर्वांशीं समरस होऊन वागण्याची त्यांची वृत्ति, त्यांची व्यासंगशीलता या साऱ्यांचं मनोज्ञ दर्शन प्रस्तुत लेखांत पु. लं. नीं घडविलं आहे. तें घडविताना त्यांच्या प्रतिभेला जें विलक्षण स्फुरण चढतं, त्यांच्या चिंतनशील प्रकृतीचा जो मनोहर आविष्कार पाहावयास मिळतो तो मोठा सुखावह वाटतो. रसिकराज रामूभय्या दाते, हिराबाई बडोदेकर किंवा चिंतामणराव कोल्हटकर यांच्या व्यक्तित्वाचा अत्यंत खेळकर, रसील्या वृत्तीनं परिचय करून देणारे पु. ल. आणि भूदान मागायला निघालेल्या या आधुनिक, सर्वोदयी द्रष्ट्या महर्षींचं तितक्याच उच्च स्तरावरून दर्शन घडविणारे पु. ल. एकच आहेत किंवा काय असा सुखद संभ्रम व्हावा इतका या लेखाच्या भाषेचा ढंग वेगळा आहे. पाणवट्याकडे जायला निघालेल्या राधेची वाट अडवणाऱ्या अवखळ श्रीकृष्णाला अर्जुनासारख्या भ्रांतचित्त शिष्योत्तमाला मार्गदर्शन करण्याइतकं गांभीर्यहि अंगीं आणतां येतं, गोपींचीं वस्त्रं कदंबवृक्षावर ठेवून त्यांना लज्जित करणारी

त्याची उच्छृंखलता द्रौपदीला वस्त्रं पुरवून तिची लाज झाकण्याइतकी उदात्तहि बनू शकते हेंच खरं ! अभिजात प्रतिभावंताच्या भाषाशैलीला प्रसंगपरत्वे वेगवेगळीं रूपं धारण न करतां आलीं तरच नवल !

बाबा (पू. विनोबाजी) बोलतात कसे, चालतात कसे, दिसतात कसे, अडाण्यांना अन् अडाणीपणाचं सोंग घेतलेल्यांना समजुतीच्या गोष्टी सांगून त्यांचा भ्रमनिरास करतात कसे, रात्रीच्या नीरव, प्रशांत वेळीं सारं जग निद्राधीन झालं असतांना हा संयमी मुनिसत्तम त्यावेळीं उपनिषदाच्या अध्ययनांत नि चिंतनांत कसा गढून गेलेला असतो, बाबांच्या सर्वोदयीं तत्त्वज्ञानाचा अथवा भूदानाच्या कार्यक्रमाचा अभ्यास करण्यासाठीं देशो-देशींची नि प्रांतोप्रांतींची जिज्ञासु मंडळी शिष्यत्वाची भूमिका स्वीकारून त्यांच्याकडे कसे आकृष्ट झालेले असतात ह्या साऱ्यांचा सुंदर लघुपटच जणू आपल्या दृष्टीपुढून सरकू लागतो.

मध्यरात्र उलटून गेली तरी बाबांची ज्ञानसाधना कशी अखंड चालू आहे याची कल्पना आणून देणारा पु. लं.च्या वर्णनशैलीचा हा नमुना पाहा—

“ सारी मंडळी झोपेंत आहेत. गात्रें थकलीं आहेत परंतु उत्साह थकला नाही. त्यांच्या उत्साहाचा झरा पलीकडच्या खोलींत जागता आहे..सर्व भूतांची ही निशा आहे. हा कृश संयमी आपलें आवडतें ईशावास्योपनिषद् घेऊन समाधि लावून बसला आहे. मधूनच एखादी उक्ति जोरांत बाहेर पडते. पेन्सिलीनें कुठल्या तरी ओळीवर खूण होते. पुन्हां चिंतन, पुन्हां वाचन, पुन्हां समाधि—समोरच्या कंदिलाच्या मंद प्रकाशांत त्या कृश तापसाची तेजोमय मूर्ति गाभाऱ्यांतल्या शिवमूर्तीसारखी निश्चल आहे...

“ घण् घण् घण् घण् घण्... तीन वाजले. समाधि स्थिर आहे. प्रचंड गतिमान चक्रासारखें हें स्थैर्य आहे. जगाचे तीन वाजले. विनोबा कालौघाच्या खूप खालीं गेले आहेत. कालपरमाणूंचा तपोबलानें स्फोट करून विनोबा खूप आंत, खूप खोल जाऊन स्थिर झाले आहेत. किंवा उपनिषद्कालांत खोल डुबकी मारून तिथें त्यांनीं समाधि लावली आहे. कालगंगा वरून वाहते आहे. हा महामुनि आंत आंत जागतो आहे. उपनिषद्कारांशीं ‘ लडिवाळे ’ करतो आहे. मन्गल प्रश्न करतो आहे. याज्ञवल्क्याच्या चतुर युक्तिवादाचा आनंद लुटतो आहे. शंकराचार्यांच्या प्रखर बुद्धिमत्तेच्या तेजःशलाकांची आपल्या

डोळ्यांत सांठवण करतो आहे. ही समाधि ढळत नाही. साक्षात् व्याघ्र समोर आला, परंतु भगवान् पाणिनीची समाधि ढळली नाही. तो शब्दब्रह्मस्वरूप झालेला महामनस्क, व्याघ्र पाहून 'व्यां जिघ्रतीति व्याघ्रः' ही व्युत्पत्ति सांपडल्याच्या आनंदांत व्याघ्ररूपी कालोदरांत गडपहि झाला...त्याच पाणिनीच्या वंशांतील हें बालक आहे...”

पदयात्रा चालू असतांना सभोवार सौंदर्याची उधळण करणाऱ्या निसर्गाच्या औदार्याचं विनोबाजी मनांतल्या मनांत कौतुक करित आहेत, तर त्याच वेळीं जमीनदारांच्या कृपण स्वभावामुळं त्यांच्या मनाला वेदनाहि होत आहे. निसर्गाची निरागसता भाणि समाजांतील विषमता यांच्या दर्शनानं त्यांच्या मनांत उठणाऱ्या संमिश्र विचारकळोळाचं पु. ल. असं वर्णन करतात—

“यात्रा चालली आहे. शोण नदाच्या कालव्यांतील पाणी आकंठ प्यालेली जमीन क्षितिजापर्यंत हिरवीगार दिसत आहे. कविमनाला तो हिरवागार गालिचा वाटतो. त्यांना कधीं तीं शेतें मंद समीरणाबरोबर डोलडोलतांना दिसत असतात. त्या हरितवृणांच्या पात्यापात्यांतून सळसळीचें संगीतहि ऐकूं येत असतें. विनोबांना ती सळसळ भूमिहीनांच्या निराश निःश्वासांसारखी वाटते ! अस्मानाच्या निळ्या चादरीचें पांघरण सगळ्यांना मिळतें. मग ही हिरवी विछायत पसरण्याचें काम मात्र शेतकऱ्यांनीं करावें आणि तीवर मनमुराद लोळावें मात्र कांहीं थोड्या जमीनदारांनीं—ही विषमता कां ? हा प्रश्न त्या योग्याच्या समाधिमुखाचा भंग करतो ! पंचमहाभूतांतील आप-तेज-वायु आणि आकाशाला मालकी नाही तर पृथ्वीचीच मालकी कांहीं मूठभर लोकांच्या हातीं का ? मृण्मयांतून पुन्हां मृण्मयच होणारे जर साऱ्यांचे देह, आंतील चिन्मय जर साऱ्यांचें एक, एकच तत्त्व साऱ्या ठिकाणीं तर मग ह्या मत्तिकेची मालकी ती कसली ? विचारचक्राला प्रचंड गति मिळाली आहे; क्रांतिकार्याची लहान लहान चक्रेहि जोरजोरांत सुरू झालीं. पावलांचा वेग वाढला...”

चिरपरिचित दृष्टांताच्या साहाय्यानं विनोबा आपले विचार श्रोत्यांच्या चित्तावर कसे ठसवितात याचं चित्र पु. लं. नीं असं रेखाटलं आहे—

“अरे भूमिवतानों, तुमची जमीन आतां तुमच्यापाशीं शोभत नाही. तुम्ही स्वतः तिथें कसत नाही. तुम्हांला नांगर चालवतां येत नाही. वाचतां न

येणाऱ्याच्या बगलेंत पुस्तकं शोभत नाहीत...तुमच्यापाशीं मालकीचा नुसता साबण आहे. नुसता साबण बाळगून स्वच्छता येत नाही—पाणी हवं ! ज्यांच्या मनगटांत पाणी आहे त्यांना साबण द्या—त्यांचं जीवन अधिक निर्मळ होईल. त्यांच्यापाशीं असलेल्या पाण्यावर तुमचा हक्क शाबीत होईल. दोघांही उजळून निघा. तुम्ही कसणाऱ्यांना जमीन द्या ! आनंदानं जमीन द्या. एकदां देण्यांतली गंमत तरी पाहा. जीवनांतला दानाचा आनंद लुटा ! दानवंत व्हा— ‘नादान’ म्हणवून घेण्यांत काय पुरुषार्थ आहे ?...”

विनोबांच्या अमृतमधुर वाणीचं आकंठ प्राशन करण्याच्या उत्कंठेनं त्यांच्याभोंवतीं हजारों खेडुतांचा मेळावा जमला, तेव्हांचं तें दृश्य वर्णन करून सांगतांना पु. लं. ची कल्पकता कशी पल्लवित झाली तेंहि पाहण्यासारखं आहे. ते म्हणतात—

“विनोबांच्या मागून सारा गांव चालूं लागला. शंकराच्या जटेंतून बाहेर काढलेल्या गंगेप्रमाणें पवनारच्या आश्रमांतील भगीरथ प्रयत्नांतून निर्माण झालेली ही विचारगंगा आज बिहार मधल्या शोण-फल्गु-गंगेशीं स्पर्धा करीत जनसागराला कडकडून भेटण्यासाठीं आली आहे.”

‘विनोबांचा साम्यवाद प्रत्यक्षांत कधीं उतरणार आहे का ? कीं त्यांचं तें केवळ स्वप्नच आहे ?’ अशा प्रकारच्या शंका घेणाऱ्यांना पु. लं. नीं काव्यमय शब्दांत कसं समर्पक उत्तर देऊन या लेखाचा समारोप केला आहे तो पाहा—

“माणूस माणसाजवळ येण्याचीं प्रसादचिन्हें दिसत आहेत. लोक म्हणतात, ‘साम्ययोग’ हें विनोबांचें स्वप्न आहे; परंतु योग्यांना जीं आधीं स्वप्नें पडतात तींच सत्यसृष्टींत येतात. ह्या दृष्ट्यांना असले दृष्टांत देण्याची भगवंतानें एकदां चूक केली कीं, ते प्रत्यक्षांत आणल्याखेरीज त्यालाहि गति नसते ! बुद्दाला असलें स्वप्न पाडून ‘तो’ एकदां चुकला होता. समर्थाना ‘आनंदवनभुवनाचें’ स्वप्न दाखवण्याची त्यानें एकदां अशीच चूक केली. महर्षि विनोबांनाहि त्यानें दृष्टांत दिला आहे. तो आतां विनोबांचें देणें लागतो ! फक्त आसुरी स्वार्थाचें प्राबल्य झालेल्या ह्या काळांत खुद्द त्यालाहि आपण हें स्वप्न साकार करायला मदत केली पाहिजे...आसुरांपुढें ‘तो’ हि कधीं कधीं हात टेकतो आणि म्हणूनच ‘देवांच्या मदतीस चला रे’ म्हणून

रामाच्या मदतीला वानरांनाहि जावें लागतें. भगवंताच्या प्रेरणेनें सुरु झालेल्या कार्याला ह्याच भावनेनें एकत्र यायचें आहे. सोन्याच्या लंकेंत राहणाऱ्या आधुनिक रावणांना नाहीसैं करायला महर्षि विनोबांना हा एकच रामबाण उपाय वाटतो आहे तो त्यामुळें ! ”

*

*

*

केशवराव भोळे, हिरावाई, रामूभय्या दाते आणि बालगंधर्व (दया छाया घे...) ह्यांच्या संबंधींच्या लेखांत पु. लं. ना त्या त्या कलावंतांविषयीं वाटणाऱ्या असीम आदराबरोबरच त्यांची संगीतविषयक अभिरुचि किती डोळस, किती व्युत्पन्न आहे याची आपणाला चांगली कल्पना येते. संगीताची आराधना करणाऱ्यांना किती सायास व्यावे लागतात याची त्यांना स्वानुभवानं पूर्ण कल्पना आलेली असल्यामुळं त्यांच्या तपस्येचं, त्यागाचं नि तित्तीक्षेचं मूल्यमापन करण्याचा त्यांचा अधिकार कोणीहि नाकारूं शकणार नाही.

बालगंधर्व हें तर कुलदैवताइतकंच संगीताच्या क्षेत्रांतलं त्यांचं पूज्य दैवत. त्या दैवताबद्दल लिहितांना, त्या स्वरसम्राटाच्या आठवणी सांगतांना त्यांच्याविषयींच्या भक्तिभावाचे गर्हिवर त्यांच्या कंठांत दाटले नसतील तरच नवल !

विनोबांच्या दिनचर्येचं वर्णन करतांना पु. लं.च्या लेखणीनं आध्यात्मिकतेची पातळी गांठली होती, बालगंधर्वांच्या अभिनयगुणाचा अन् स्वरविलासाचा गौरव करतांना कलात्मतेची एक वेगळीच पातळी तिनें गांठली आहे.

करण, शृंगार, वात्सल्यादि भिन्न भिन्न रसांचा आविष्कार करणारा नारायणरावांचा बोलका अभिनय, किंवा तितक्याच उत्कटतेनं स्वरांतून रसप्रतीति घडविणारा त्यांचा स्वरविलास यांचा आस्वाद घेतांना पु. लं. च्या रसिकतेला असा कांहीं बहर येतो कीं, वसंताच्या चाहुलीनं फांदीगणिक मोहरणाऱ्या आम्रवृक्षाचीच आठवण व्हावी.

‘ धनी मी पति वरिन कशी अधना ’ हें पद गातांना त्यांतून धनयौवनाचा मद सूचित करणारा भामिनीचा तोरा, ‘ साम्य तिळहि नच दिसत मुखाचें ’ म्हणतांना व्यक्त होणारा रेवतीचा लाडिकपणा, ‘ मम मनीं कृष्णसखा

रमला' म्हणणाऱ्या, कृष्णचिंतनांत विरलेल्या रुक्मिणीची तल्लीनता, 'माडीवरी चल ग गडे' या पदांतून आविर्भूत होणारी, चारुदत्ताला पाहण्यासाठी उत्कंठित झालेल्या वसंतसेनेची अधीरता—या साऱ्यांचं पु. लं. नीं अतिशय तादात्म्यानं वर्णन केलं आहे.

निरनिराळ्या रसांचा आविर्भाव करणाऱ्या बालगंधर्वांच्या स्वरमाधुर्याची विशेषता वर्णन करून सांगतांना त्यांनीं अगदीं मोजक्या शब्दांत आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. ते म्हणतात, "...बालगंधर्वांच्या स्वरांच्या मूर्तींनं आपला सोज्ज्वळपणा सोडला नाही. चिडलेल्या, रुसलेल्या रागावलेल्या सुंदरीचे सारे विभ्रम शेवटीं सौंदर्यच वाढवितात, तसें त्यांच्या स्वरांचें आणि बोलण्याचें आहे. 'सहज बोलणें तरीं उपदेश' हें जसें संतांचें लक्षण, तसेंच कुठलाहि स्वर लावला तरी तो सुंदर, हें बालगंधर्वांचें स्वरलक्षण!"

कांटिकोर, शास्त्रशुद्ध गायकीपेशां तिच्यांत गोडवा उत्पन्न करण्याकडे बालगंधर्व कसं कटाक्षानं लक्ष पुरवीत हा मुद्दा उपस्थित करून पु. लं.नीं त्याचं केलेलं समर्थन लक्षांत ठेवण्यासारखं आहे.

"ते भीमपलासांत शुद्ध निषाद लावून जातात. संगीत शास्त्रांतील पीनल कोडाबरहुकूम ह्या राज्यांतल्या पोलिसांनीं इतरांना ह्या गुन्ध्याबद्दल हातकड्या घातल्या असल्या. पण अल्लादियाखांसाहेबांसारखा महर्षि त्याच स्वरावर जीव ओवाळीत असे. संगीतांतल्या वैयाकरणी मंडळींना तर बालगंधर्वांनीं आजन्म बुचकळ्यांतच ठेवलें..."

संगीतशास्त्राचे नियम लागू करतांना कांहीं तारतम्यबुद्धीहि चालवायला हवी असं पु. लं.ना प्रामाणिकपणें वाटतं. म्हणूनच वरील मुद्याच्या संदर्भांत त्यांनीं एके ठिकाणीं असं म्हटलं आहे

"...किंबहुना जगांत कांहीं गोष्टी चिकित्सेच्या पलीकडेच असतात, त्यांतलाच बालगंधर्वांचा अभिनय आणि स्वर ! शरद पौर्णिमेचें चांदणें जसें चिकित्सेच्या पलीकडलें, तसेंच हें गाणें. त्या पौर्णिमेच्या चांदण्यांत देऊळ आणि बाजारपेठेचा रस्ता, दोघांनाहि मोहकता येते, तशी नारायणरावांच्या स्वरांत न्हाऊन आलेलीं बाराखडींतलीं धोंड्यासारखीं कठोर अक्षरेंदेखील खडीसाखरेसारखीं गोड होऊन येत..."

उतारवयांतल्या बालगंधर्वांच्या भूमिका पाहून बरेच प्रेक्षक नाखुश होत.

तारुण्याबरोबरच नारायणरावांचं देखणेपण ओसरलं तसा त्यांचा अभिनयहि गेला, आतां त्या भूमिका करण्यांत कांहीं अर्थ उरला नाही असं ते उघड उघड टीका करूं लागले. त्यांच्या या टीकेंत केवळ उथळपणाच कसा भरला आहे, खऱ्या रसिकतेचा कसा अभाव हें दाखवून देतांना पु. ल. म्हणतात—

“...वयाबरोबर बाह्य आकर्षणें नष्ट होत जातात. शिथिल होतात. पण आंतला गाभा मात्र अनाहत राहतो. आणि मूळचा पिंडच चैतन्यमय असेल तर तो अशा वेळीं बाहेरच्या जड शैथिल्याला आणि शारीरिक आधिव्याधींना फोडून बाहेर येतो. वेरूळच्या एखाद्या भग्न मूर्तीलादेखील जें पाहणाऱ्याला भारावून टाकण्याचें सामर्थ्य आहे, तें त्या आंतल्या तेजोमय पिंडाचें ! चर्मचक्षूंना सहजी न दिसणारी ती अभिनयरेखांची मोहक आणि हलती आकृति ज्याला दिसते त्याला म्हातारपणांत देखील बालगंधर्व दिसतो.”

नारायणराव भजनं गाऊं लागले या कारणानंही त्यांच्यावर कांहीं मंडळी नाराज होऊं लागली. पण या नाराजींतहि कांहीं अर्थ नव्हता असं पु. लं. चं प्रांजळ मत आहे. या मुद्द्याचं विवेचन करतांना ते म्हणतात—

“नारायणराव भजनं गायला लागले म्हणून त्यांच्यावर जाणकारांचा राग झाला होता. भजनांनीं नारायणरावांचा गळा विघडला, अशी त्यांची तक्रार होती. नारायणरावांच्या गळ्याची ओळखच पटली नाही या लोकांना! नारायणरावांचा स्वर हें निर्मळ पाणी आहे. त्यांत शब्दांचा जो रंग ते मिसळतील तें त्यांचें स्वरूप ! ‘ नाही मी बोलत ’ म्हणतांना त्याच स्वरांना शृंगारस्वरूप येतें—‘ रामाच्या बागेमध्ये ’ सारखी जात्यावरची ओवी म्हणतांना तिथें वात्सल्य दाटतें आणि अभंग गातांना कंठीं बसून साक्षात् ‘ विठो ’ पालवीत आहे असें वाटूं लागतें. कारण त्या गळ्याला तन्मयतेनें सोडलें नाही...”

बालगंधर्वांच्या लोकोत्तर अभिनयकलेचं अन् गायकीचं स्वरूप स्पष्ट करून सांगतांना पु. लं. नीं त्यांच्या कांहीं मैफलींच्या अन् नाटकांतल्या भूमिकासंबंधींच्या आठवणी सांगितल्या आहेत. त्या सांगत असतांना त्यांनीं मधून मधून त्या कलावंतांच्या स्वरमाधुर्याला नि अभिनयाला अनुलक्षून ज्या उपमा दिल्या आहेत त्या लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. तसंच

विवेचनाच्या ओघांत त्यांनीं सुभाषितवजा वाक्यांची केलेली पेरणीहि शैली-दार भाषेचा नमुना म्हणून हृदयाच्या कप्प्यांत जतन करून ठेवण्याइतक्या मोलाची आहे. उदाहरणार्थ हे कांहीं नमुने पाहा—

‘रंगभूमीवर येतांना सारेच रंगून येतात. पण नारायणराव ज्या रंगांत रंगले, त्या रंगानें रंगण्याचें भाग्य जगाच्या रंगभूमीवर प्रवेश करण्यापूर्वी घेऊन यावें लागतें.’

‘माणसाची क्रूर चेष्टा करणें हा वार्धक्याचा धर्म आहे. पण गेलीं पन्नास साठ वर्षे अनेकांना ह्या राजहंसानें आपल्याजवळचा मोत्यांचा चारा खाऊं घातला आहे.’

‘संत, ‘मोगरा फुलेला मोगरा फुलेला’ म्हणून आनंदानें वेडावले. मराठी रंगभूमीवर त्या वेळीं हा संगीताचा ‘मोगरा फुलेला’ होता.’

‘हा आंतला पिंडच ज्या वेळीं ओथंबलेला नसतो, आंतल्या आंत निखाऱ्यासारखा फुललेला नसतो, त्या वेळीं बाहेरचें देखणेंपण मदतीला नाही येत ! देखणीं माणसें मराठी रंगभूमीवर काय कमी होऊन गेलीं?.. पण बालगंधर्व म्हणजे बालगंधर्वच !’

‘कांहीं कांहीं स्वर तर बालगंधर्वाना आंदण मिळाले आहेत. शिवरायाच्या मागून लालमहालीं फिरण्यांतलें वैफल्य जसें मनाला हुरहूर लावतें तसें बालगंधर्वाच्या भीमपलास बागेश्रींतला कोमल गंधार, निषाद ऐकल्यावर बाकीच्यांचे गंधार, निषाद उपरे वाटतात. ह्या स्वरांत त्यांनीं स्वरांचा मर्मबंध पकडला.’

अशी किती म्हणून उदाहरणें द्यावीं ?

रामूभय्या दाते ह्यांच्या रसील्या वृत्तीचा अन् हिराबाईंच्या गायकींतल्या माधुर्याचा साक्षात्कार घडवितानाहि पु. लं.च्या रसवत्तेला नि वाणीला असंच आनंदाचं उधाण आलेलं असतं जणू !

हिराबाईंच्या सुराला गाभाऱ्यांतल्या नंदादीपाची किंवा याच लेखांत त्यांनीं केसरबाईंच्या सुराला लखलखत्या झुंबराची दिलेली उपमा किती सार्थ आहे ! कलावंताचं शरीर थकलं, गात्रं काम देईनाशीं झालीं तरी त्यांच्यांतला अस्सल कलावंताचा पिंड प्रकट झाल्यावांचून राहात नाहीं हें सांगतांना त्यांनीं जीर्ण शीर्ण वाक्याच्या बुलंदपणाची कल्पना आणून देणाऱ्या

फुटक्या बुरुजाची दिलेली उपमाहि अशीच समर्पक नाही काय? 'उखडलेल्या महिरपीतली एखादी वेलबुट्टीहि वाड्याचं अवघं वैभव बोलून जाते' हें याच संदर्भांतलं सुभाषितवजा वाक्यहि पु. लं. च्या उपमाकौशल्याची यथार्थपणे जाणीव करून देतं. 'दारींच्या तुळशीवरून आलेल्या झुळकीनं तुळशीच्या मंजिन्यांतून निसटलेला सुगंध आणावा तसं घराबाहेरचं गाणं मोठ्या शालीनतेनं स्वैपाकघरांत आलं' ही हिराबाईंच्या खानदानी, लोकाभिमुख गायकीला अनुलक्षून केलेली कल्पनाहि किती सुंदर आहे! या कल्पनेचा त्यांनीं आविष्कारहि कसा डौलदारपणें केला आहे तो पाहा—

'हिराबाई म्हणजे गाण्याच्या अंगणांतली तुळसच आहे. फुलल्यावर देखील मंजिन्यांचा सार्विक फुलोरा घेऊन फुलणारी. सुगंधी, रंगदार फुलासारखी-डोळ्यावर आक्रमण करणारी नव्हे-असल्याची वर्दीसुद्धां न देणारी.'

हिराबाईंनीं तंबोऱ्याच्या जोडतारा जराशा जोरांत झणकारल्यावर आणि त्यांत आधींच सिद्ध असलेला आपला वरचा षड्ज मिसळल्यावर स्वरलुब्धांची जी काय अवस्था होते तिचं वर्णन करतांना 'असंख्य प्राणांचें पक्षी ऊबदार घरट्यांत विसावल्यासारखे विसावतात' ही पु. लं. ना सुचलेली कल्पना किती बहारीची आहे!

हिराबाईंच्या कंठांतल्या माधुर्याचा अन् गायकींतल्या सौंदर्याचा प्रत्यय आणून देणाऱ्या अशा कितीतरी 'जागा' या लेखांतून दाखवितां येतील. हिराबाईंच्या स्वरसौंदर्याचा आस्वाद घेणारा हा लेख त्यांतील मार्मिक विवेचन-शैलीमुळं रसिकांच्या लक्षांत राहिलच, शिवाय आणखी एका कारणानं त्यांना हा लेख महत्त्वाचा वांटल्यावांचून राहणार नाही. हिराबाईंच्या कंठांतला लवचिकपणा, त्यांतील माधुर्य, संगीतसाधनेसाठीं त्यांनीं घेतलेले परिश्रम, त्यांच्या स्वभावांतली सौजन्य-या गुणांचा परामर्श आतां-पर्यंतच्या त्यांच्यासंबंधींच्या बहुतेक लेखांत घेतला गेला आहे. पण पु. लं.नीं हिराबाईंच्या गायकीचीं वैशिष्ट्यं विशद करून सांगतांना ज्या एका मुद्याचा आवर्जून उल्लेख केला आहे त्यामुळं या लेखाला विशेष महत्त्व आलं आहे असं मला वाटतं.

ज्या काळांत बायकांच्या गाण्याला जाणं अन् बायकांनीं गाण्याच्या मैफलीला जाणं हें 'अब्रह्मप्यम्'च्या सदरांत मोडत होतं, गाणंबजावणं म्हणजे

चंगीभंगीपणा असं समीकरण ज्या काळीं समाजांत रुढ होतं, त्या काळीं हिराबाईंनीं मोठ्या धैर्यानं पुढं येऊन भारतीय संगीतकलेवरचं हें लांच्छन पुसून काढलं. हिराबाईंच्या या असामान्य कामगिरीबद्दल लिहितांना पु. लं.नीं म्हटलं आहे -

“ अफाट जनसंमर्दापुढें हिराबाई त्या रात्री गायल्या आणि भारतीय संगीतकलेची, या ‘ विराटा-घरीं दासी ’ म्हणून राहिलेल्या सैरंध्रीसारखी अपमानास्पद अवस्था होती ती संपली. चटोर मैफलींच्या भांगेंत तुळस फुलली. ”

संगीताच्या क्षेत्रांत हिराबाईंनीं घडवून आणलेल्या या क्रांतीकडे सामान्यतः कुणाचं लक्ष जात नाहीं. पु. लं.नीं अत्यंत कृतज्ञतेनं हिराबाईंच्या श्रेयाचा वाटा त्यांच्या पदरांत टाकून एक मोठीच कामगिरी बजावली आहे यांत शंका नाहीं.

“ माणसं लेकीसुनांना घेऊन प्रथम बायकांच्या गाण्याच्या मैफलींना गेलीं तीं हिराबाईंच्यामुळं. हिराबाईंनीं केलेली ही सामाजिक क्रांति फार मोलाची आहे. आज घरोघरींच्या पोरीवाळी मुक्त मनानं गाणं शिकतांना किंवा मैफलींतून गातांना दिसल्या कीं वाटतं, ह्यांना सांगावं— ‘ ह्या तुमच्या भाग्याला हिराबाईं कारण आहेत. ’ मोठी कांटेरी वाट होती ही. हिराबाईंच्या सोज्वळ सुरांचं आणि त्याहूनहि सोज्वळ वागण्याचं शिंपणं ह्या वाटेवर झालं आणि वाट मऊ झाली. ”

लक्षांत राहतील अशा आणखी कितीतरी गोष्टींचा उल्लेख या लेखांत आहे. ‘ अखिल भारतीय कीर्तीची गायिका ’ या विरुदाबरोबरच आदर्श गृहिणी म्हणून त्यांनीं मिळविलेला नावलौकिक, स्वतःची नाटककंपनी कर्जबाजारी झाली तेव्हां कांहीं हितचिंतकांनीं त्यांना दिवाळं काढण्याचा सल्ला दिला असूनहि त्यांनीं तो नाकारून स्वतःच्या हिंमतीवर कर्जाची पै नू पै फेडून प्रत्ययास आणून दिलेला बाणेदारपणा, मांडीवर नातवंडं खेळायला लागलीं तरी या वयांतहि मैफलींचीं दूरदूरचीं आमंत्रणं स्वीकारून प्रवासाला निघण्याइतकी त्यांच्या ठिकाणची निरलसता—अशा अनेक गोष्टींमुळं लेखाची वाचनीयता वृद्धिंगत झाली आहे. त्या सर्वांचाच इथं निर्देश करीन म्हटलं तर लेखनविस्तार मर्यादेपलीकडे जाईल. पण त्यांतल्या एक दोनच ठळक मुद्द्यांविषयीं लिहून मी ही समीक्षा आटोपती घेतों.

कलेच्या क्षेत्रांत अमाप यश पदरांत पडलं असूनहि हिराबाईंना 'ग' ची बाधा झाली नाही. तसंच मत्सर कसा तो ठाऊक नसल्यामुळं त्या सदैव उदयोन्मुख कलाकारांचं कौतुकच करीत आल्या, त्यांना उत्तेजन देत आल्या. बरोबरीच्या कलाकारांनाहि त्यांनीं मनापासून दाद दिली. या बाबतींतल्या पु. लं. नीं एकदोन आठवणी सांगितल्या त्या आमच्या असंख्य कलावंतांना उद्बोधक वांटल्यावांचून राहणार नाहीत. हिराबाईंच्या गुणवर्णनाच्या संदर्भांत पु. लं. नीं आणखी एका मुद्द्याला स्पर्श केला, तो मला विशेष महत्त्वाचा वाटतो.

गातांना बरेच कलाकार वेडीविद्रीं तोंडं करतात, चमत्कारिक हावभाव करतात, सारं अंग घुसळून काढण्यापर्यंत त्यांचीं कधीं कधीं मजल जात असते. ही गोष्ट मैफलीच्या एकंदर प्रसन्न वातावरणाशीं नि सौंदर्याशीं विसंगत आहे हें पुष्कळांच्या ध्यानांतहि येत नाही. ह्या मुद्द्याचं विवेचन करतांना ते म्हणतात—

“गायकाचा स्वभाव त्याच्या गाण्यांत दिसतो असं म्हणतात. इतरांचं मी सांगूं शकत नाहीं; पण हिराबाईंचा स्वभाव आणि त्यांचं गाणं — नव्हे त्यांचं दर्शन—ह्यांत अभेदच आहे. बाकीं कांहीं गवयांचं गाणंसुद्धां त्यांच्या स्वभावासारखं कजाग वाटतं हें खोटं नाहीं. गायला बसतांनाच मुळीं मुर्गींची मुंडी मुरगळायला बसलेल्या खाटकासारखे बसतात ! कुणी गळ्यापेक्षां डोळ्यांचे खेळ अधिक करतात, तर कुणाची तान समेवर येऊन पडण्याऐवजीं मानच येऊन पडते. हिराबाईंनीं आपल्या मैफिलींत असुंदर अशी एकहि गोष्ट येऊं दिली नाहीं. थिल्लरपणाच्या वाऱ्याला त्या उभ्या राहिल्या नाहीत...”

*

*

*

‘रामूभय्या दाते’ ह्या लेखांत पु. लं. च्या भाषेशैलीचा आणखी एक वेगळाच पैलू आपल्या दृष्टीस पडतो. मध्यभारतांत बोलल्या जाणाऱ्या उर्दू-मिश्रित मराठीच्या ढंगानं पु. लं.नीं रामूभय्यांच्या रसिकतेचं, त्यांच्या शौकांचं नि खानदानी पद्धतीच्या विलासी राहणीचं वर्णन केलं आहे. वर्ण्य-विषयाशीं अब्वलापासून अखेरपर्यंत सुसंवादित्व राखणारा मध्यप्रदेशीय मराठीचा हा ढंग त्यांतील आशयाइतकाच मनाला आरुहाद देऊन जातो.

मद्याचे चषक भरून देणारा साकी त्या पेयासाठी चांदीचं भांडं न वापरतां सुंदर कांचेच्याच प्याल्याची योजना करतो, ती त्याला चांदी परवडत नाही म्हणून नव्हे, त्या मादक पेयाच्या प्रकृतीशी कांचपात्राचा मुलायम नितळपणा सुसंगत दिसतो म्हणून !

उर्दू शब्दांचा सढळ वापर केल्यानं या लेखाच्या भाषेलाहि असंच एक अवीट सौंदर्य प्राप्त झालं आहे. “ इंदूरच्या राजवटीचे बादशहा होळकर असले तरी सुरावटीचें राज्य दातेसाहेब चालवीत आले होते, ” “ कला ही कलावंताहूनहि कद्रदान आणि दीदावर यांच्यावर अवलंबून असते, ” “ जनांत रघुपति राघव आणि मनांत ‘ लखपती लाघव ’ कसे साधावे ह्याची चिंता करणाऱ्या वरिष्ठांशीं जमणारें सूत त्यांना काढता आलें नाही ” अशी सुभाषितांसारखीं वाक्यं तर ठायीं ठायीं विखुरलीं आहेत.

रामूभय्यांचं व्यक्तिदर्शन घडवितांना लेखकानं मालवप्रांताच्या निसर्ग-सौंदर्याचं, बेगम अख्तरच्या घरीं झालेल्या मैफलीचं अन् एका गरीब मुसलमान कुटुंबानं दिलेल्या खान्याचं असं कांहीं रसभरीत चवीनं वर्णन केलं आहे कीं वानगीदाखल त्यांतले कांहीं उतारे उद्धृत करायचा मोह होत आहे, पण मी तो आवरतो. एक तर यापूर्वी अशा प्रकारचे कृतीतरी नमुने उदाहरणादाखल मी पेश केले आहेत. तेवढ्यावरून वाचकांना पु. लं.च्या शैलीदार भाषेची सहज कल्पना करतां येणं शक्य आहे. यापेक्षां अधिक अवतरणं देत बसलों तर लेखनविस्ताराची मर्यादा निष्कारण फुगवीत बसल्याप्रमाणं होणार आहे याची मला जाणीव आहे, अन् दुसरं असं कीं, असे कृतीहि उतारे काढून दाखविले तरी त्यावरून मूळ लेखाचं सौंदर्य संपूर्णपणें थोडंच प्रतीत होणार आहे ?

पु. लं.च्या एकंदर वाङ्मयाविषयीं रसिकांच्या मनांत जिज्ञासा उत्पन्न करणं अन् ज्यांनीं अगोदरच त्याचा आस्वाद घेतला असेल त्यांच्या मनांत त्यासंबंधींच्या स्मृति जाग्या करून पुनःप्रत्ययाचा आनंद देतां आला तर द्यावा अशा दुहेरी हेतूनं मी हा लेखनप्रपंच केला आहे.

पु. लं.च्या साहित्यांतल्या गुणदोषांची चिकित्सा करणं, त्याची उपपत्ति लावणं, हे हेतु समोर ठेवून मी मुळीं हा ग्रंथ लिहायला प्रवृत्तच झालों नाहीं. त्यांच्या रसवत्तेचं, वाङ्मयीन सौंदर्याचं रसिकांना दर्शन घडवावं, आस्वाद-

२२६ : असे हे पु. ल.

काच्या भूमिकेवरून त्यांच्या साहित्याविषयी जेवढ्या मर्यादेपर्यंत ऊहापोह करतां येईल तेवढाच करावा हाच दृष्टिकोण मी सुरुवातीपासून आतांपर्यंत बाळगीत आलों आहे. चिकित्सक बुद्धीच्या टीकाकारांचं या लेखनां किंवा या खुलाशानं समाधान होणार नाही, याची मला कल्पना आहे. पण केवळ त्यांना समाधान व्हावं म्हणून मला माझ्या लेखणीच्या मर्यादा कशा दृष्टी-आड करतां येतील ?

पु. लं.च्या समग्र वाङ्मयांतल्या गुणदोषांची चर्चा करणारा उद्यां एखादा व्युत्पन्नमति टीकाकार पुढें सरसावेलहि. पण त्यामुळं माझ्या प्रयत्नाबद्दल मला मुळींच खंत वाटणार नाही. 'गणगोत'च्या छोट्याशा प्रास्ताविकांत पु. लं.नींच केलेल्या विधानांत थोडासा बदल करून मी असं म्हणेन, पु. लं.-चं वाङ्मय मला वाटलं तशा प्रकारचं कदाचित् नसेलहि. त्याकडे आदराच्या, आपुलकीच्या दृष्टीनं पाहतांना मला जें दर्शन घडलं त्याचं हें समालोचन म्हणजे प्रतिबिंब आहे. पु. लं.नीं स्वतःला दिसलेल्या व्यक्तींच्या बाबतींत आपलं प्रांजळ मनोगत त्या प्रास्ताविकांत व्यक्त केलं आहे. मला त्यांच्या साहित्याच्या संदर्भांत तें लागूं करावंसं वाटतं.

चिंतामणराव कोल्हटकर नि केशवराव भोळे ह्यांच्यांतला कलावंत ज्या जिव्हाळ्यानं त्यांनीं शब्दांकित केला तितक्याच तद्रूपतेनं अप्पा, इंटर नॅशनल दीक्षित यांच्यांतला साधासुधा प्रापंचिक माणूस रेखाटला. रावसाहेबां-सारख्या तोंडानं फटकळ पण वृत्तीनं रईस अशा कलंदर माणसाच्या स्वभावांतले बारकावेहि पु. लं.नीं चतुराईनें टिपले आहेत. अप्पा, बाय हे लेख इतर गुणांबरोबरच त्यांतल्या मिस्त्रिकपणामुळंहि वाचकांच्या दीर्घकाळ स्मरणांत राहतील. छोट्या दिनेशच्या बाल्यसुलभ स्वभावांतल्या गंमतीजंमती वर्णन करून सांगतांना ते लहानाहून लहान होतात. बालकांच्या निरागसतेचं, त्यांच्या अवखळपणाचं पु. ल. किती तादात्म्यानं चित्रण करूं शकतात हें यापूर्वीच्या एक दोन प्रकरणांतून मी विस्तारानं उदाहरण देऊन स्पष्ट केलं असल्यामुळं पुन्हां त्याची पुनरावृत्ति करूं इच्छीत नाहीं.

'बळवंत मोरेश्वर पुरंदरे' हा या संग्रहांतला वाचकांना वेगळ्याच भाव-विश्वांत घेऊन जाणारा आणखी एक उत्कृष्ट लेख. बाबासाहेब पुरंदर्याचं इतिहासाशीं एकजीव झालेलं व्यक्तिमत्त्व चित्रित करतांना पु. ल. ज्या ऐति-

हासिक वातावरणाचा आभास निर्माण करतात, इतिहासकालीन शब्दांचा नि कल्पनांचा वापर करून ज्या दृष्टीआडच्या सुष्टीचं चित्र आपल्या डोळ्यांपुढं उभं करतात, तें पाहात असतांना त्यांच्या वाग्विलासाचं कौतुक करावं, त्यांच्या कल्पकतेची तारीफ करावी कीं इतिहासपुरुषापुढें माथा नमविणाऱ्या त्यांच्यांतल्या विनम्रतेवरून जीव कुर्बान करावा हें खरोखर कळेनासं होतं !

ऋग्वेदी, आचार्य विनोबा भावे यांच्यावरील लेखांची पातळी वैचारिक नि भावनात्मक दृष्ट्या जशी उंचावली आहे तशी पुरंदर्यांवरील लेखानंही ती सीमा गांठली आहे असं म्हणतां येईल.

असं आहे 'गणगोतचं' अंतरंग ! आतांपर्यंत या ग्रंथाची मी जी यथामति समीक्षा केली ती प्रस्तुत वाङ्मयकृतीचं संपूर्ण सौंदर्य निर्देशनास आणून घ्यायला पुरेशी नाही याची मला जाणीव आहे. पण काशीहून परतणाऱ्या यात्रेकरूला लहानशा गडूंत गंगा भरून आणतांना त्या विशाल जलौघाचं सौंदर्य अन् शीतळाई आपण आपल्याबरोबर नेत आहोंत असा थोडाच दावा करायचा असतो ? गडूंतल्या चार थेंबांच्या पावित्र्यांत त्याला आपल्या यात्रेचं साफल्य पदरीं पडल्याचं समाधान लाभत नाही का ? 'गणगोत' मधल्या वाङ्मयीन प्रवाहांत यथेच्छ डुंबल्यावर त्यांतला थोडासा ओलावा मला आपल्याबरोबर नेतां आला तरी तेवढ्यानं माझी लेखणी पावन झाल्याचं समाधान मला अनुभवतां येईल !

वाङ्मयविवेचन

लोकनाट्य

- आजचा वग
- पुढारी पाहिजे

मराठी माणसाचं नाटकाचं वेड फार जुनं आहे. तमाशा किंवा लोक-

नाट्य हा त्याचाच बहुजनसमाजाला आकृष्ट करणारा एक प्रकार. लळित, दशावतार, अललडुर्र, रामलीला हीं नाट्यकलेचींच वेगवेगळीं रूपं म्हटलीं पाहिजेत. 'तमाशा' या नांवानं ओळखला जाणारा प्रकार पेशवाईत उदयाला आला. लोकरंजनाचा हेतु प्रामुख्यानं समोर ठेवून तमासगीर मंडळींनीं या शृंगारप्रधान कलात्मक नाट्याला चांगलीच लोकप्रियता मिळवून दिली.

बहुजन समाजाच्या- विशेषतः निरक्षर, अडाणी लोकांच्या-आश्रयास पात्र झालेल्या तमाशाचं करमणुकप्रधान अंग कायम ठेवून लोकजागृतीच्या दृष्टीनं त्याच्यांत कांहीं सुधारणा करतां आल्या तर समाजाच्या प्रगतीस हातभार लागेल या विचारानं सुशिक्षित कविलेखकहि या प्रकाराकडे लक्ष पुरवूं लागले. ज्यांच्या ठिकाणीं कलात्मक दृष्टीचा अभाव आहे त्यांनीं केवळ राजकीय प्रचारासाठींच हा प्रकार राबवण्यास सुरवात केली हा भाग वेगळा, पण कला आणि लोकशिक्षणाची कळकळ या दोन्हींबद्दल ज्यांना सारखाच आदर आहे अशा कांहीं जाणकर लेखकांनीं मात्र लोकनाट्यांतील रंजकतेला यत्किंचित्हि बाध न येऊं देतां, करमणुकीबरोबरच उद्बोधनाचं उद्दिष्ट गांठण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला हें कबूल करायलाच हवं.

पु. ल. देशपांडे हे अशा यशस्वी लेखकांपैकीं एक होत. राष्ट्रसेवादलासाठीं त्यांनीं लिहिलेल्या 'पुढारी पाहिजे' या लोकनाट्याच्या पांच आवृत्या अल्पावधींतच प्रकाशित झाल्या, यावरून त्याच्या लोकप्रियतेची नि यशस्वीतेची सहज कल्पना करतां येईल. त्यापूर्वीं कांहीं वर्षे आधीं 'आजचा वग' लिहून अशा प्रकारच्या लेखनप्रकाराचा त्यांनीं श्रीगणेशा गिरविला होता हें फारच थोड्या वाचकांना ठाऊक असेल.

१९४८ सालीं मौज साप्ताहिकानें प्रसिद्ध केलेल्या दिवाळी अंकांत खास तमाशा विभाग ठेवून त्यांसंबंधींच चर्चात्मक वाङ्मय, गोष्टी व वगहि प्रसिद्ध केलें होते. जुन्या वगाची वाचकांना कल्पना यावी म्हणून पठे बापूरावांचा एक वग वानगीदाखल दिला होता व लोकशिक्षणाचं नवं वळण

घेतलेल्या नव्या वगाची कल्पना आणून देण्यासाठी पु. ल. देशपांड्यांनी उपनगर जिल्हा राष्ट्रसेवादलाच्या कलापथकासाठी लिहिलेला छोटासा वग ह्या विभागांत प्रसिद्ध केला होता.

परंपरागत वगाप्रमाणंच ह्या नव्या वगांतहि प्रारंभी वक्रतुंड गणराजाची प्रार्थना असून सोंगाड्या, गौळणीचा प्रवेश इत्यादि चिरपरिचयाच्या गोष्टीहि प्रेक्षकांना आढळून येतात. संवादाची भाषा, शब्दयोजना खेडुतांना सहज समजू शकेल अशाच प्रकारची आहे. नागर संस्कृतीला अशिष्ट वाटणारा एखाददुसरा शब्द किंवा कल्पना वगांत येऊन जाते, पण अशिक्षित खेडुतांच्या दृष्टीनं विचार केला असतां हें अपरिहार्यच मानलं पाहिजे. तसंच विनोदाच्या बाबतींतहि. शहरांतल्या सुशिक्षितांच्या अभिरुचीला मानवणारा उच्च प्रकारचा विनोद वगांत कसा खपेल? वगाची भाषा खेडवळांना समजणारी हवी, तसे विचार, भावनाहि त्यांच्या परिचयाच्या-निदान सहज उमगतां येतील अशाच प्रकारच्या-हव्यात.

पु. लं.नीं हीं सारीं पथ्यं सांभाळूनच आपला पहिलावहिला वग प्रेक्षकांसमोर सादर केला. वगाचा विषय आहे सावकारांच्या काळ्याकुट्ट कारवाया अन् त्यापायीं हैराण झालेला शेतकरी वर्ग. शेतकरी-कामगारी वर्गानं आतां ह्या स्वतंत्र देशांत आपण आपला उत्कर्ष करून व्यायला सिद्ध व्हायला हवं. अज्ञान, रोगराई, दारिद्र्य यांच्याप्रमाणंच सावकारबाजीवरहि मात करण्यासाठीं सर्वांनीं कंबरा कसायला हव्यात असा स्फूर्तिदायक संदेश या वगांतून पु. लं.नीं दिला आहे.

प्रचाराच्या उद्देशानं पु. लं.नीं हा वग लिहिला असला तरी त्यांत त्यांनीं रंजकताहि भरपूर आणली आहे. वर सांगितल्याप्रमाणं सर्वसामान्य प्रेक्षकांना रुचेल आणि पचेल अशाच स्वरूपाचा विनोद त्यांत खेळतां ठेवला असल्यामुळं कुठल्याहि खेड्यांतल्या जनतेकडून त्याला भरपूर प्रमाणांत साद मिळू शकेल असं वाटतं. हल्लीं हा वग राष्ट्रसेवादलाचं कलापथक रंगमंचावर आणीत असतं कीं नाहीं याची मला कल्पना नाहीं, पण तो मागं पडला असेल तर कलापथकाच्या मंडळींनीं पुन्हां तो हातीं व्यावा असं त्यांना प्रेमानं सुचवावंसं वाटतं. कारण त्यांतला विषय अजूनहि संपला नाहीं. सावकारीवर कांहीं नियंत्रणं आलीं, पण सावकारी पाशांतून शेतकरी कामकरी वर्ग अद्यापहि

पूर्णपणे मुक्त झाला नाही. आपल्या कर्तृत्वाचा अजूनही त्याला प्रत्यय आला नाही. जोंपर्यंत ही दुरवस्था राहणार आहे तोंवर अशा वगांचं महत्त्वहि अबाधित राहणार आहे हें उघड आहे.

जिवावर बेतल्यावर गरीब दिसणारी मांजरीहि आपलीं तक्षिण नखें बाहेर काढून अन्यायाच्या प्रतिकाराला सज्ज होते. रामा, म्हादबा, जान्या, पिऱ्या, यशवंत्या वगैरे श्रमजीवी माणसं सावकारी जुलमाला अन् अन्यायाला असेच विटून तो निपटून काढायचा निर्धार करतात- श्रीमंतीच्या गर्वानं तट्ट फुगलेला सावकार व तितकाच त्याचा चढेल मुलगा विश्वंभर या दोघांचाहि माज सर्वजण मिळून कसा उतरवितात हें वगाच्या शेवटीं लेखकानं दाखविलं आहे.

वगाचा प्रारंभ कालमानाशीं सुसंगत असाच लेखकानं केला आहे. येशवंत्या, संभ्या वगैरे कांहीं जवान मंडळी प्रथम जुन्या रिवाजाप्रमाणं वक्रतुंड गणेशाला नमन करून तमाशाला सुरुवात करतात, पण तमाशांत काम करणाऱ्या चंद्रावळीचाच पत्ता नसतो. इतक्यांत तिचा दादला तिथं उपस्थित होऊन त्यांना सांगतो कीं, चंद्रावळीला तमाशांत काम करायला येतां येणार नाहीं. कारण ती 'राशन' आणायला गेली आहे. नंतर तिला लुगड्यासाठीं बारीत उभं राहावं लागणार आहे... इतक्यांत गांवांत म्हादबा सोंगाड्याचा तमाशा आला असल्याची त्यांना वर्दीं लागते आणि सारेजण म्हादबाच्या तमाशासाठीं जातात.

'जोहार मायबाप जोहार' या पदानं म्हादा, जान्या, रामा वगैरे मंडळीनं तमाशाला सुरुवात केलेली पाहून येशवंत्या, संभ्या यांना आश्चर्य वाटतं. नमनांत देवाचं नांव नाहीं म्हणजे काय? ते म्हादाला याबद्दल विचारतात तेव्हां तो थट्टेनं उत्तर देतो, "देवाचं न्हाई तर काय तुज्या सासूचं नांव घेतलं व्हय? वा राव! आम्ही जोहार कोनाला क्येला? हीं समदीं मानसं म्होरं बसल्यालीं, ह्योच आमचा घेव... आमचा घेव हितं आमच्या संबूर बसतुया, आमी म्हटल्यालीं गानीं ऐकतुया, देशावर माया करतुया, गरिबाचं हाल बगुनशान रडतुया आन् श्रीमंतांचं चोचलं बगुनशान चिडतुया — "

या नव्या देवाचं पद्यांतून वर्णन करतांना म्हादा पुढें म्हणतो -

"सुंदर तें ध्यान जाई शेतावरी । औत खांद्यावरी । घेउनि या ॥...

मकर कुंडलें त्याला घामाच्याच धारा । थंडीला उबारा घोंगडीचा ॥...
झोपडीत भूकेलेली राही रखूमाई । कष्टणारी आई । अन्नावीण ॥...
सद्यः परिस्थितीचं मूर्तिमंत चित्र डोळ्यांसमोर उभं करणारं तें सबंध पद्यच
मोठं हृदयस्पर्शी आहे.

या वगानंतर 'पुढारी पाहिजे' हें पु. ल.चं दुसरं लोकनाट्य लोकां-
समोर आलं. राष्ट्रसेवादलाच्या कलापथकानं आजपर्यंत याचे शेकडों प्रयोग
खेड्यापाड्यांतून केले आहेत. पहिल्या वगाप्रमाणंच हें लोकनाट्यहि प्रचलित
विषयावर आधारलं आहे. खेड्यापाड्यांतल्या मागास जातींनीं आतां
स्वतःचा उद्धार स्वतःच करण्याची तयारी दर्शविली पाहिजे, त्यासाठीं अडून
बसण्याचं किंवा दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहण्याचं कांहीं कारण नाही असा
या लोकनाट्याचा संदेश आहे. 'उद्धरेदात्मनात्मानम्' या गीतोपदेशाचाच
हा नाट्यरूप आविष्कार आहे असं म्हटलं तरी चालेल.

खुसखुशीत विनोदामुळं या लोकनाट्याची शेवटपर्यंत रंगत कायम टिकते.
ग्रामीण वातावरणांत वावरणाऱ्या माणसाला सहज सुचल्यासारखा वाटावा
असाच विनोद पात्रांच्या तोंडीं घालण्याची पु. ल. नीं दक्षता घेतली आहे.
रोंग्या, कोंडीबा, दामू, म्हादबा या सर्वांचाच विनोद स्वाभाविक नि
उत्स्फूर्त वाटतो.

गणाच्या सुरुवातीलाच सेवादलाच्या सैनिकांच्या तोंडीं सद्यःपरिस्थितीस
धरून अर्थपूर्ण गाणं घातलं आहे. त्यावरून प्रेक्षकांना प्रस्तुत लोकनाट्याच्या
विषयाची सहज अटकळ बांधतां येते. गणनायक गजवदनाची प्रार्थना केल्या-
वर हे सैनिक त्याच पद्यांत म्हणतात —

“ कलावंत बंधु-भगिनी या
एकजुटीचीं कवनें गाया । गाया हो ॥ जी ॥
रडकीं, दुबळीं, जगावेगळीं, सुरा आगळीं,
कसलीं गाणीं, तीं रडगाणीं, जरा गेंगाणीं
मान मोडुनी, डोळे लववुनी, कधीं चुकोनी ऐकूं नका ॥
बुटा वीररसाच्या पेठा
तुम्हि कंबर कसुनी उठा । उठा हो । जी ॥
सावकारशाही, मालकशाही, झोटिंग पाच्छाई,

तोडून, मोडून, टाका गाडून
 आवाहन द्या रुद्रशक्तिला, नरसिंहाला,
 जनतेमधल्या जनार्दनाला, दलित जनांच्या नायका ॥

असं हें ओजस्वी विचारांनीं भरलेलं पद गाऊन झाल्यावर रोंग्या त्या गाणाऱ्या गड्यांना शाबासकी देतो अन् एक गवळण म्हणण्याची शिफारस करतो. तेव्हां गाणाऱ्यांपैकीं एकजण त्याला कांहींशा आश्चर्यानें 'तुमी कंच्या गांवचं!' म्हणून विचारतो. रोंग्यांतला अवखळपणा जागा होऊन तो थट्टेनें म्हणतो, 'हाय बाबुळवाडीचा, त्यो डोंगरापल्याड दिसतो का...' गाणारे सहज 'हं' म्हणून जातात. तेव्हां रोंग्या, 'अर तिच्या, तुमाला डोंगरापल्याडचं दिसतं?' असा खंयचट सवाल टाकून गाणाऱ्यांचा अनवधानपणा त्यांच्या ध्यानांत आणून देतो अन् लगेच म्हणतो, "अहो त्या डोंगऱ्यापायथ्याला दिसतो का, तो आमचा गांव."

"मग इकडं कुनीकडं आलता?" असं गाणाऱ्यांनीं विचारल्यावर, 'एष्टीच्या स्टँडवर च्या प्याया' असं रोंग्या उत्तर देतो. गांवांतल्या हॉटेलांत बिनदुधाचा अन् बिनसाखरेचा चहा मिळत असल्यामुळं आपण इथपर्यंत आलों असंहि तो सांगून टाकतो तेव्हां गाणाऱ्यांना नवल वाटतं. गांवांत गायी, म्हशी नाहींत कीं काय असा त्यांच्या मनांत प्रश्न डोकावतो. ते रोंग्यालाच याबद्दल विचारतात तेव्हां रोंग्या म्हणतो, "गायी, म्हशी मोप हाईत. पण त्या दूध देनाऱ्या न्हाईत... निसतं श्यान!"

"मग गवळणीचं गानं तुला र काय करायचं?" असं साहजिकच गाणारा विचारतो. तेव्हां तो उत्तर देतो, "अव पाहान्यांत नाय तर गान्यांत गावते का बगू गवळन!"

मध्यंतराच्या वेळीं पडद्यावर रंगीबेरंगी चलच्चित्र पाहतांना त्यांतून लक्सचा किंवा अफगाण स्नोचा वापर करायला सांगणारा संदेश निष्पन्न होणार अशी प्रेक्षकांना आधीं जशी मुळींच कल्पना येत नाही तशी गाणाऱ्यांचा नि रोंग्याचा संवाद मुख्य विषयाच्या रोखानं हळूहळू सरकत आहे याची या नाट्याच्या प्रेक्षकांनाहि आधी कल्पना आलेली नसते.

रोंग्या 'गान्यांत गावते का बगू गवळन' असं म्हणतांच गाणाऱ्यांपैकीं एकजण जें उत्तर देतो तेंच या लोकनाट्याचं मुख्य विषयसूत्र आहे. तो

म्हणतो, “हें बग गड्या रोंग्या, जें गांवांत न्हाई त्येचं गानं कशापाई ? जें गांवांत हाय त्याचं गानं गाऊं या की ! सांग काय हाये तुज्या गांवांत ?”

रोंग्या काय सांगणार कपाळ ! त्याच्या गांवाची अगदीं दुर्दशा झालेली असते. केरकचऱ्यांत सारा गांव बुडून गेला आहे, सगळीकडे घाण येऊं लागली आहे, वेशीवरल्या मारुतीला तेल मिळेनासं झालं आहे, त्यामुळं तो सुकून गेला आहे, रोंग्याच्याच शब्दांत सांगायचं म्हणजे ‘शिकनेसपना कारनानं त्येला विकनेसपना’ आल्यागत दिसूं लागलाय. झोंपड्यांना छत नाहीं, आडांना पाणी नाहीं, जिथं पाणी आहे त्याच्या घरीं घागरी नाहींत, अन् ज्याच्याजवळ घागर आहे त्याला दोरासाठी पैसा नाहीं, कशीबशी एक शाळा आहे, पण मास्तरला दम्याची विमारी असल्यामुळं तीहि बंद पडल्यासारखीच आहे... अशी त्या गांवाला अवकळा आलेली असते.

पण रोंग्या खुल्या मनानं आपल्या गांवची परिस्थिति त्या नवख्या इसमांना सांगतो आणि शेवटीं म्हणतो, “न्हाई म्हनायला एक धनमल शेट मात्तर गवर हाय. बाकी अक्षी गांव उजाड !”

तेव्हां त्या इसमांपैकीं एक जण त्याला म्हणतो, “मंग लेका लावन्या अन् गवळनी ऐकून कवा सुदरायचा तुजा गांव ? त्याला दुसराच बग लावाया हवा.”

मग रोंग्या त्यांना बाबुळवाडीला घेऊन जातो. तिथं गेल्यावर त्यांना कळतं की, गांवकऱ्यांनीं एक सभा बोलावली असून गांवासाठीं नवा पुढारी आणण्याच्या बाबतींत त्या सभेंत विचारविनिमय होणार आहे.

गांवकरी मंडळी सभेसाठीं मैदानांत जमतात. गांवासाठीं बाहेरून पुढारी आणायचा असं एकमतानं ठरतं. बाहेरचा पुढारी आणण्यापेक्षां सर्व गांवकऱ्यांनीं मिळून आपला गांव सुधारायचा प्रयत्न करणंच अधिक श्रेयस्कर आहे असा पाहुणे इसम सल्ला देतात. पण त्यांचं कुणी मानीत नाहीं. सर्वानुमतें बाहेरूनच गांवासाठीं पुढारी आणण्याचा बेत कायम ठरतो. पुण्याला आळी आळीला पुढारी असल्यामुळं तिथलाच एक मागवावा असाहि ठराव पास होतो. पण अमुक इसम म्हणजे पुढारी हें ओळखायचं कसं ? तेव्हां कोंडिबा म्हणतो ‘निसत्या टोपीवरनं !’

आणि पुढाऱ्याच्या आणखी कांहीं खुणा तो सांगतो तेव्हां त्याला

टिकासाइतकंच टीकेचं हत्यारहि सफाईनं चालवितां येतं हें पाहून गांव-कन्यांना गंमत वाटते. कोंडिवा म्हणतो, “डोचकीत पगडी असली अन् उपारनं झटकीत सदाशिव पेठच्या दिसला जात असला का, म्हंजी तो हिंदुमहासबावाला, बोडक्या डोक्याचा, चाळशी लावलेला, अन् इस्टालीन, इस्टालीन करीत बोंबलत सुटला का, कीं तो कमिनिष्ट. परीटघडीची नाका-समुर गांधी टोपी, खादीचा अभ्रा न् गांवांत बभ्रा करनारा भेटला कीं तों काँग्रेसवाला.”

इतकीं लक्षणं सांगितल्यावर गांवकन्यांना पेंच पडतो कीं, यांतून आपणाला हवा तो पुढारी कसा निवडायचा? तेव्हां पुण्याच्या वर्तमानपत्रांत ‘पुढारी पाहिजे’ म्हणून जाहिरात द्यायचं ठरतं. त्याप्रमाणं जाहिरातीचा मसुदा तयार होऊन त्या दिवशींच्याच डाकेंनं ती पुण्याच्या वर्तमानपत्राकडे रवाना होते. जाहिरात वाचून पुण्यांतले सगळ्या प्रकारचे पुढारी बाबुळ-वाडीला धांवत येतात. उमेदवार पुढार्यांची परीक्षा पाहण्यासाठीं अन् त्यांतून एक निवडण्यासाठीं गांवकन्यांची मैदानावर सभा भरते. तिथं एकेकाची परीक्षा होते. सारे नकली पुढारी असल्यामुळं गांवकरी एकाचीहि डाळ शिजू देत नाहीत. गांवकन्यांच्या सुखदुःखाच्या विचारापेक्षां प्रत्ये-काला स्वतःच्या प्रतिष्ठेचं अन् आपापल्या संप्रदायाच्या थातुरमातुर विचार-सरणीचं घोडं पुढें दामटायची अनिवार हौस असते.

भाई बजरंग, “देशांत प्रथम कांतीची आग पेटवायला पाहिजे” म्हणतो तेव्हां रोंग्या त्याला, “तुला चिलीम पेटविता येती? ती पेटवाया शीक अगुदर” असं परखडपणें सांगून आपला हिसका दाखवितो.

पुढारीपण मिळवायच्या लालसेनं एक कविहि तिथं उपस्थित होतात. रोंग्या त्याला नांव विचारतो तेव्हां, “मी कवि कमलाग्रज, शहरी संस्कृ-तीला कंटाळून या निष्पाप अशा वातावरणांत आलों आहे.” म्हणून कवि सांगतो. तें ऐकतांच रोंग्या ‘अग बाई ग ५५’ असा उद्गार काढून कवि-राजाच्या एकंदर नाजूक साजूक हावभावाविषयीं अन् त्याच्या येण्याच्या उद्दिष्टाविषयीं आपला अभिप्राय ध्वनित करतो. चारदोन आडवे तिडवे प्रश्न विचारून भाई बजरंगाप्रमाणं त्यालाहि गांवकरी लोक वाटेला लाव-तात. देशमार्तंड बाबाराव, दे. भ. नाना नेने व कुमारी लीला लेले यांचीहि तीच गत होते.

२३८ : असे हे पु. ल.

कुमारी लीला लेलेच्या स्त्रीस्वातंत्र्याविषयींच्या अन् सुधारणेविषयींच्या कल्पनेचा तर रोंग्या अन् त्याची बायको सारजा हे दोघेजण असा कांहीं धुव्वा उडवितात कीं बोलून सोय नाही. तो संबंध संवाद मुळांतच वाचकांनीं वाचायला हवा.

“ खेडं सुधारण्यासाठीं प्रत्येकानं आधीं अंतःकरण सुधारलं पाहिजे. आंतून बाहेरून कसं स्वच्छ पाहिजे. ” असा नाना नेने उपदेश करतो तेव्हां त्याला रोंग्यानं दिलेलं सडेतोड उत्तर ऐकण्यासारखं आहे. “ आंतून स्वच्छ पायजे असलं तर हिरडा खावा अन् भाहरून स्वच्छ पायजे असलं तर शिककाई लावा. इथं कशाला आलाय ? ”

नाना नेने अन् लीला लेले गांवकऱ्यांना झोपडीपेक्षां अन् अन्नापेक्षां हृदयस्थ परमेश्वराचं महत्त्व ओळखायचा मानभावी सल्ला देतात, सावकाराचा छळवाद चुकवण्यासाठीं त्यांच्या हृदयांतल्या परमेश्वराला जागं करण्याचा नि उपासानं त्याचं मन वळवायचा अप्रस्तुत उपदेश करतात तेव्हां रोंग्याच्या परखड प्रश्नांच्या सरबत्तीपुढे दोघांनाहि हार खावी लागते.

सर्व पुढारी आले तसे परत जातात. म्हादबा, रोंग्या, कोंडीबा वगैरे गांवकरी लोक स्वतःच्याच हिंमतीवर गांवाची सुधारणा करायचा निर्णय घेतात. सर्वांची एकजूट घडवून आणायचा निर्धार करतात.

पाहुणे म्हणून आलेले दोघे तमासगीरहि त्यांना आपण सेवादलाचे सैनिक असल्याचं सांगून टाकतात आणि गांव सुधारण्याच्या कामीं सहकार्य देण्याचं आश्वासन देतात. लोकनाट्य संपतं.

लोकशिक्षणाच्या हेतूनं लिहिलेल्या या वगाचं थोडक्यांत वरीलप्रमाणं कथानक आहे. आजच्या परिस्थितींत अशा हेतुप्रधान लोकनाट्यांची किती गरज आहे हे वेगळं सांगायला नकोच. पु. लं. नीं सामान्य जनतेसाठीं आपली प्रतिभा राबवली यांत त्यांचा मोठेपणाच आहे. किंबहुना महनीय पुरुषांचं जीवन एकसुरी कधींच नसतं असाच यांतून निष्कर्ष काढावा लागेल. मुरलीबरोबर भगवंतांनीं शंखहि जवळ बाळगला, पितांबराप्रमाणं काळ्या घोंगडीलाहि आश्रय दिला. वागीश्वरांच्या बाबतींतहि हेंच दृश्य पाहायला मिळालं तर तें स्वाभाविकच म्हणूं नये का ?

वाङ्मयविवेचन

विडंबन

विडंबनपर काव्यं लिहून आचार्य अत्र्यांनीं मराठी वाङ्मयांत या वाङ्मयप्रकाराचा पायंडा पाडला. त्यापूर्वी क्वचित् कांहीं कवींनी अशा प्रकारची कविता लिहिलेली आढळून येते, पण या प्रकाराकडे बुद्धिपुरस्सर लक्ष पुरवून जास्तीत जास्त प्रमाणांत काव्यनिर्मिति करण्याचा प्रयत्न अत्र्यांनीच केला असल्यामुळं मराठी साहित्यापुरतं तरी या वाङ्मयप्रकाराचं प्रवर्तकत्व त्यांनाच बहाल केलं तर वस्तुस्थितीस बाध येईल असं मला वाटत नाही. आजहि विडंबन म्हटल्याबरोबर आचार्य अत्र्यांच्या 'झेंडूच्या फुलां' खेरीज दुसरी कोणती साहित्यकृति आपल्या डोळ्यांसमोर येते ?

'झेंडूचीं फुलें' प्रसिद्ध झाल्याला आतां पस्तीस वर्षांच्या वर कालावधि उलटला. पण या तीन तपांत 'उपहासिती' किंवा 'गाजराच्या पुंग्या' या प्रातिनिधिक विडंबनपर कवितासंग्रहासारखा एखाद दुसरा अपवाद सोडला तर एकाहि कवीचा अगर अनेक कवींचा मिळून अशा प्रकारचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध झालेला माझ्या तरी पाहण्यांत नाही.

याचाच अर्थ असा कीं, हा वाङ्मयप्रकार वरवर पाहतांना वाटतो तसा सहजसुलभ खचित नाही. विडंबनांत उपहास असतो, उपरोध असतो, दुसऱ्याची चेष्टा असते, एखाद्या विषयाची ढर उडविलेली असते हें सर्व खरं आणि दुसऱ्याची चेष्टा करण्याइतकी, ढर उडविण्याइतकीं या जगांत दुसरी कोणतीहि सोपी गोष्ट नाही, हेंहि तितकंच खरं, तथापि ज्यांत विडंबन आहे असं साहित्य-मग तें पद्यात्मक असो वा गद्यात्मक-वाङ्मयांत चिरस्थायी व्हायला त्यांतला नुसता चेष्टेचा किंवा उपहासाचा सूर पुरेसा ठरत नाही. त्याच्या जोडीला वाङ्मयीन मूल्य म्हणा वा कलात्मक मूल्य म्हणा, असणं आवश्यक असतं ! तरच त्या विडंबनाला साहित्यांत चिरंजीवित्व प्राप्त होतं.

हें वाङ्मयीन मूल्य कशांनं येतं ? एखाद्या गोष्टीचं हुबेहूब अनुकरण, नकल, व्यंगदर्शन, निषेधार्ह गोष्टीचा विकृत स्वरूपांत आविष्कार अशा अनेक अंगांनीं विडंबन आपलं अस्तित्व प्रगट करीत असतं. उपहास, उपरोध, व्याजोक्ति, व्यंग्योक्ति वगैरे विनोदाचे प्रकार आणि विडंबन

यांच्या सीमा परस्पराशीं इतक्या संलग्न झाल्या आहेत कीं, कुठून कोणता प्रकार सुरू झाला अन् कुठं संपला हें निश्चयपूर्वक सांगतां येणं कठीण आहे.

सामान्यतः ज्यांत भाषेची नक्कल असते, एखाद्या अनिष्ट प्रथेचा उपहास केलेला असतो किंवा तिचा विपर्यास केलेला असतो त्याला विडंबन हें नांव देतां येईल.

विडंबन (साहित्यांतील) म्हणजे उपहासात्मक टीका असं आचार्य अत्र्यांनीं 'उपहासिनी'च्या प्रस्तावनेंत स्पष्टीकरण केलं आहे. विनोदांतहि अशा प्रकारची टीका अंतर्भूत आहेच, तथापि विडंबनाला दुसऱ्या एखाद्या वाङ्मयीन कृतीचा आधार असावा लागतो, तसं विनोदाचं नाहीं. पण या दोहोंतला भेद पुष्कळदां दृष्टीआड केला जातो. विडंबनपर म्हणविल्या गेलेल्या खुद्द 'उपहासिनी' या काव्यसंग्रहांतहि विडंबनपर कवितांप्रमाणंच कांहीं विनोदी कविताहि समाविष्ट करण्यांत आल्या आहेत, त्या मला वाटतं दोहोंतला हा फरक संपादकांनीं नीटसा ध्यानांत घेतला नसल्यामुळंच; किंवा चांगल्या विडंबनपर कविता त्यांना पुरेशा प्रमाणांत उपलब्ध होऊं शकल्या नसतील म्हणूनहि कदाचित अशी गल्लत अपरिहार्यपणें त्यांना करावी लागली असेल. उपहासिनींतल्या कांहीं विनोदी कविता खरोखरच चांगल्या आहेत. पण त्यांतला विनोद कितीहि मार्मिक असला तरी विडंबनांत त्यांची गणना करणं म्हणजे त्यांच्या मूळ स्वरूपाचाच विपर्यास करण्यासारखं नव्हें का? या दोहोंतलं अंतर स्पष्ट करून सांगतांना आचार्य अत्र्यांनीं या विषयाचा आणखी बराच विस्तारानं ऊहापोह केला आहे.

विडंबनास कशाचा तरी आधार हवा असला तरी विनोदी वाङ्मयांत त्याचं स्थान गौण मानणं कसं चुकीचं आहे, त्याच्या परावलंबित्वामुळं त्याला कांहीं टीकाकारांनीं दिलेली बांडगुळाची उपमा कशी दिशाभूल करणारी आहे, Parody (विडंबन) ह्या वाङ्मयप्रकाराचा दोषदिग्दर्शनाकडे उपयोग करूं नये हें कांहीं टीकाकारांचं मत किती अज्ञानमूलक आहे, पद्यापेक्षां गद्य-विडंबन साधायला किती अवघड आहे, गद्य विडंबनकाराच्या बाबतींतल्या अडचणी कोणकोणत्या वगैरे अनेक मुद्यांचा त्यांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत अभ्यासू वृत्तीनं परामर्श घेतला आहे.

वरील कांहीं मुद्द्यांच्या अनुषंगानं त्यांनीं उपहासात्मक टीकेच्या चार

सूक्ष्म भेदांचं दिग्दर्शन केलं तेंहि जिज्ञासु वाचकांनीं अवश्य वाचावं. उपहासात्मक टीकेला इंग्रजींत सामान्यतः Satire असं म्हणतात. या टीकाप्रकाराचे आणखी सूक्ष्मभेददर्शक Lampoon, Burlesque, Allegory आणि Parody असे चार पोटभाग असून त्यांचं आचार्य अत्र्यांनीं अतिशय मार्मिक विवरण केलं आहे.

पु. लं.च्या विनोदी लेखनांत वरील चारहि प्रकार कमी-अधिक प्रमाणांत आपणांस पाहावयास मिळतात. Lampoon म्हणजे वैयक्तिक कुटाळकीवर आधारलेला विनोद मात्र त्यांनीं कटाक्षानं टाळला आहे. बाकी इतर प्रकार त्यांच्या विनोदी वाङ्मयांत सर्वत्र विखुरले आहेत.

प्रस्तुत प्रकरणांत वर सांगितलेल्या चार प्रकारांपैकीं फक्त शेवटच्या-पुरतांच (Parody) आपणांस विचार करावयाचा असल्यामुळं इतर पोटभेदांबद्दलची चर्चा करण्याचा मोह मी आवरतां घेतों.

पॅरडी या नांवानं इंग्रजी साहित्यांत ओळखला जाणारा प्रकार विडंबनाशीं बराच जुळतां मिळतां आहे. "Carricature of a poem made by applying words and ideas with burlesque" अशी आचार्य अत्र्यांनीं पॅरडीची व्याख्या आपल्या प्रस्तावनेंत उद्धृत केली आहे. या व्याख्येचं स्पष्टीकरण करतांना ते म्हणतात, "कमी अधिक प्रमाणांत मूळ कृतीवरहुकूम जी गद्य वा पद्य रचना केली जाते व तिच्या गंभीर अभिप्रेत अर्थाचा मात्र नवीन रचनापद्धतीनें उपहासात्मक विपर्यास केला जातो अशा रचनेस विडंबन म्हणावें."

या व्याख्येच्या चौकटींत बसतील अशा प्रकारचीं गद्य विडंबनाचीं कितीतरी उदाहरणें पु. लं.च्या विनोदी लिखाणांतून काढून दाखवितां येतील. नुसत्या भाषाशैलीचं विडंबन हा एकच मुद्दा घेतला तरी कितीतरी भाषापद्धतींची त्यांनीं नकल किंवा विडंबन केलेलं दिसून येईल.

खेडुताच्या तोंडची भाषा, बिगर मराठी भाषिकांची मराठी भाषा, बखरीची भाषा, लहान मुलांच्या तोंडची भाषा, नवकवीची भाषा, टीकाकाराची भाषा, सरकारी नोटीसांची भाषा, सर्वोदयी आचार्यांच्या तोंडची भाषा, लेखकांच्या लेखनशैलींतल्या लकबी या साऱ्यांचं अतिशय मजेदार पद्धतीनं त्यांनीं विडंबन केलं आहे.

पद्यापेक्षांही गद्याचं विडंबन करणं कठीण असतं, हा आचार्य अत्र्यांनीं उपस्थित केलेला मुद्दा ध्यानांत घेतला म्हणजे पु. लं. च्या विडंबनशक्तिबद्दल विशेष कौतुक करावंसं वाटतं. गद्याचं विडंबन करणं ही किती अवघड कला आहे हें सांगतांना आचार्य अत्रे लिहितात, "...गद्याचें विडंबन करणें पद्याइतकें सोपें नाहीं. म्हणून गद्य विडंबनकार थोडे व उशीरा उत्पन्न होतात तसें पद्याचें नाहीं. एखादी छक्कड ऐकल्याबरोबर एखादा सामान्य शब्दजुळ्या कवि विडंबनाची ऐट आणील. कवितेचें विडंबन सहज व अगोदर होण्यास दुसरेंहि एक कारण आहे. कविता हा लेखनप्रकार विडंबनास सौकार्याचा आहे. कवितेचें अंग (form) स्वरांचें आणि शब्दांचें अनुकरण करण्यास सहज वाटतें; तसें गद्याच्या बाबतींत नाहीं. त्या ठिकाणीं लेखकाची सर्वसाधारण लेखनशैली उपहासित करावी लागते..."

नुसतं शैलीचंच नव्हे, तर वाङ्मयांत रूढ झालेल्या हास्यास्पद प्रथा, अनिष्ट परंपरा, दुष्ट संकेत यांचंहि त्यांनीं खुमासदार विडंबन केलं आहे. अशा विडंबनाचा दर्जा पॅरडीपेक्षांही उच्च असतो. त्याला इंग्रजींत Berlesque असं म्हणतात. पण पु. लं. च्या लिखाणांतून अशा प्रकारच्या विडंबनाचे नमुने काढून दाखवायचे म्हणजे तो संबंध प्रसंगच सांगायला हवा. उदाहरणार्थ आजकाल रेडिओवरून जाहीर होणाऱ्या कार्यक्रमांची एक झलक त्यांनीं एका लेखांत दाखविली आहे. तुझें आहे तुजपाशी मधला अतिविशाल महिला मंडळाचा तो संबंध प्रवेशच मध्यमवर्गीय बोलक्या बाहुल्यांच्या नाटक्री सुधारणावादाचं सुंदर विडंबन म्हणून उल्लेखितां येईल. त्यांतलीं चारदोन वाक्यं नमुन्यादाखल सांगून कांहीं त्या विडंबनाची कल्पना करतां येणार नाहीं. तेव्हां पु. लं. नीं केलेल्या फक्त भाषाशैलीच्या विडंबनाचे कांहीं नमुने वानगीदाखल उद्धृत करून मी हें प्रकरण आटोपतं घेतों.

राजसंन्यासांतल्या संभाजीच्या तोंडच्या भाषणाची ही विडंबनपर नकळ पाहा. अंमलदारमधला सर्जेराव म्हणतो—

"...सुष्टीची उलथापालथ तर झाली नाहीं ना? मुंग्यांनीं मेरू पर्वत गिळला नाहीं ना? वडवानलानं अरबी समुद्र तर जाळला नाहीं ना? मग आम्हीच असे उपाशी कसे! अरेरे, काय झालं हें-मनाचा मानी-माथ्याचा बिनहिशेबी-बकासूर तूं-खानावळीची निवड चुकलास आणि दोन वेळच्या

जेवणाला हुकलास ! नका, खानावळवाले, अशा रागानं ह्या सर्जाकडे पाहूं नका. उद्यां वेळ आली तर माझी सोन्याचीं बटणं विकून मटणाचे पैसे चुकते करीन, पैरण विकून आजवर खायला घातलेल्या वैरणीचा हिशेब पुरा करीन. —हरहर—काय स्थिति ही ! सर्जा—सर्जा—वडगांवच्या सुभानराव सुंठमारीकर इनामदाराचा एकुलता एक मुलगां तूं—ज्याच्या वाड्यावर रोज अर्धा बोकड न्याहारीला आणि उरलासुरला दुपारला संपायचा तो आज ह्या सुरंग-वाडांत गोळाभर भातासाठीं आणि—वाटीभर खिम्यासाठीं—तडफडतोय ! थूः तुझ्या जिनगानीवर !...”

महानुभाव भाषेच्या विडंबनाचे एकदोन नमुने मागें सुरुवातीच्या एका प्रकरणांत दिले आहेतच. आतां आणखी हा एक नमुना पाहा—

‘अनुभवशून्यता’ हा साहित्याचा पाया आहे, असें त्यांचें (शतपर्ण-स्वामींचें) म्हणणें आहे. साहित्य हें अनुभवावर आधारलें असतें ह्या लोकप्रिय तत्त्वाला सहानुभवांचा विरोध आहे. ह्याविषयीं स्वामींनीं सांगितलेला ‘कवटपोळियेचा दृष्टांत’ पाहा :

“एकदां शिष्या बृहदायिसें स्वामीयें पुशिलें : साहित्यिका अनुभवू कैसा असावा : स्वामीयें भणितले : साहित्यिकासी अनुभवू अनावश्यकू : ते समयीं स्वामिये कवटपोळियेचा दृष्टांतु कथिला : कुकुटयेसी कवटपोळियेचा अनुभवू नसे किंतु कवटावाचोनि कवटपोळी कैची : कवटपोळी खायला कवटप्रशंसा करितसे : तेवि साहित्य प्रशंसा जन करोनी जीवनाची गोडी चाखिती : किंतु जीवनानुभवू नसोनिया साहित्यनिर्मिती होतसे : साहित्यिकें लिखित करावें : जनें तेयाची जैसी गमे तैसी चवी घ्यावी : ”

या उताऱ्यांत महानुभावांच्या भाषेचं जसं विडंबन आहे तसंच मनन-चित्तनावांचून लेखनकाम करूं पाहणाऱ्या तथाकथित साहित्यिकांच्या उथळ-पणाचाहि मर्मभेदक उपहास नाही का ? आतां हा दुसरा नमुना पाहा—

“बालपण म्हणजे मुग्ध शैशवच तें ! अहाहा ! तें बागडणें, तें खेळणें, तें चड्डीची नाडी चोखणें...सगळीकडे आनंदीआनंद ! एक तामिळ कवि म्हणतो, ‘शैशवगळू मधुररुंजू’— “लहानपणीं गळूं झालें तरी तोहि एक प्रकारचा आनंदच !”— दुःखाला सुख मानण्याचा काळ तो ! दुसऱ्या एका उर्दू कवीनें म्हटल्याप्रमाणें, “गुल है चमनमें और बच्चा है मकानमें”— “बागेंत फूल आणि घरांत मूल !”— किती गोड आहे ही कल्पना !

“शैशवाच्या त्या कोंकराप्रमाणे बागडणाऱ्या दिवसांची आठवण झाली कीं अजूनहि मन नाचायला लागतें. एकतीस सालीं विजापूरच्या तुरुंगांत असतांना कोंवळीं किरणं आमच्या बराकींत येऊन खेळत. त्यांना का कोणाची मना होती? साबरमतीचे त्यागमूर्ति चंदूलाल खुशालदास त्या वेळीं माझ्या बराकींत होते ..ते मला म्हणत, “सूर्यकिरणें म्हणजे सूर्यदेवाची असंख्य बाळें. बराकींत काय आणि बरामद्यांत काय त्यांना फक्त खेळच माहिती.” रायबरेलीचे हबिबुल्ला तर किरणें पाहून नाचत ..आम्ही बराकींत हीं किरणें पाहून आमच्या बाल्यांतील आठवणी लिहून काढावयाचें ठरविलें. चंदूलालजींनीं त्या कानडींत लिहिल्या, मौलानासाहेबांनीं संस्कृतांत काव्यबद्ध लिहिल्या आणि मी मूळ पुष्टमध्यें लिहिल्या; त्या माझे तरुण मित्र जुगलकिशोर कान्यकुब्ज यांनीं हिंदींत लिहिल्या आणि त्यावरून श्री. चंद्र घेवाण यांनीं मराठी वाचकांसाठीं भाषांतर करण्याचे परिश्रम घेतले ..”

हें विडंबन कोणत्या संप्रदायांतल्या महात्म्यांच्या भाषाशैलीचं आणि विचारसरणीचंहि आहे हें मुद्दाम सांगायलाच का हवं?

मुक्तछंदाच्या नांवाखालीं शब्दांचा फापटपसारा मांडून काडीचाहि अर्थ हातीं न लागूं देणाऱ्या नवकवींच्या ‘छांदिष्टपणा’चं उत्कृष्ट विडंबन पाहावयाचं असल्यास ‘शांभवी-एक घेणें’ हें मुक्तकाव्य वाचावं! अर्थशून्य शब्दावडंबराचा विडंबनपर नमुना म्हणून हें काव्य लक्षांत राहिलच, शिवाय मुंबईच्या एका नवकवीच्या विवक्षित शैलीचा नमुना म्हणूनहि चाणाक्ष वाचकांच्या तें सदैव स्मरणांत राहिल. या काव्याच्या आरंभीं पु. लं.नीं केलेली नुसती प्रस्तावना वाचली तरी विडंबनाचं शस्त्र ते किती लीलया पेलूं शकतात याची कल्पना करतां येते. प्रस्तावनेंत ते म्हणतात—

“—एक द्रव्य नाट्य. हल्लीं सधनता हा नवनिर्मितीचा नवावश्यक घटक आहे. आशयघनता आणि आकृतिघनता. परंतु मानवाचीं पावलें अणुध्वमकडून हायड्रोजन बॉम्ब किंवा जलध्वमच्या दिशेनें पडूं लागलीं आहेत. अशा काळाचें स्वागत हें घनाएवजीं द्रवानें होणें आवश्यक आहे. नवीन वाङ्मय हें घनाशयांतून निघून जलाशयांत पडणें अपरिहार्य आहे. ‘देणें’ हा गत-युगाचा धर्म तर ‘घेणें’ हा नवयुगाचा...प्रस्तुत नाट्यविषय ‘शांभवी’ हा असल्यामुळें ‘घोश्य’ आहे. आस्वाद, मग तो वाङ्मयकृतीचा का असेना,

चोष्य असेल, लेह्य असेल आणि घोष्यहि असेल. वाङ्मय जीवनाच्या विविध स्तरांतून जातें. द्रवनाद्य जीवनपटाखालून जातें. हा स्तर अस्तररूप आहे. हीच द्रवनाद्याची अस्मिता आणि विस्मिताहि. ”

आतां सरकारी कामकाजाच्या, वकिली नोटिशीच्या किंवा कायदेशीर ठरावाच्या भाषेचा हा एक नमुना पाहा—

“ ज्यापक्षीं नदींत बोलली जाणारी अशा अर्थाची अगर ज्याचा दर वेळीं तर्जुमा करणें आवश्यक आहे अशी भाषा अगर बोली अगर दोन्ही अगर ह्यांपैकीं एक सालमजकूरपर्यंत आढळांत अगर ऐकण्यांत आली नाही त्यापक्षीं जी भाषा अगर बोली अगर दोन्ही अगर ह्यांपैकीं एक बोलली अगर लिहिली गेली असतां बोलणारास अगर लिहिणारास अगर वाचणारास अगर ऐकणारास अगर ह्यांपैकीं एकास अगर अनेकांस समजली जाईल त्या भाषेस अगर बोलीस माध्यम म्हणण्यांत येऊन अंगुस्तान विद्यापीठाचे शैपिक शिक्षण ह्याच माध्यमाचेद्वारां देण्यांत यावें. ”

महाराष्ट्रांत तीन विख्यात ललित लेखकांच्या भाषाशैलीचं विडंबन करण्यासाठीं पु. लं.नीं इसापनीतींतली एक गोष्ट आधारासाठीं घेऊन ती त्या तिघा साहित्यिकांच्या शैलीनं लिहून दाखविली होती. लेखकांचं नांव न प्रकट करतांहि तें कुणाच्या लेखनशैलीचं विडंबन आहे हें वाचकांना चटकन उमगतां आलं होतं. सदरहू विडंबन बऱ्याच वर्षांपूर्वीं अभिरुचि मासिकांत प्रसिद्ध झालेलं मला नक्की स्मरतं. तसंच ‘ध’ चा ‘मा’ किंवा असंच कांहीं तरी शीर्षक असलेली ऐतिहासिक भाषेचं विडंबन करणारी कथा त्याच मासिकांत मी वाचल्याचं स्मरतं. हीं दोन्ही विडंबनं पु. लं.च्या आगामी संग्रहांत तरी जरूर प्रसिद्ध व्हायला हवीं.

वर दिलेल्या उतान्यांवरून वाचकांना पु. लं.च्या विडंबनकौशल्याची सहज कल्पना येऊं शकेल. विडंबनांतील त्यांची मार्मिकता जशी विलोभनीय वाटते तसं विडंबनाच्या विषयाच्या बाबतींतलं वैचित्र्यहि विस्मयकारक वाटतं. यापूर्वीं याच प्रकरणांत कांहीं विषयांचा मी ओझरता निर्देश केलाच आहे.

इतर विनोदी लेखनाप्रमाणेंच हें विडंबनाचं शस्त्रहि पु. लं.नीं सामाजिक व वैयक्तिक दोषांचा परिहार करण्याच्या बुद्धीनं वापरलं असून त्यांतहि ते यशस्वी झाले आहेत. त्यांचं विडंबनपर साहित्य वाचीत असतांना मला

पोपच्या "The Rape of the Lock" या उपहासगर्भ प्रदीर्घ काव्याची हटकून आठवण होते. 'बटाश्याच्या चाळीं' तले बरेचसे लेख किंवा 'असा मी असा मी' मधील पुष्कळसा भाग समाजांतल्या दंभ, अन्याय, विषमता इत्यादि वैगुण्यांचा परिस्फोट करण्याकडे खर्ची पडला आहे; तसंच पोपनंही 'रेप ऑफ दि लॉक' हें प्रदीर्घ काव्य समाजांतल्या अहंमन्य पुरुषांच्या घमेंडीचा पोकळ फुगा फोडण्यासाठी, स्त्रीत्वापासून दूर चाललेल्या स्त्रियांच्या डोळ्यांत अंजन घालण्यासाठी लिहिलेलं आहे.

पोपच्या या काव्यांत समाजांतल्या कांहीं स्त्रीपुरुषांची रेवडी उडविलेली दिसते खरी, पण त्यांची व्यक्तिगत कुचाळी करून त्यांना हास्यास्पद करून सोडण्याच्या हेतूनं त्यानं ही रेवडी उडविली नाही. त्यांच्यांतलं व्यंग त्यांना दिसून यावं हाच उदात्त हेतु समोर ठेवून त्यानं हें प्रदीर्घ काव्य केलं अशी अनेक जाणत्या टीकाकारांनी त्याच्याबद्दल ग्वाही दिली आहे. डॉ. बी. आर. मलिक म्हणतात,

"He shared the current view that poetry was a great instrument of moral improvement and that its most effective method was that of satire, which by its ridicule destroyed corrupt customs and exposed the wicked... In fact satire was his element."

पोपच्या उपहासात्मक लिखाणांत वैयक्तिक कुचाळीचा लवलेशहि नसतो हें दाखवून देतांना आणखी एक टीकाकार त्यांच्याविषयी म्हणतो,

"The Rape of the Lock is not a poem against anyone. In so far as it is a satire it opposes not a person but a moral fault; immoderate female pride. Its satire is not directed against Arabella Fermor but against weakness she shares with half the world..."

पु. ल. च्या विनोदी किंवा विडंबनपर लिखाणाला अनुलक्षून कांहीं टीकाकार भलभलते आक्षेप घेतांना दिसतात. तेव्हां त्यांनाहि वरच्यासारखंच उत्तर द्यावंसं वाटतं. पु. ल. नीं 'अति विशाल महिलामंडळा'चा प्रवेश आपल्या एका नाटकांत योजून समस्त स्त्रीजातीची टवाळी केली आहे असा एका सार्वजनिक सभेत एका विदुषी स्त्रीनं उद्गार काढल्याचं मला

ठाऊक आहे. असलीं विनोदप्रूफ माणसं पाहिलीं म्हणजे कधीं कधीं मला अशी शंका येते, या लोकांच्या अंगाला लहानपणीं केलेल्या गुदगुल्या तरी कळल्या असतील कीं नाहीं देव जाणे !

तें कांहींहि असलं तरी जाणकारांना पु. लं. च्या विडंबन चातुर्याची असाधारणता केव्हांच कळून चुकली आहे. आचार्य अत्र्यांच्या ' झेंडूच्या फुलां 'नंतर विडंबनाचा ओघ जवळ जवळ लोपल्यासारखाच झाला होता. क्वचित् एखाद दुसरा प्रयत्न नजरेस पडे. पण तेवढ्यानं मासिकाच्या किंवा साप्ताहिकाच्या पानाचा कोपराच फार तर भरून निघे. ' झेंडूच्या फुलां ' नंतर मराठी साहित्यांत निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्याची खरी कामगिरी केली पुं. लं. च्या विनोदी वाङ्मयानंच !

वाङ्मयविवेचन

बालवाङ्मय

- वयम् मोठम् खोटम्
- नवें गोकुळ
- टेलिफोनचा जन्म

आतांपर्यंत बालवाङ्मयांत मोडतील अशा तीनच ललितकृति पु. लं. नीं प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्यांपैकी १९५६ साली 'वयम् मोठम् खोटम्' हें छोटसं प्रहसन नभोवाणी सप्ताहांत पुणें केंद्रावरून ध्वनिक्षेपित करण्यांत आलं होतं. आतांपर्यंत या प्रहसनाच्या तीन आवृत्या निघाल्या आहेत. यावरून त्याच्या लोकप्रियतेची थोडीशी कल्पना येऊं शकेल.

प्रस्तुत प्रहसनाच्या 'जन्माला' कारणीभूत होणारा एक गंमतीदार प्रसंग खुद्द लेखकानंच प्रास्ताविकांत सांगितला आहे. एकदां त्यांच्या भाचीनं त्यांना, 'नाटक लिहून द्या' म्हणून आग्रह केला. पु. ल. म्हणाले, 'मला लहान मुलांसाठीं नाटक लिहितां येत नाही!'

एवढ्या खुलाशावर मुलांचं समाधान झालं तर मग तीं मुलं कसलीं! पु. लं. ची भाची लगेच त्यांना म्हणाली, 'अय्या! मग तुम्ही प्रोफेसर कसले? हुडूत्!'

अन् त्या 'हुडूत्' मुलं पु. ल. डोकं खाजवायला लागले अन् त्यांतून हें प्रहसन निघालं! कोणत्या साहित्यकृतीच्या जन्माला कोणता प्रसंग निमित्ताला पुरतो हें सांगतां येत नाहीं. क्राँच पक्षाच्या रोखानं निषादानं केलेलं शरसंधान रामायणाच्या अवताराला प्रेरक ठरलं. इथं खुद्द लेखकाची आस्मिता चिमुरड्या भाचीच्या वाग्बाणानं विद्ध झाली अन् त्यांतून या चिमुरड्या कृतीचा आविष्कार झाला.

बाकी साहित्यशास्त्रकारांचा या गोष्टीवर फारसा विश्वास बसणार नाही. साहित्यनिर्मितीला एखाद्यानं केलेलं केवळ आव्हान पुरेसं ठरतं ही गोष्ट त्यांना मंजूर होणार नाही. त्या साहित्याच्या निर्मितीसाठीं आवश्यक ती तयारी लेखकाच्या अंतर्विश्वांत आधींपासूनच होत असली पाहिजे असं ते आग्रहानं प्रतिपादन करतील. पु. लं. च्या भाचीनं त्यांना डिवचून मुलां-

साठीं नाटक लिहायला प्रवृत्त केलं एवढं फार तर ते कबूल करतील पण अशा प्रकारचं वाङ्मय लिहायला आवश्यक असलेली मनाची घडण, बालकांशीं समरस होणारी विशिष्ट मनोरचना पु. लं. पार्शीं आधीं पासूनच होती हेंहि त्याबरोबरच ते सांगून टाकतील आणि यांत त्यांचं कुठं चुकलं ?

बालकांच्या अंतरंगांत पु. लं. च्या वृत्ति कशा विरघळून जातात, एकरूप होऊन जातात हें यापूर्वींच्या कांहीं प्रकरणांतून मी त्यांच्याच साहित्यांतले अनेक दाखले देऊन स्पष्ट केलं आहे. लहान मुलांचं बोलणं, चालणं, तऱ्हे-वाईक हावभाव, त्यांच्यांतली धिटाई, बुजरेपणा, विसंगति हें सारं सारं त्यांनीं मोठ्या बारकाईनं टिपून त्यांचं आपल्या लेखनांतून दर्शन घडविलं आहे. 'गणगोत' मधलं छोट्या दिनेशची त्यांनीं रेखाटलेली व्यक्तिरेखा म्हणजे अशा प्रकारच्या त्यांच्या लिखाणावरला सुवर्णकळस आहे असंच म्हणायला हवं !

'वयम् मोठम् खोटम्' ह्या प्रहसनांत लहान मुलांच्या अनुकरणशील प्रवृत्तीचं मजेदार रीतीनं दर्शन घडविलं आहे. आपण आपल्या घरांतल्या मोठ्या माणसांप्रमाणं पोषाख करावा, त्यांच्यासारखं चालावं, बोलावं असं लहान मुलांना साहजिकच वाटत असतं. जयंत, उदय, हेमंत, उषा आणि मंगला ह्यांना तर एके दिवशीं आपल्या आजोबा आजीप्रमाणं अन् आई बाबाप्रमाणं त्यांचेच कपडे घालून हुबेहुब त्यांचीं सोंगं वठवायची लहर आली. त्या दिवशीं घरांतलीं सगळीं मोठीं माणसं कुठं बाहेर गेलीं होती. जातांना त्यांनीं मुलांना उद्देशून, 'ए पोरानो, दंगा करायचा नाहीं हं ! मोठ्या माणसांसारखं वागायचं' ही सूचना देऊन ठेवली होतीच. मग तेवढंच निमित्त त्यांना पुरलं, अन् खरोखरीच्या मोठ्या माणसांसारखं 'वागायचं' त्यांनीं ठरविलं !

झालं ! मनांत विचार यायलाच अवकाश कीं, प्रत्येकानं आपपली भूमिकासुद्धां वाटून घेतली. जयंत आजोबा झाला, उषा आजी झाली, उदयनं बाबाचं सोंग घेतलं आहे, मंगलेनं आईची अन् हेमंतनं नामू मामांची भूमिका वठवायचं ठरविलं आहे. प्रत्येकानं स्वतःच्या भूमिकेला साजेसा पोषाख केला आहे. आजोबा झालेल्या जयंतनं पांढऱ्या मिशा चिकटविल्या आहेत, बंडी घातली आहे, धोतर नेसला आहे. बाबांच्या

भूमिकेंतल्या उदयनं जाकीट, बूट, पाटलोन, नेकटाय अशी वेषभूषा केली आहे. आजी झालेल्या मुलीनं नऊवारी पातळ अन् आई झालेल्या मुलीनं पांचवारी फुल्याफुल्यांचं पातळ नेसलं आहे.

एवढा जामानिमा झाल्यावर त्यांचं 'नाटक' सुरू होतं. मध्ये मध्ये मुलांना आपल्या भूमिकेचा विसर पडून ते मूळ स्वभावावर जातात अन् एकमेकांना चिडवितात, भांडतात. पण नाटक थांबत नाही. मध्येच त्यांच्या घरी दुधाचा रतीब घालणारा गवळी येतो. मुलांचा तो खेळ पाहून त्याची करमणूक होते. 'काय हुबेहुब सोंगं घेतलीं तुम्ही!' अशी तो मुलांची तारीफ करतो. मुलांनाहि त्या स्तुतीनं मूठभर मांस चढतं. गवळीबुवाला खरोखरच आपण आपल्या सोंगांनीं फसवलं अशी त्यांची खात्री होते. गवळ्याप्रमाणंच आणखी कुणाला तरी असंच चकित करून सोडावं अशी त्यांच्या मनांत कल्पना येते. योगायोगानं सावंत वकील आणि त्यांच्या पत्नी सहज बसण्यासाठीं म्हणून त्यांच्या घरीं येतात. त्यांनाहि गवळ्याप्रमाणं आपणाला फसवितां येईल या विचारानं मुलं आपलं 'नाटक' चाळूंच ठेवतात. त्यांचा कावा वकीलसाहेबांच्या नि त्यांच्या पत्नीच्या लक्षांत यायला वेळ लागत नाही. आपण फसलों असल्याचा मुद्दामच ते बहाणा करतात आणि खऱ्या आजोबाआजीबरोबर बोलावं तसं ते त्यांच्याशीं बोळू लागतात. या घटनेंतून पुढें जी कांहीं मौज निर्माण होते ती मुळांतूनच वाचण्यांत अगर रंगमंचावर या नाटकल्याचा प्रयोग पाहण्यांत खरी गंमत आहे.

'नवें गोकुळ' हें दुसरं बालनाट्य १९५८ सालीं प्रथम मुंबई नभोवाणी-वरून ध्वनिक्षेपित करण्यांत आलं आणि त्याच वर्षीं तें प्रकाशित झालं. 'वयम् मोठम् खोटम्' हें प्रसहन केवळ मनोरंजनाचं उद्दिष्ट समोर ठेवून पु. लं.नीं लिहिलं होतं. 'नवें गोकुळ' करमणूक करतंच शिवाय तें बोध-परहि आहे. 'पुढारी पाहिजे' या लोकनाट्यांत लोकशिक्षणाचा उद्देश लेखकानं आपल्यासमोर ठेवला होता, तसाच कांहींसा याहि छोट्या नाटकल्याचा विषय आहे.

'उलटेवाडी' या गांवाची नांवाप्रमाणंच सारी तऱ्हा उलटी असते. सर्व कांहीं जगाच्या विरुद्ध ! त्या गांवांत माणसं कोणतीं अन् जनावरं कोणतीं हें कळणं मुश्किल होऊन बसतं, माणसांचीं नांवां जनावरांना अन् जनावरांचीं

माणसांना ठेवलेली असतात. मनी, ढवळ्या, पवळ्या हीं तिथल्या मुलामुलींचीं नांवां नि गणपतराव, सुंदरराव, इंद्रसेन हीं बैलांचीं नि गाढवांचीं नांवां !

रेड्याचं नांव साहेबराव अन् म्हशीचं नांव मंदोदरी ! देवाचं नांवसुद्धां त्या गांवच्या वातावरणाला साजेसंच-आयतोबा !

या उलटेवाडींत मुलंच मास्तरला शिकवितात, चोर फौजदाराला बेड्या घालतात, करवतीचे दांत पडले या सबबीवर सुतारानं आपला धंदा सोडला, उंदरांनीं भाता कुरतडला म्हणून लोहारानं आपला धंदा सोडून दिला, वाण्यानं दुकानदारी सोडली, शिंप्यानं मशीन बंद ठेवलं, पोरं शाळेला जाईनांत, मोठे शेताला जाईनांत.

गांवांत, आळस, दैन्य, रोगराई यांनीं थैमान मांडलं. माणसांना नाहीं पण तिथल्या जनावरांना मात्र त्या जिण्याचा वैताग आला, गांवांतलं दैन्य त्यांच्याच्यानं पाहावेना, यांतून मार्ग कसा काढायचा ?

या प्रश्नाचं उत्तर या नाटुकल्याच्या उत्तरार्धांत मिळतं. उलटेवाडीचा कायापालट घडून येतो. जनावरांकडे पाहून माणसांनाहि शहाणपण सुचतं अन् सर्वजण मिळून उलटेवाडीची अवकळा घालवून तिला नीटनेटकं स्वरूप प्राप्त करून देतात. 'टेलिफोनचा जन्म' ही बालवाङ्मयांत मोडणारी पु. लं.ची तिसरी वाङ्मयीन कृति. ही श्रुतिका प्रथम इंग्रजींतून Voice of America या नभोवाणी केंद्रावरून सादर करण्यांत आली होती. टेलिफोनचा शोध लावणाऱ्या अलेक्झांडर ग्राहाम बेलच्या जीवनकार्याची या श्रुतिकेंतून थोडक्यांत ओळख करून देण्यांत आली आहे. मानवी जीवनांत क्रांति करून सोडणारा हा शोध लावतांना त्याच्या जनकाला प्रथम कोणकोणते अडथळे आले, त्यांतून त्यानं आपला मार्ग कसा काढला, कुणी कुणी त्याला विरोध केला, त्या संशोधनाची कुचेष्टा करून त्याला निरुत्साहि करण्याचा खटाटोप केला, पण त्यालाहि बेलनं कशी दाद दिली नाहीं--या साऱ्या गोष्टींचा साद्यंत इतिहास सुबोधपणें पु. लं.नीं या श्रुतिकेच्या द्वारां कथन केला आहे. हंसत खेळत शास्त्रीय ज्ञानांत भर घालणाऱ्या या श्रुतिकेसारख्या आणखी काहीं श्रुतिका त्यांनीं लिहिल्या तर हव्याच आहेत.

श्री. पु. ल. देशपांडे यांचा जीवनपट

- जन्म ८ नोव्हेंबर १९१९ मुंबई येथे.
- प्राथमिक शिक्षण जोगेश्वरी येथे, माध्यमिक शिक्षण पार्ल्याच्या टिळक विद्यालयांत.
- इ. स. १९३६ ते ३८ पर्यंत जोगेश्वरीच्या इस्मायल युसुफ आर्टस् कॉलेजांत व नंतर मुंबईतील सरकारी लॉ कॉलेजांत दोन वर्षे अध्ययन.
- १९३७, मुंबई रेडीओवर प्रथम नाटकांत काम केलें.
- १९४०, एल. एल. बी. ची पदवी मिळविली. कांहीं काळ नोकऱ्या व नंतर पुन्हां पुण्यांत विद्याभ्यासासाठीं दाखल.
- योगक्षेमासाठीं शिकवण्या; त्याबरोबर साहित्याचा व संगीताचा व्यासंग, अनेक साहित्यिकांचा व संगीतकारांचा सहवास, त्याचें स्नेहांत रूपांतर.
- कै. चिंतामणराव कोल्हटकरांच्या 'ललित कला कुंज' मध्ये नट म्हणून प्रवेश. त्याच सुमारास चित्रपट व्यवसायाशीं आलेला संबंध पण तो फार काळ टिकला नाही.
- लेखनाला सुरुवात. प्रथम कांहीं दिवस टोपण नांवानें व नंतर उघडपणें.
- १९४३, अभिरुचि मासिकांत प्रथमच प्रकाशित झालेल्या 'अण्णा वडगांवकर' या व्यक्तिचित्रानें पु. ल. च्या लेखनसामर्थ्याची दिलेली ग्वाही.
- नंतर अनेक नियतकालिकांतून लेखन.
- नाटकांतून कामें. सात-आठ चित्रपटांतून वैशिष्ट्यपूर्ण भूमिका करून त्या क्षेत्रांतहि उमटविलेला ठसा.
- पटकथा लेखक, संवाद लेखक, संगीत दिग्दर्शक, दिग्दर्शक या विविध नात्यांनीं चित्रपट व्यवसायाशीं संबंध आल्यामुळें त्यांना कलाप्रेमी मंडळींकडून मिळालेली 'सब कुछ पु. ल.' ही उत्स्फूर्त पदवी.

- १९४५—अध्यापनव्यवसायाशी आलेला संबंध. दादरच्या ओरि-
एण्ट हायस्कूलमध्ये अध्यापनास प्रारंभ.
- १९५०, एम्. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण.
- बेळगांवच्या 'राणी पार्वतीदेवी कॉलेजांत' प्राध्यापक म्हणून
नेमणूक. तेथे दोन वर्षे वास्तव्य.
- त्यानंतर दादरच्या बॉम्बे कॉलेजांत (आतांचे कीर्ति कॉलेज)
प्राध्यापक म्हणून दाखल.
- कै. भाऊसाहेब हिरे यांच्या 'महात्मा गांधी विद्यामंदिर' या
शिक्षण संस्थेचे अध्वर्युपद स्वीकारून मतभेदामुळे सोडावे लागले.
- १९५५ डिसेंबरमध्ये ऑल इंडिया रेडिओत 'ड्रामा प्रोड्यूसर'
म्हणून दाखल. त्याबरोबरच पुणे रेडिओ स्टेशनवरील युनेस्को
प्रणीत कार्यक्रमाची जबाबदारीही पत्करली.
- १९५८ मध्ये विलायतेचा प्रवास. 'Media of Mass Edu-
cation' चा अभ्यास करण्यासाठी युनेस्कोने शिष्यवृत्ति दिली.
लंडनच्या बी. बी. सी. मध्ये प्रशिक्षण.
- त्याबरोबर ध्वनिचित्रतंत्राचाहि (Television) अभ्यास.
- भारतांत परत आल्यावर दिल्लीच्या ध्वनिचित्रशाखेचे चालक व
सर्व भारतीय रेडिओ स्टेशनांचे डेप्युटी चीफ ड्रामा प्रोड्यूसर
म्हणून नेमणूक.
- दोन वर्षांनंतर वरील दोन्ही पदांचा राजीनामा.
- दिल्लीच्या वास्तव्यांत मराठी रंगभूमीची घडलेली सेवा.
- १९६२ मध्ये पुन्हां परदेशगमनाची दोनदां मिळालेली संधि.
वर्षाच्या आरंभी सहकुटुंब आग्नेय आशिया, हाँगकाँग आणि जपान
या प्रदेशांची घडलेली यात्रा आणि वर्षाच्या शेवटी साहित्यिक-
पत्रकार मंडळाचे सभासद म्हणून अमेरिकन सरकारच्या निमंत्रणा-
वरून त्या देशाची वारी.
- १९६३ मध्ये भारत सरकारच्या सूचनेवरून कांहीं साहित्यिकां-
बरोबर उत्तरेकडील रणभूमीच्या प्रत्यक्ष दर्शनासाठी प्रयाण.
- १९६५ मध्ये नांदेड येथे भरलेल्या नाट्यपरिषदेच्या अध्यक्षपदाचा

मान. भारतसरकारने ' पद्मश्री ' हा किताब देऊन केलेला गौरव.
— बटाट्याची चाळ, वाऱ्यावरची वरात, असा मी असा मी, गडकरी
दर्शन, हंसविण्याचा माझा धंदा, इत्यादि उपक्रमांमुळे व लेखना-
मुळे पु. लं.च्या बहुदंगी बहुदंगी, व्यक्तित्वाची सर्वांना पटलेली
ओळख.

— ' व्यक्ति आणि वल्ली ' या ग्रंथास भारत सरकारचे पारितोषिक.
— डिसेंबर १९६७- नाट्य अकादमीचे नाट्यलेखनावद्दचे पारि-
तोषिक.

(पु. ल. देशपांडे यांच्या जाहीर सत्कार-समारंभानिमित्त विले-
पार्ले म्युझिक सर्कलने प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तिकेच्या आधारे)

श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्यासंबंधी प्रकाशित झालेलं वाङ्मय

१. पु. ल. देशपांडे : (मुलाखत), प्रभाकर अत्रे, दीपावलि, जानेवारी ६५.
२. पु. ल. दे.- एक चमत्कार : चं. वि. बावडेकर, दीपलक्ष्मी फेब्रुवारी ६५.
३. अमर नाटककार : आचार्य प्र. के. अत्रे, दीपलक्ष्मी, फेब्रुवारी ६५.
४. नाटककार पु. ल. दे. : प्रभाकर बेंद्रे, सुषमा, दिवाळी अंक, ६४.
५. पु. ल. दे.- एक वाटचाल : दा.गो.देशपांडे, दीपकळी, दिवाळी अंक ६२.
६. विनोदविद्यापीठाचा कुलीन कुलपति : वसंत सबनीस, नवयुग, ऑक्टोबर ६५.
७. पु. ल. दे. : सुरेश गजेंद्रगडकर, मनोहर, जानेवारी ६५.
८. व्यक्ति व थोडीशी वल्ली : प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष, ललित, फेब्रुवारी ६५.
९. बुलंद कलावंत : वसंत सबनीस, वीणा, फेब्रुवारी, ६५.
१०. असा मी असा मी : आनंद यादव, हंस, फेब्रुवारी ६५.
११. दोन पुरुषोत्तम : श्रीपाद भागवत, वसंत, डिसेंबर ५९.
१२. अष्टपैलू कलावंत : बालशंकर देशपांडे, वसंत, दिवाळी अंक, ५७.
१३. गणगोत : (परीक्षण) निशिकांत मिरजकर, माणूस, जून, ६६.
१४. व्यक्ति आणि वल्ली : (परीक्षण) दिलीप चित्रे, अभिरुचि, जुलै, ६६.
१५. एका कोळियानें : (परीक्षण) प्रा. रा. भि. जोशी, वीणा, ऑक्टोबर ६६.
१६. एका कोळियानें : (परीक्षण) प्रा. रा. श्री. जोग, सत्यकथा, मे, ६६.
१७. एका कोळियानें : (परीक्षण) अचला सु. जोशी, सत्यकथा, ऑक्टोबर ६६.
१८. संस्कार व परंपरेची लक्ष्मण-रेषा मानणारे पु. ल. : वि. ग. कानिटकर, माणूस, जानेवारी, ६५.
१९. पुलकित : कृ. द. दीक्षित, किलॉस्कर, एप्रिल ६६.
२०. पु. लं.चा विनोद : प्रा. गंगाधर गाडगीळ, सत्यकथा,
२१. गणगोत : (परीक्षण) आचार्य अत्रे, मराठा, २०।१।६६.
२२. पु. ल. देशपांडे : (परिचय) शिल्पकार र. कृ. फडके, रत्नप्रभा, दिवाळी अंक, ६६.
२३. पु. ल. देशपांडे : श्री. पाटील, नवयुवक, ६६.
२४. पूर्वरंग : (परीक्षण) ललितवाङ्मयाचा आढावा घेणाऱ्या लेखांतील कांहीं भाग-प्रा. भीमराव कुलकर्णी, महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका, १९६५.

श्री. पु. ल. देशपांडे यांचें वाङ्मय व कलासाधना

विनोदी लेखसंग्रह :

१. खोगीर भरती
२. नस्ती उठाठेव
३. गोळाबेरीज
४. बटाट्याची चाळ
५. असा मी असा मी

नाटकें :

६. तुका म्हणे आतां—
७. अंमलदार
८. भाग्यवान
९. तुझे आहे तुजपाशीं !
१०. सुंदर मी होणार !

एकाकिका :

११. छोटे मासे, मोठे मासे
१२. विडल तो आला आला.

बाल-नाट्य :

१३. नवें गोकुळ

१४. वयं मोठं खोटं

१५. टेलिफोनचा जन्म

व्यक्तिचित्र :

१६. व्यक्ति आणि वल्ली

१७. गणगोत

कादंबऱ्या :

१८. एका कोळियानें

१९. काय वाटेल तें होईल

लोकनाट्य :

२०. पुढारी पाहिजे

२१. आजचा वग

प्रवास वर्णन :

२२. अपूर्वाई

२३. पूर्वरंग

आगामी :

२४. हंसवणूक

*

*

*

रंगभूमि :

नाटकें आणि भूमिका

राम गणेश गडकरी :	भावबंधन (प्रभाकर, कामणा)
	पुण्यप्रभाव (भूपाल)
	राजसंन्यास (रायाजी)
गो. ब. देवल :	शारदा (कोदंड)
भा. वि. वरेरकर :	सत्तेचे गुलाम (कान्होबा)
वि. वि. बोकील :	मीना आणि नीना (विनायक)

मो. ग. रांगणेकर	:	वहिनी (वल्लभ) कन्यादान फरारी
ह. वि. देसाई	:	बंधमुक्त
गो. के. भट	:	गृहदाह
पु. ल. देशपांडे	:	अंमलदार (सर्जेराव) भाग्यवान (चिक्कीवाला) सुंदर मी होणार (संजय)

चित्रपट :

भूमिका : वंदेमातरम्, कुबेर, पुढचं पाऊल, भाग्यरेखा, चोखामेळा, अंमलदार, गुळाचा गणपति.

पटकथा :

गोकुळचा राजा, नवरा बायको, देवबाप्पा, दूधभात, जागा भाड्याने देणे आहे, महात्मा, घरघनी, अंमलदार, गुळाचा गणपति, आज और कल, फूल और कलियाँ, संदेश, मानाचें पान, पुढचें पाऊल (शेवटच्या दोन पटकथा श्री ग. दि. माडगूळकर यांच्या सहकार्याने.)

संगीत दिग्दर्शन :

मोठी माणसें, देवबाप्पा, मानाचें पान, नवराबायको, मासाहेब, गुळाचा गणपति.

दिग्दर्शन :

गुळाचा गणपति.

श्री. बालशंकर देशपांडे यांचें वाङ्मय

प्रकाशित :

- श्रावणांतल्या विजा (कथासंग्रह)
- यमुनाजळीं (कथासंग्रह—आग्रा विद्यापीठानें B. A. च्या अभ्यासक्रमांत समाविष्ट केलेला.) दुसरी आवृत्ति
- माझें जग (स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी)
- शोभेचें सौभाग्य (कथासंग्रह) □ शिव्या आणि ओव्या (लघुनिबंध)
- तांडव आणि लास्य (लघुकथा व लघुनिबंध)
- वऱ्हाडी कणसें (लघुनिबंध) □ रसरंग (कवितासंग्रह)
- विद्यार्थी मित्रहो ! (लेखसंग्रह)
- माझा उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास
- क्रांतिकारकांचे मुकुटमणी स्वातंत्र्यवीर सावरकर (व्यक्ति व वाङ्मय)
- शब्दसृष्टीचे ईश्वर (संत वाङ्मयाचे समालोचन)
- परल्यां वैजनाथंच (महाराष्ट्र सांस्कृतिक दर्शन)
- दक्षिणद्वार देवगिरी (महाराष्ट्र सांस्कृतिक दर्शन)
- ललित लेखनाचें तंत्र (प्रबंध)
- मराठीचे मानकरी (व्यक्ति व वाङ्मय)
- माणसें, तत्त्वे आणि वाहणा (लघुनिबंध)
- असे हे पु. ल. (व्यक्ति व वाङ्मय)

आगामी :

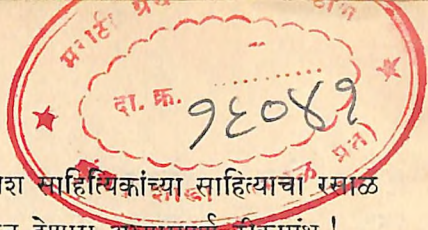
- पाश्चात्यांचा प्रतिभाविलास (वाङ्मय समीक्षणात्मक लेख)
- शब्दांचे शिल्पकार (व्यक्ति व वाङ्मय)
- नमस्कार माझा तया (विनोदी लेखसंग्रह)
- कल्पद्रुमांच्या प्रदेशांत (प्रवास वर्णन) (छापत आहे)
- कादंबरी लेखनाचें तंत्र (प्रबंध)
- गडकऱ्यांचे टीकाकार (प्रबंध)
- सुग्रीवाचा साहित्य संसार (व्यक्ति व वाङ्मय)
- हॉलकेनच्या कादंबऱ्या (प्रबंध)
- कविता कामिनीचा शृंगार (प्रबंध)
- भाषाशैलीची घडण (प्रबंध)

शुद्धिप

(फक्त ठळक चुकांचीच दुरुस्ती केली आहे. न्हस्वदीर्घांच्या व अनु-स्वारांच्या चुका संदर्भावरून वाचकांना सहज दुरुस्त करून घेतां येतील. शुद्धलेखन जुन्या नियमांनुसार ठेवलें आहे.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२५	२९	गायनी कलेला	‘ गायनी कळेला ’
३२	२९	गायकांचं,	गायकांचं
५२	४	‘ जॉर्ज सॅम्पसन्,	‘ जॉर्ज सॅम्पसन् ’
५५	२४	स्वरूपहि व	स्वरूप व विषयहि
६६	५	बहुमानाचा	बहुमानाचा
६९	२६	सोडावा	सोडावा,
७६	१०	घरट्ट्यांतल्या	घरट्ट्यांतल्या
७७	१४	थोडासा	आणखी थोडासा
८४	६ व ७	(पुढीलप्रमाणें मजकूर वाचावा—	
		“ शिष्यें पुशिलें हा आश्रमधर्मू कैसाः स्वामिये भणितलेंः रे मूढा, या भीतुरीं ‘ आ ’ करण्याचेचि श्रमूः तेधवा तो आश्रमधर्मूः ! ”	
९५	१३	श्रातालाल	न्हानालाल
१२२	४	अपूर्वाईनं	अपूर्वाईत
१२७	२९	सौंदर्य	निसर्गाचं सौंदर्य व
१२८	२	केसाजी	केसाची
१३५	२७	दिसतें	दिसतें त्यांतून
१३५	२८	मूर्तांतून	मूर्तांतून अमूर्त
१३६	१९	टॅक्सी	टॅक्सी
१३७	१९	सौंदर्यहृष्टि	सौंदर्यहृष्टि,
१३९	१४	पांढरी शुभ्र.	पांढरी शुभ्र
१४१	१०	अपूर्वाईचा काय	अपूर्वाईचा काय किंवा

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१४५	५	तरीकला दृष्टया	तरी कलादृष्टया
१६५	९	‘ वैगुण्य ’	वैगुण्यं
१६५	२९	ग	ढंग
१६५	२९	आहे,	आहे
१७१	६	तर	नट
१७१	१०	उमज	उपज
१७१	१७	this	the
१७२	१७	पोफळे, त्यांचा	पोफळे यांचा
१७४	१५	नौष्टिक,	नैष्टिक
१७६	१९	तुज	तुझे
१७६	२३	सुरपण	खुरपण
१७८	८	(Idias)	(Ideas)
१७८	२	भडककिंवा	भडक किंवा
२१०	१५	को ऑपरेटिव्ह, सोसायटीची	को ऑपरेटिव्ह सोसायटीची
२१४	१	लिही	लिही.
२४४	९	सौकार्याचा	सौकर्याचा
२४४	१३	अनिष्ट	अनिष्ट
२४५	१८	खायला	खादला
२४५	२३	लेखनकाम	लेखनकामाठी

मराठीतील वीस प्रथितयश साहित्यिकांच्या साहित्याचा रसाळ
शैलीने परिचय करून देणारा अभ्यासपूर्ण टीकाग्रंथ !

पृष्ठे ३८८] मराठीचे मानकरी [किं. १० रुपये
डेमी साईज

: लेखक :

बालशंकर देशपांडे

कांहीं निवडक अभिप्राय :

प्रा. ना. सी. फडके

'...पुस्तकाचें बाह्यांगहि अतिशय सुंदर झालें आहे. जवळ जवळ चारशें पृष्ठांचा परिश्रमपूर्वक लिहिलेला हा तुमचा ग्रंथ मराठी साहित्याचें एक मूल्यवान लेणें म्हणून मान्यता पावेल याबद्दल मला तिळमात्र संशय नाही. मी तुमचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो आणि तुमच्या आनंदांत सहभागी होतो..'

श्री. पु. ल. देशपांडे

'...मराठीचे मानकरी मी संपूर्ण वाचलें. अत्यंत अभ्यासपूर्ण आणि समतोल रीतीने लिहिलेले आपले पुस्तक मराठी साहित्याच्या अभ्यासू वाचकांना नक्कीच उपयुक्त ठरेल. विशेषतः माहिती अद्ययावत करण्याच्या दृष्टीने आणि तपशील अचुक ठेवण्यासाठी आपण केलेले परिश्रम नजरेंत येतात. आज दुर्दैवानें मराठींत समालोचनाचीं पुस्तकें फार कमी आहेत. असल्या पुस्तकांना मागणी कमी असते हें खरें, परंतु केवळ एवढेंच कारण नसावें. असल्या पुस्तकांची निर्मितीहि परिश्रमांनीं करावयाची असते. हे परिश्रम करण्याची वृत्ति कमी दिसते. तुमचें लिखाण मी वाचतो त्या त्या वेळीं कांहीं नवा तपशील सांपडल्याचा आनंद मिळतो..'

श्री. बा. ना. देशपांडे

'...एकंदरीने सर्वच पुस्तक माहितीने भरलेले व मनोरंजक शैलीने नटलेले वाटले. आपण कांहीं स्थळीं मतभेद अगर दोषहि दिग्दर्शित केले आहेत.

त्यावरून आपण केवळ स्तुतीच करीत नाहीं हें सिद्ध होते. एवढा मोठा ग्रंथ प्रकाशकांनीं उत्तम प्रकारें छापला याचाहि आनंद वाटला...'

श्री. बा. भ. बोरकर

'...कांहीं प्रकरणें वाचलीं. वर्ण्य व्यक्तींच्या मर्यादांची जाणीव ठेवून-देखील तिच्या विषयींच्या गुणग्राहकतेला यत्किंचितहि ढळ पोंचला जाणार नाहीं अशा रीतीनें लिहिणें हें काम सोपें नाहीं. या पुस्तकांत तुम्हांला तें फार चांगलें साधलें आहे. तुमचें मनःपूर्वक अभिनंदन...'

कवि यशवंत

'...आपला ग्रंथ मला आवडला. आपण परिश्रमपूर्वक आणि समतोल बुद्धीनें तो लिहिला आहे. आपल्या सर्वांगीण व्यासंगाची तो ग्वाही देईल ..'

श्री. पु. भा. भावे

'...मराठीचे मानकरी हें पुस्तक मिळालें व वाचलें. आपली लेखणी चांगली चिकित्सक व समतोल आहे. फार सुजाणपणें व चांगल्या शैलीनें आपण हें पुस्तक लिहिलें आहे. मला पुस्तक आवडलें व फार उपयोगाचें वाटलें. आपल्या हातून असेंच लेखन आणखीहि व्हावें अशी आपला एक जुना मित्र म्हणून मी मनःपूर्वक इच्छा करतों...'

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास

'आपलें पुस्तक लक्षपूर्वक वाचलें. मधुकरानें मधु वेंचून त्याचा संग्रह लोकांना द्यावा तसें आपण ज्या कलात्मकतेनें केलें त्यावरून आपली सार-ग्राही दृष्टि व मर्मस्पर्शी अभिव्यक्ति यांची खात्री पटल्याविना राहत नाहीं. व्यक्ति व साहित्य यांचें इतक्या निरपेक्ष व तटस्थ भूमिकेवरून केलेलें इतकें कलात्मक रसग्रहण कोण्या अन्य ग्रंथांत मी इतक्यांत पाहिलें नाहीं.'

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळगत
मनुष्य ४२२२२
व्यांक ५४२५